

3.3.1

Details of papers published in UGC-CARE Journals

2018

Impact Factor – 6.261 | Special Issue – 179 | April 2019 | ISSN – 2348-7143
UGC Approved Journal List No. 40705

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
Multidisciplinary International E-research Journal

GREATEST PHILOSOPHER DR. BABASAHEB AMBEDKAR

- EXECUTIVE EDITOR OF THE ISSUE -
Dinesh R. Jaronde

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed By : **PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON**

२२.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार व कार्य	५०
	प्रा. दिलीप घोनमोडे	
२३.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना	५१
	प्रा. संदीप बळीराम वानखडे	
२४.	डॉ. आंबेडकरांचे धम्मचिंतन	५०
	डॉ. राजेश व्ही. चौरपगार	
२५.	भारतीय संविधानाची आवश्यकता	५२
	प्रा. योगेश खेमराज भोबर	
२६.	हिंदु कोडबिल व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	५४
	संशोधक : विनोद डवले,	
२७.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती विषयक विचार	५७
	श्री. भारत चिंतामणी बंडगर	
२८.	धर्मांतरण व बोधीसत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	५९
	प्रा. डॉ. प्रमोद देवराज सरदार	
२९.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व मानवी अधिकार	६१
	प्रा. भावना कमलकिशोर खापर्डे	
३०.	"कामगारोंके हित में डॉ. आंबेडकर का अमूल्य योगदान"	६४
	डॉ. बिना मधुकर मून	
३१.	आंबेडकरी आंदोलन और राजनीति की दृष्टि व दिशा	७०
	प्रा. डॉ. रविंद्रनाथ माधव पाटील	
३२.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषी विषयक विचार	७१
	प्रा. प्रमोद स. घोनमोडे	
३३.	लोकपत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	८१
	प्रा. डॉ. सी. उच्चला आर. पाटील	
३४.	हिंदु कोड बिल व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	८४
	प्रा. जया मोतीराम डवले	
३५.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीव्यवस्था संबंधी विचार	८७
	प्रा. गुप्ता दिपमाला तिरथराज	
३६.	धर्मांतरण व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	९०
	प्रा. तळणीकर एस. जी.	
३७.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व आंदोलने	९२
	प्रा. प्रगती भाऊराव हरले (कुंकडे)	
३८.	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान व युगप्रवर्तक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	९४
	प्रा. बबन बळीराम अवघडे	
३९.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि बौद्ध धर्म	९७
	प्रा. लखपती वा. गायकवाड	
४०.	"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार"	९९
	प्रा. डॉ. गजानन बन्सीलाल बनवरे	
४१.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व कृषी विषयक विचार	१०१
	डॉ. मंदकिशोर पा. मने	
४२.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व कृषि	१०४
	डॉ. जगदीश सोमाजी हटवार	
४३.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक दृष्टिकोण	१०६
	डॉ. रजनी डब्ल्यु. वाढई	
४४.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलितोद्धारचे कार्य व दलित साहित्य चळवळ	१०८
	प्रा. डॉ. ईश्वर सोमनाथे	
४५.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	११२
	प्रा. डॉ. विठ्ठल निलकंठ ठावरी	

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व कृषि

डॉ. जगदीश सोचाजी इटवार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख आर्ट्स ऑफ कॉमर्स नाईट कॉलेज विठ्ठलविठ्ठल, नागपूर.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेती व कृषि क्षेत्राच्या विकासाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेती व आर्थिक विकासाशी अतिशय जवळचा संबंध असल्यामुळे या क्षेत्राच्या सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य देणे काळाची गरज आहे. देशातील शेतकऱ्यांच्या शेतकरी वर्गाच्या समस्त आर्थिक क्रियांचा आणि आर्थिक घोरणांचा सर्वोत्तम अभ्यास केला जाणे, त्यांच्या दृष्टिकोनातून प्रत्येक शेतकरी कसा समृद्ध वनेल आणि कसा विकसित होईल आणि सामुदायिक दृष्टिकोनातून देशाचा सर्वांगीण विकास प्रभावीतरीस वेईल, शेतीचा विकास कसा होईल इत्यादी करीता मार्गदर्शन मिळते.

कृषि व्यवसाय आणि साधनसामुग्री :

भारत कृषिप्रधान देश असल्यामुळे भारतातील कृषिक्षेत्राचा विकास घडवून आणावयाचे उद्दिष्ट साध्य करून घेण्यासाठी कृषिक्षेत्रात जास्तीत जास्त भांडवल गुंतविण्याची आवश्यकता असते. शेतीच्या विकासासाठी व लागवडीसाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची आवश्यकता असते. उदा. जमीन खरेदी करणे, उंचसखल जमीन सपाट करणे, जमिनीला पाणीपुरवठा, नांगर, चखर, फण, पट्टा, बी-बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके, बैलजोडी किंवा ट्रॅक्टर जमीनीची धुप थांबविण्यासाठी बंधारे तयार करणे, पेरणी व कापणीच्या वेळी मजुरीवर होणारा खर्च, शेतमाल सहकारी किंवा सरकारी गोदामात साठवून ठेवणे, बाजारात शेतमाल विकण्यासाठी वाहतूक खर्च इत्यादी भारत विकासनशील राष्ट्र असल्यामुळे भारतातील शेतकरी आपल्या स्वतःच्या बचतीतून शेतीसाठी लागणारे भांडवल उभारू शकत नाही. तसेच कृषि क्षेत्र निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून असल्यामुळे या क्षेत्रात अधिक भांडवल गुंतवणूक करण्यात बरेच अडथळे निर्माण होतात.

भारत हा कृषिप्रधान देश असून ७० टक्के लोकसंख्या कृषिवर आधारित आहे. रोजगारीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी कृषिक्षेत्र अग्रेसर मानले जाते. परंतु शेतीकडे बघण्याचा सरकारचा आणि लोकांचा दृष्टिकोन संकुचित स्वरूपाचा आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय शेतीविषयी मांडलेले विचार, त्याकाळी अनेकांना पटणारे नव्हते. कारण मुलभूत समस्यांवर वरपांगी उपाय सुचविण्यापेक्षा त्यावर कायमस्वरूपी उपाय सुचविणे हा त्यांचा परखडपणा होता. जमीन सुधार कायदा व राज्याचा आर्थिक विकास या माध्यमातून डॉ.बाबासाहेबांनी शेतकऱ्यांच्या समस्यांवरील उपाय म्हणून त्यांनी १९१८ मध्ये Small Holdings in India and Their Remedies and states and Minorities या ग्रंथात शेतकऱ्यांविषयी आर्थिक विचार मांडलेले आहेत. ते म्हणायचे की स्वतःची दुःखे, दारिद्र्य दूर करण्यासाठी स्वतः प्रयत्न करावे. त्यासाठी संघटना तयार करून त्या बळकट कराव्यात. कारण खोती नष्ट करण्यासाठी मी जे बिल कायदे मांडलात आणि ते मंजूर करणे हे माझ्या प्रयत्नापेक्षा तुमच्या एकजूतीवर अधिक अवलंबून आहे. तुमची संघटना जेवढे मजबुत असेल तितके तुमच्या हिताचे कायदे तुम्हाला मंजूर करून घेता येतील. ग्रामीण जीवन बदलावे आणि सामान्य माणूस विकासाच्या

याटेवर याचा म्हणून स्थानिक प्रशासनाकडे त्यांचे विशेष लक्ष होते. औद्योगिकरण आणि शेती व त्याला लागणारे इतर कार्यांचे वेळो वेळी असले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. शेतमजुरांना सरकारी रकमे देऊन सामुदायिक शेती करण्यास उद्युक्त करावे असे त्यांनी सुचविले होते. सर्व शेतीचे राष्ट्रीयकरण करावे अशी त्यांची अग्रही सूचना होती.

शेती आणि शेतकरी :

शेती व्यवसायात शेतकरी आणि त्यांचे कुटूंब एकत्रीय प्रणाली असतात. त्यामुळे शेतीला लागणारा खर्च वेगळा करता येतो. शेतीचा खर्च कुटूंबाचाच खर्च समजला जातो. ह्यामुळे तो खर्च खर्चाकरीता असलेला पैसा शेतीत वापरतो आणि शेतीकरीता वेळो वेळी कर्ज तो सर्रास घरगुती खर्चाकरीता उपयोगात आणतो. त्यामुळे त्या सतत पैशाची गरज भासत असते त्याचप्रमाणे लहान धारणेत ही एक शेतकऱ्यांनी गंभीर समस्या आहे. धारणक्षेत्र वेगवेगळ्या ठिकाणी विखुरलेली असल्यामुळे शेतीचा उत्पादनाचा खर्च वाढतो आणि त्या जमीन धारण क्षेत्राची उत्पादन क्षमता नेहमीच कमी असते. यातील शेतकऱ्यांकडे सरासरी जमीन धारणेचे प्रमाण कमी असल्यामुळे कुटूंब शेतकऱ्यांना त्या जमीनीतून कुटूंबाची गरज भागविण्या इतर उपाय उपाय मिळू शकत नाही म्हणून जमीनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जमीनीचे क्षेत्र आता किफायतशीर क्षेत्रापेक्षा लहान असला काय न असे डॉ. बाबासाहेबांचे मत होते.

सामुदायिक शेती :

भारतामध्ये वारसा हक्क कायद्यामुळे शेतकऱ्यांचे जे वारस असतात तेवढे जमीनीचे तुकडे पाडले जातात. अंतर विच्छेद आणि अपखंडनामुळे शेतीचे लहान-लहान तुकडे पडले जाते. अशा लहान तुकड्यांवर आधुनिक पद्धतीने शेती करणे संभव्य नव्हते किंवा लागवडीसाठी होणारा खर्च वाढतो. यावर उपाय म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी सामुदायिक शेतीची कल्पना सुचविली गावातील जमीनी सरकारने ताब्यात घेऊन त्याचे किफायतशीर क्षेत्रातून का पाडावेत व त्या गावातील कुटूंबांना कुळ म्हणून ते कसण्यासाठी द्यावेत. त्यासाठी त्यांनी सरकारने ठरवून दिलेले सर्व निम्म असे सुचनांचे पालन करावे. शेतीच्या एकूण निघणाऱ्या उत्पन्नातून उत्पन्न खर्च व इतर देणीवजा करून राहिलेला भाग सरकारने ठरवून दिलेले नियमानुसार सर्वांनी विभागातून घ्यावा. तसेच गावाच्या शेतीचे

वाटणी करताना जातीपातीचा किंवा धर्माचा विचार केला जाऊ नये असे केल्यामुळे शेतीची उत्पादकता वाढेल व त्याचबरोबर दलित व भूमीहीन वर्गाचे आर्थिक व सामाजिक शोषण होणार नाही. शेती आणि ग्रामीण औद्योगिकरण :

राष्ट्राचा जलद आर्थिक विकास करण्यासाठी आणि उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी कृषि आणि ग्रामीण औद्योगिकरण यांचा सहसंबंध घडवून आणणे आवश्यक आहे. याची जाणीव डॉ. आंबेडकरांना होती म्हणून दि. २५ ऑक्टोबर १९४३ ला 'पुर्ननिर्माण नीतिनिर्धारण समिती'च्या सभेत मांडलेले विचार ग्रामीण औद्योगिककरणाची आग्रही भूमिका स्पष्ट करणारे होते कारण दारिद्र्याच्या दृष्टचक्रांत अडकलेल्या भारतीयांना बाहेर काढण्यासाठी औद्योगिककरण हाच प्रभावी उपाय आहे. शेती हंगामी स्वरूपाची असल्यामुळे शेतकरी व शेतमजुरांना वर्षभर रोजगार मिळविण्यासाठी, कृषीनिर्मित कच्च्या मालाची प्रक्रिया करून पक्क्या मालामध्ये रूपांतर करण्यासाठी ग्रामीण औद्योगिकरण करणे गरजेचे आहे. यामुळे शेतकऱ्यांची व शेतमजुरांची पिळवणूक होणार नाही व दरडोई उत्पन्नात वाढ होईल.

डॉ. आंबेडकरांनी शेती व्यवसायाचा संबंध त्यांनी समाजव्यवस्थेशी जोडला होता. ग्रामीण भागतील जातीवर आधारित

समाजव्यवस्थेचे कारण त्यांनी ग्रामीण आर्थिक व्यवस्थेमध्ये शोषले होते. त्यामुळेच जातीवर आधारित समाजव्यवस्था बदलायची उघडेल तर शेतीमध्ये परिवर्तन घडवावे लागेल शेतीला उद्योग मजूर पायाभूत सुविधा पुरवून शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास झाला पाहिजे. शेतकरी आर्थिक दृष्ट्या समृद्ध झाला तर शेतमजूर आणि शेतीशी निगडित सर्वच घटकांना या आर्थिक सक्षमतेचा फायदा होईल. आर्थिक स्तंभ तळगाळापर्यंत खिरपले म्हणजे ग्रामीण भागाच्या मानसिकतेत सकारात्मक बदल घडतील, हे बदल सामाजिक परिवर्तनासाठी पोषक ठरतील, आर्थिक विषमता जितकी कमी होईल, तितकी जातीय भेदभावाची दरी कमी होईल, शेती व शेतमजूर समृद्ध झाला तर देश समृद्ध होईल असे मौलिक विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडले.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) प्रा. ज्ञानेश्वर मेघे - कृषि समस्या आणि विकास
- २) डॉ. प्रभाकर देसमुख - भारतीय शेतीचे अर्थशास्त्र
- ३) प्रा. मेघे व प्रा. धोटे - भारतीय कृषि अर्थशास्त्र
- ४) डॉ. वा. ना. कुबेर - डॉ. आंबेडकर विचार मंडळ
- ५) www.prahar.in

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - IV /
Marathi Part - IV

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

**Ajanta
Prakashan**

Small text at the bottom of the page, likely a barcode or publication details.

CONTENTS OF MARATHI PART - IV

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१ ✓	संविधान व शिक्षण अधिकार श्री भारत चिंतामणी बंगडर	१-७
२ ✓	सर्वे आरक्षित : सन्तु डॉ. भालेराव जी. पी.	८-१२
३ ✓	संस्कृतभाषेची संवैधानिक स्थिती व गती डॉ. पी. बी. बिरादार	१३-१५
४ ✓	भाषिक आणि साहित्यिक अधिकार : मराठी प्रमाण लेखनाचे नियम प्रा. डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे	१६-१९
५ ✓	भारतीय प्रजासत्ताक म्हणजे भारतीय सार्वभौमत्वाचा व सामाजिक स्वातंत्र्याच्या अविष्कार प्रा. गजानन लिंबाराव सोडनर	२०-२२
६ ✓	भारतीय समाज आणि मूलभूत अधिकार प्रा. डॉ. विलास घोडे	२३-२७
७ ✓	भारतीय संविधान व स्त्री सौ. अबोली व्यास (सावदेकर)	२८-३१
८ ✓	लोकशाही : २९ व्या शतकात असलेली नितांत गरज प्रा. कु. रिकु वैजनाथ रुक्के	३२-३३
९ ✓	भारतीय राज्यघटनेतील उद्देशिका (प्रास्ताविका) व भारतीय व्यक्ती : एक समाजशास्त्रीय अभ्ययन दीपक वसंतराव डोक	३४-३६
१० ✓	भारतीय संविधान में राज्य - नीति के निदेशक तत्त्व प्रा. डॉ. किशोर बी. वासनिक	३९-४१
११ ✓	भारतीय घटना दुरुस्ती प्रा. पौर्णिमा ह. राहांगडाले	४३-४७
१२ ✓	प्रजातांत्रिक मूल्य और भारतीय समाज ज्योत्सना शर्मा	४८-५१
१३ ✓	भारतीय संविधान और एकता प्रा. डॉ. जे. एस. हटवार	५२-५३

१३. भारतीय संविधान और एकता

प्रा. डॉ. जे. एस. हटवार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, ऑट्स ऑफ कॉमर्स नाईट, कॉलेज, किरणधिमपुरा, नागपुर.

भारत अगस्त 1947 में स्वतंत्र हुआ था। यह देश के इतिहास का महान क्षण था। दुर्भाग्य से स्वतंत्रता के साथ ही देश का विभाजन भी हुआ। इससे भी अधिक दुख की बात यह भी कि हि राष्ट्र सिद्धांत के सनर्धकों के कारण देश को विभाजन का मुंह देखना पड़ा।

भारतीय संविधान की विशेषताएं या लक्षण - किसी भी देश का संविधान उस देश की विशिष्ट आवश्यकताओं के अनुरूप होता है और इसी कारण प्रत्येक संविधान का अपना विशिष्ट स्वरूप होता है। संविधान सभा में पण्डित नेहरू ने कहा था - "यदि कोई संविधान जनमानस की आकांक्षाओं के अनुरूप नहीं है, तो वह खोखला है और सम्बन्धित समाज को पीछे ले जाता है"। "इस मनोभाव को पीछे रखते हुए भारतीय संविधान के निर्माताओं ने भारत जैसे विशालकाय, बहुजातीय, बहुभाषीय तथा बहुल सम्प्रदाय वाले राष्ट्र के लिए उपयुक्त संविधान का निर्माण किया।

भारत के नेतागण पाकिस्तान निर्माण के लिए सहमत हुए, परंतु भारत ने द्विराष्ट्र के सिद्धांत को स्वीकार नहीं किया। स्वतंत्र भारत के संविधान का निर्माण करते समय संविधान सभा दृढ़ता से उसी सिद्धांत पर अटल रही, जिस पर संपूर्ण स्वतंत्रता आंदोलन चलता रहा था, अर्थात् अनन्त काल से भारत एक देश रहा है, और सभी भारतीय चाहे वह किसी धर्म, जाति या भाषा के हों, एक जन है। हम मानते हैं कि हमारी एकता का आधार हमारी संस्कृति है।

संघ ही क्यों- परिसंघ क्यों नहीं

जब संविधान सभा में देश के नाम पर विचार किया जा रहा था तो वहां एक महत्वपूर्ण चर्चा हुई। जवा भारत को राज्यों का संघ कहा जाए या इसे राज्यों का परिसंघ कहा गया था। बाद में प्रारूप में इस शब्द को बदल कर 'संघ' शब्द का प्रयोग किया गया।

संविधान के प्रमुख निर्माता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने प्रारूप में इस परिवर्तन के लिए मूलाधार प्रस्तुत करते हुए कहा था।

"कुछ आलोचकों ने संविधान के प्रारूप के अनुच्छेद में भारत को राज्यों का संघ कहने पर आपत्ति की है।" कहा गया है की सही शब्दावली 'राज्यों का परिसंघ' होनी चाहिए। यह ठीक है कि दक्षिण अफ्रिका, जो एकात्मक राज्य है, को संघ कहा जाता है, परंतु कनाडा जो परिसंघ है, उसे भी उक्त 'संघ' एक जाता है।

विविधता पर बल देने के खिलाफ आंबेडकर की चेतावनी

"विविधता में एकता को भारतीय राष्ट्रवाद का प्रमाण चिन्ह माना गया है।" संविधान का प्रारूप प्रस्तुत करते हुए डॉ. आंबेडकर ने सावधान किया था कि यदि दोहरी राज्यव्यवस्था में सत्ता के विभाजन से उद्भूत विविधता एक निश्चित सिमा को पार कर जाती है तो उससे अव्यवस्था फैल जाती है। उन्होंने आगे कहा था 'संविधान के प्रारूप में ऐसे उपाय और प्रणाली का प्रयास किया है जिससे भारत एक परिसंघ होगा और साथ ही देश की एकता को

बनाए रखने के लिए अनिवार्य सभी बुनियादी मामलों में एकरूपता रहेगी। संविधान के प्रारूप में इसके लिए तीन उपाय किए हैं।

1. एक ही न्यायपालिका
2. नागरीक तथा दाण्डिक - सभी मूल विधियों में एकरूपता और
3. महत्त्वपूर्ण पदों पर एक समान अखिल भारतीय सिविल सेवा की व्यवस्था।

स्वतंत्रता प्राप्ति से पूर्व हम सभी ने एकता पर जोर देने का सजग प्रयास किया। स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद विविधता पर बल दिया जा रहा है। कभी कभी यह बल खतरनाक स्थिती तक पहुंच जाता है।

डॉ. राजेन्द्र प्रसाद का विवेकपूर्ण परामर्श

मैं मानता हूँ कि एकता के परिप्रेक्ष्य में भारत के संविधान की पर्याप्त अच्छे ढंग से रचना हुई है। फिर भी यदि स्वतंत्रता के लगभग छह दशकों के बाद आज देश में पृथकतावाद और विद्रोही गतिविधियाँ, आतंकवाद और हिंसा से एकता को गंभीर खतरा है तो इसमें दोष संविधान का नहीं, अपितु प्रमुख रूप से दोष इस बात में है कि जो संविधान को कार्यान्वित करने के लिए जिम्मेदार हैं वे गलत ढंग से इसे अमल में ला रहे हैं।

हम संविधान में ऐसे परिवर्तन और संशोधन करने के बारे में सोच सकते हैं, जिनसे संविधान राष्ट्रीय एकता को और अधिक प्रभाकारी ढंग से कारगर बना सके, परंतु हमें सदैव डॉ. राजेन्द्र बाबू के अत्यंत बुद्धिमत्तापूर्ण परामर्श को ध्यान में रखना होगा।

महात्मा गाँधी ने कहा था

“जब तक हम एकता के सूत्र में बँधे हैं, तब तक मजबुत है और जब तक खण्डित है तब तक कमजोर है।”

स्थापत्य कला, मूर्तिकला, चित्रकला, नृत्य, संगीत सिनेमा आदि के क्षेत्र में हमें एक अखिल भारतीय समानता देखने को मिलती है। इन सभी क्षेत्रों में देश की विभिन्न कलाओं का एक अपूर्व मिलन हुआ है। देश के विभिन्न भागों में निर्मित मन्दिरों, मस्जिदों, चर्चों एवं अन्य धार्मिक इमारतों में इस मिलन का आभास होता है।

इस प्रकार, कहा जा सकता है कि बाहरी तौर पर भारतीय समाज संस्कृती एवं जन-जीवन में विभिन्नताएँ दिखाई देने पर भी भारत की संस्कृति, धर्म, भाषा, विचार एवं, राष्ट्रियता मूलतः एक है। इस एकता को विखण्डित नहीं किया जा सकता। हजारों वर्षों की अग्नि - परीक्षा और विदेशी आक्रमणी ने इस सत्य को प्रमाणित कर दिया है।

‘रिचर्ड निल्दान’ का यह कथन भारत के सन्दर्भ में बिलकुल सत्य प्रतीत होता है।

“हमारी एकता के कारण हम शक्तिशाली हैं बल्की हम अपनी विविधता के कारण और भी शक्तिशाली है।”

संदर्भ

1. <https://www.pravakta.com>constitution>
2. प्रतियोगिता दर्पण अगस्त 2017

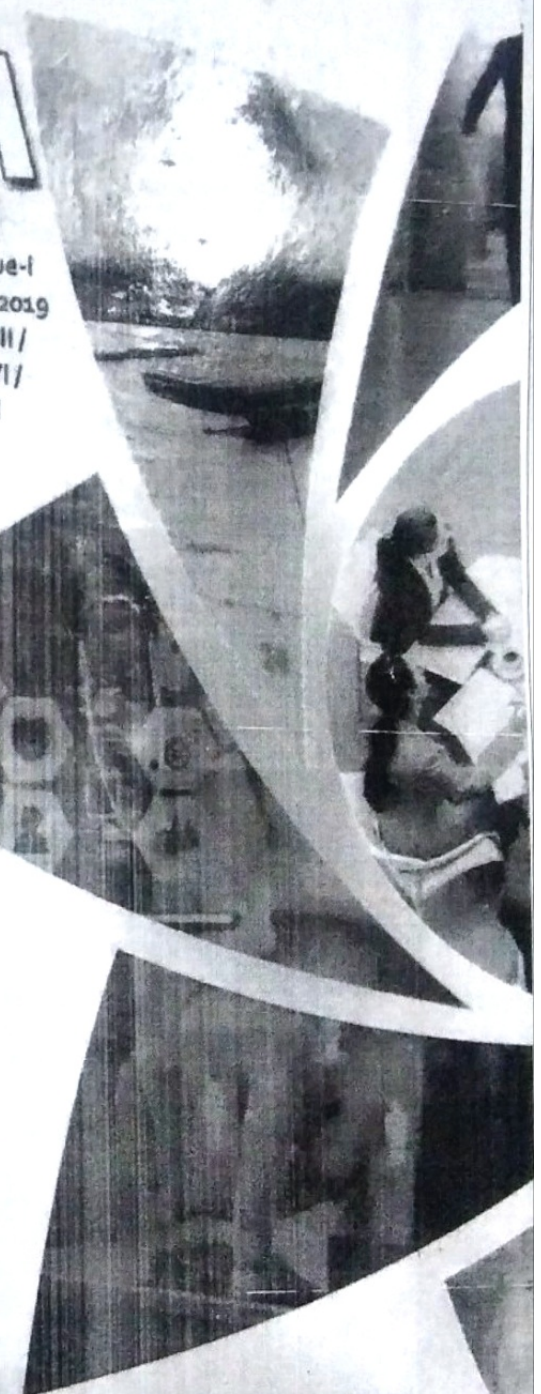
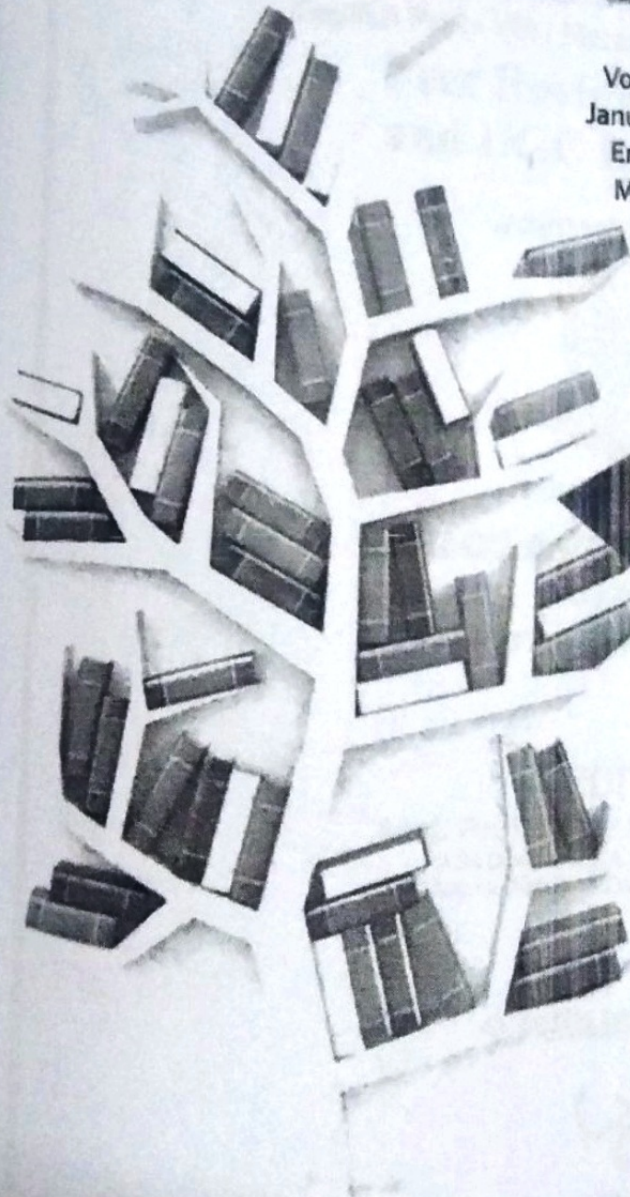
Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - VIII /
Marathi Part - VI /
Hindi Part - III

Ajanta Prakashan

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I

January - March - 2019

English Part - VIII / Marathi Part - VI / Hindi Part - III

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - VI

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	भारतीय महिला आणि राजकारण डॉ. जगदीश सोपानी इटवार	५९-६१
१५	भारतीय पर्यटन विकास : समस्या आणि चिंतन डॉ. मिसाळ हनुमंत	६२-६६
१६	कायदेशिर सुधारणा व महिला सक्षमीकरण विना रमेश गुलदेवकर	६७-७०
१७	भारतीय संविधान व स्त्री प्रा. मारोती उध्दवराव टिपले	७१-७३
१८	दलित महिला जात, हिंसा लिंगभाव सार्वजनिक आणि खाजगी (समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्यातून) डॉ. देशमुख प्रकर्ष सुभाषराव	७४-७८
१९	महिला सक्षमीकरण व राजकारण डॉ. सिध्देश्वर रा. शेटकर	७९-८१
२०	सावित्रीबाई फुले यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्व प्रा. वैशाली धनविजय	८२-८९
२१	आधार संदर्भात भारतीय शासनाची भूमिका डॉ. संदीप भिषराव काळे	९०-९६

१४. भारतीय महिला आणि राजकारण

डॉ. जगदीश सोमाजी हटवार

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज, चिठणविसपुस, नागपूर.

महात्मा गांधी यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी होण्यासाठी दिलेल्या सादेस प्रतिज्ञाद म्हणून या देशातील मोठ्या प्रमाणात महिला स्वातंत्र्य संग्रामात सहभागी झाल्या. कित्येक दशकांपासून पुरुषी मनोवृत्तीच्या विळख्यात अडकून पडलेल्या या समाजातील महिलांनी मोकळा श्वास त्या निमित्ताने घेतला. पुरुष प्रधान संस्कृतीला दबलेली. आमची स्त्री त्या मुळेचा घराचा उंबरठा ओलंडती झाली होती. पुराण, अख्यात्म आणि त्यातून घडलेल्या समाज संस्कृतीतील स्त्री कायमचे शोषित व दुय्यम म्हणूनच जगत आली होती. महात्मा गांधींच्या प्रेरणेतून तिला खऱ्या अर्थाने आत्मभान आले. स्वतःला स्वतःतच शोधता आले व तिला सर्वप्रथम स्वतःतील ताकद कळून आली. त्या नंतर तिने कधीच मागे वळून पाहिले नाही. स्वातंत्र्य आंदोलनातूनच पुढे वाट शोधत शोधत स्वातंत्र्यानंतरही या देशातील राजकीय व सामाजिक बदलत्या व्यवस्थेत तिने स्वतःला सामावून घेण्याचा पुरेपूर प्रयत्न केला. सर्वसामान्य मध्यम वर्गातील स्त्री ही त्यानंतरही, हिरीरिने पुढे वावरतांना दिसते.

स्वातंत्र्यानंतर बदललेल्या समाजव्यवस्थेतील विभक्त कुटुंब रचना व बदलत्या अर्थव्यवस्थेत गरज म्हणून स्त्री ही अर्धाजिनासाठी घराबाहेर पडली. स्त्री ही आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण होत गेली. परंतु पुरुषी व्यवस्थेतून व संस्कारातून ती विचारांनी हि तितकी पूर्णता स्वतंत्र झालेली नाही. कारण या देशातील आर्थिक व राजकीय व्यवस्थेच्या नाड्या ह्या पुरुषप्रधान व्यवस्थेकडेच आहेत. स्वातंत्र्य लढयात खांदयाला खोदा देऊन लढणारी भारतीय स्त्री राजकारणात मात्र तडफने वावरतांना दिसत नाही. बाहेरच्या जगात विविध क्षेत्रात आपल्या कामाचा ठसा उमटवत आपली स्वतंत्र्य ओळख निर्माण करतांना राजकारणाकडे मात्र पाठ फिरविली आहे.

पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी केलेले राजकीय संस्कार व दाखविलेला विश्वास त्यांच्या मुलीने सार्थ ठरविल्यानंतर त्यांच्या पुढच्या पिढीतील नेत्यांमधील नैतिक बळ वाढीस लागले. आजवर राजकीय पदांवर वा मतदारसंघात पुरुषांच्या हयातीत त्यांचा मुलगा पुढे येतांना दिसत होता. आता मात्र चित्र बदललेले आढळते. पतीच्या मृत्यू नंतर त्याची बायको राजकारणात पुढे येतांना दिसते. आरक्षणांमुळे नाखुशीने का होईना पण बायको मुलगी वा बहिण हिची वर्णी लागतांना दिसते. पुरुषप्रधान संस्कृती व पुरुषी अहंकार आणि स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन व मानसिकता या अतिशय टोकदारपणे जाणवणाऱ्या काटेरी मार्गावरून घालतांना महिलांची दमछाक होते.

राजकारणात वावरतांना केवळ पुरुषी राजकारण न करता तिने आपल्या परिघातील सामाजिक बाजूंशीही आपली नाळ जोडण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यातूनच दारुबंदी महिला उद्योग, महिला साक्षरता, महिला अल्पबचत गट, जमिनीवरील हक्क असे विविध विधायक उपक्रमांचे जाळे विणले जात आहे. विधायक कार्यक्रम व त्यातून होणारे विधायक राजकारण असा राजकारणाचा संपूर्ण चेहरामोहराच बदलेला आढळतो. व यातूनच महिलांचे आर्थिक

सक्षमीकरण व मानसिक परिवर्तन होत आहे. आणि भविष्यात आरक्षणाशिवाय प्रदेश पातळीवरील राजकारणात जोरदारपणे मुसंडी मारून स्वबळावर निवडणूका जिंकून दाखविल.

2014 च्या लोकसभा निवडणूकीत फारच बदल घडून आले. मतदानाच्या वाढत्या टक्केवारीत महिलांचा सहभाग वाढला. त्याचप्रमाणे महिला खासदारांचे प्रमाणही वाढले. सगळ्या लोकसभा निवडणूकी देशातील 81 महिला खासदार निवडून आल्यात. 2009 मधील निवडणूकीत हे प्रमाण 59 इतके होते. 543 सभा संघात महिलांचे प्रतिनिधीत्व हे 11 टक्के तर 89 टक्के जागांवर पुरुषांचे वर्चस्व आहे. 1977 च्या निवडणूकीत महिलांचे प्रमाणे सर्वात कमी म्हणजे 19 इतके होते.

गेल्या वीस वर्षांत स्त्रीचा राजकारणातील सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. आणि पुढेही वाढत जाणार आहे. स्त्रीने झगडत संघर्ष करत, स्वतःला सिद्ध करत स्त्रीयांसाठी राजकारणात जागा निर्माण केली आहे. राजकारणातल्या आरक्षणासाठी तिने संघर्ष केला आणि त्याच फळ म्हणून लोकसभा विधानसभा व स्थानिक स्वशासन संस्थांवरती ती राजकारण करू लागली आहे. पाणी, आरोग्य विकासाच्या योजना, पायाभूत सुविधा, स्त्रीजन्य कामे, भाजीमंडया व त्यातील स्वच्छता, दिव्यांचा अभाव यासांख्य्या प्रश्नांवर लक्ष वेधले गेले. शहरांसोबतच ग्रामीण भागातील महिला संरंपचापैकी काहीनी ग्रामसभा घेऊन दारूबंदीचे ठराव पारित केले व गावपातळीवर समाज सुधारण्याचा प्रयत्न केला.

स्त्री आणि पुरुष विषमतेच्या निर्देशांकामध्ये जगामध्ये भारताचा 148 पैकी 138 वा क्रमांक आहे. इटलीच्या पार्लमेंटरी युनियनच्या अनुक्रमानुसार भारताचा 105 वे स्थान आहे. स्थानिक पातळीवर स्त्रियांचा सहभाग 50 टक्के झाला आहे.

स्त्रीयांच्या बाबतीत कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पुरेसे आर्थिक बळ नसणे, राजकारणातील वाढती मुदती, चारित्र्य हननाची भीती आणि दहशत या कारणास्तव मोठ्या पातळीवरील निर्वाचनात्मक राजकारणात यशाची संकल्पना ज्या स्त्रियांना राज्य अथवा केंद्र पातळीवर प्रतिनिधीत्वाची संधी मिळाली अशा स्त्री प्रतिनिधीनी देखील आपली लक्ष कक्षा मर्यादित ठेवली आणि आक्रमक मुद्यांवर भाष्य करणे टाळले जाते. व उघडपणे बोलू शकत नाहीत ही स्थिती गोष्ट आहे.

भारतीय महिलाविषयी इतिहास साक्ष देतो की जेव्हा महिलांना राष्ट्र आणि समाजाविषयी बंधन दाखविण्याची वेळ आली आणि अधिकार दिले गेले तेव्हा स्त्रीने आपली ताकद आणि नेतृत्व पणाला लावून सन्मान आणि राष्ट्राची शान राखली. अशा कर्तबगार महिला अहिल्याबाई होळकर, रानीलक्ष्मीबाई, जीजाबाई, रानी दुर्गादे, रजिया सुलतान, ताराबाई, सावित्रीबाई, रानी पद्मावती इत्यादी अनेक स्त्रीयांनी आपले राज्यांचे संरक्षण करण्यासाठी स्वतः युद्धामध्ये उतरून ब्रिटीश आणि इंग्रजांविरुद्ध लढता-लढता आपल्या प्राणाची आहुती दिली, आणि लष्कर जागला दाखवून दिले की भारतीय महिला पुरुषांविना सुद्धा लढू शकते आणि परिवाराचे, समाजाचे व राष्ट्राचे संरक्षण करू शकते. ही महिलांच्या यशाची पहिली पायरी मानली जाते.

VOLUME - VIII, ISSUE - I- JANUARY - MARCH - 2019

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

म. गांधीजींनी म्हटले होते की 'तुम्ही महिलांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास करण्याची संधी द्या, त्यांना चार भितीच्या आड ठेवण्यापेक्षा प्रगतीची संधी द्या, देशाच्या विकासाला वेळ लागणार नाही.'

संदर्भ

१. विद्या कुळकर्णी - राजसत्तेचा सिद्धान्त - रिसोर्स ऑफ स्पोर्ट सेंटर ऑफ डेव्हलपमेंट, नवी मुंबई - 2004
२. मंगला सामंत- स्त्री पर्व सुगावा प्रकाशन पूर्ण - 30
३. तुलसी पगारे - हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अदनती-सुगत प्रकाशन नागपूर 24
४. वंदना साळसकर साखळे
५. लोकसत्ता चतुरंग एप्रिल 26, ऑगस्ट 29, 2014 <http://mfacebook.com>>posts

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF DOCTORAL RESEARCH IN LIBRARY AND INFORMATION SCIENCE DURING 2001-2013

Ganthale, Dilip S. *

Khobaragade. Ashok S. **

Abstract

Keywords:

Doctoral Research;
Authorship Pattern ;
Bibliometric Study;
Doctoral research in LIS
LIS education
Citations

The paper describes Ph.D. theses of Library and Information Science awarded by Swami Ramanand Tirth Marathwada University Nanded during period 2001-2013, analysed using Bibliometric Analysis method.. The distribution of citations has been analysed by their bibliographic forms and found that 13 bibliographic form categorised in the forms of Journal, Book, Conference-Proceeding, Editorial work, Website, Reference Books, Thesis and others. Researchers used Journals as the most cited document with single authorship pattern.

*** Lemdeo Patil Mahavidyalaya, Mandhal, Distt. Nagpur (INDIA)**

**** Arts and Commerce Night College, Nagpur (INDIA)**

1. Introduction

Research is essential for expansion and diversification of any subject field. The scope of any subject will be determined by the quality of research it produces. Not only this, research is also vital to be undertaken for survival and sustenance of the existing subject. Usually the research activities are undertaken for the welfare and betterment of living especially for humans. Library and Information research has always been the ultimate vision of academicians and intellectuals as it directly or indirectly influences research in other fields whether scientific, technical, social or otherwise.

2. Library and Information Science Education in India

Research in Library and Information Science (LIS) in India has been a sporadic activity for about three decades increasing slowly until around 1986. Present growth in LIS research was fueled by parity in pay-scales and promotional avenues accorded by the University Grants Commission to library science professionals, bringing them in line with university teachers at time of the Fourth Pay-Commission. It has been further intensified with API (Annual Performance Indicators)-PABS (Performance Based Appraisal System) scoring system applicable to all university teachers and library professionals as per Regulation 2010 of UGC (University Grants Commission) in India. Developments in network technologies, scholarly communication, and Indian policy, National Knowledge Commission Report are challenging libraries and information science to find new ways to engage, interact with communities and enhance research output. Library and Information science faculty and librarians are responding with service innovations in areas such as bibliometrics and research data management. Surveys have investigated research productivity/output within India and other research services globally with small samples. Faculty members and librarians need a multifaceted understanding of the research environment. Research and development activities in science and technology and other fields of human endeavor have contributed significantly to a phenomenal growth in research themes. This has resulted in an information explosion and interdisciplinary approaches to research over the last seven decades. These developments have placed new demands on the services offered by libraries and information centers and conducting research having direct or indirect bearing on these services.

1. Swami Ramanand Tirth Marathwada University Nanded

Swami Ramanand Teerth Marathwada University was established in 1994. Named after Swami Ramanand Teerth, it is located at Latur Road Nanded in Maharashtra, India. The university is intended to serve primarily the southern part of Marathwada, specifically the districts of Nanded, Latur, Parbhani, and Hingoli. The university has not library and information and information science department. The LIS courses BLISc and MLISc are run by the affiliated colleges. The Library and information science subjected is included in the faculty of interdisciplinary studies as per The Maharashtra public university Act 2000.

2. Bibliometric

The term Bibliometric was coined by Pitchard in 1969 and he defined that bibliometric is the application of mathematical and statistical method for measuring quantitative and qualitative changes in collection of books, journals and other publications. By using quantitative and qualitative analysis it is possible to measure the scattering of article to different journals and also make to possible to measure growth and obsolescence of literature in different subjects. The most used bolometric method such as citation analysis, bibliographic coupling, and co-citation analysis can be used to map knowledge structure and the use of literature. Bibliometric technique have evolved over time and counting to do so. The counting of papers with attribution by country, by institution and by author, the counting of citations, to measure the impact of published work on the scientific community etc. All of these techniques combine to give more detailed and more effective measurement.

3. Title of the Study

The study is titled as “Research in Library and Information Science: A Bibliometric Study”

Definitions of key terms in the title

The definitions of the key terms in the title are given below :

- a) **Doctoral Thesis:** A descriptive research work prepared for award to Doctoral Degree.
- b) **University:** A Place of higher education and research .Indian university are created by the enactments of state Universities act.

c) **Bibliometric** : Bibliometric is “ the application of quantitative analysis in the bibliographic reference of the body of literature.

4. Objectives of the study

The major objectives of the study are as follows.

- i) To identify a change in trends in LIS research during past years as revealed by the doctoral these.
- ii) To analyse the citation appended to these and find out:
 - a) The extent of citation in theses
 - b) Type of bibliographic form of documents uses by researchers.
 - c) The ranking of core Journals used for research in LIS subject.

5. Hypotheses

This study has following hypotheses

- i) Journals are the major documents used by researcher.
- ii) English language documents dominate other language.

6. Methodology :

The source of data for the study is the doctoral dissertations produced by the Department of Library and Information Science, Swami Ramanand Tirth Marathwada University Nanded for which degrees were awarded 2001-2013. The research methodology for this study was Survey and Bibliometric Analysis. Survey was conducted through a personal investigation in the Main Library of The Swami Ramanand Tirth Marathwada University Nanded. Bibliometric study was conducted on the basis of the information collected from in theses available for reference from above centre.

7. Limitation of the Study

This study was limited to theses awarded for Doctoral Research in Library and Information Science in The Swami Ramanand Tirth Marathwada University Nanded from the year 2001 to 2013. All the awarded theses were considered for the purpose of bibliometric study.

8. Analysis and Distribution of Citations

The distribution of citations has been analysed by their bibliographic form, language and country of origin. The citations in 6 theses have been examined according to different sources of information used by researcher in their studies. It was found that 13 bibliographic forms were used by researcher excluding Newspapers, Acts, Bills, Reports, Standard and Dissertations included in other bibliographic sources which were presented in the following table.

8.1. Bibliographic form

Table 1. Bibliographic form wise Distribution of Citation

Type of Source	Citations	Percentage	Cumulative Frequency	Cumulative percentage of citations
Journals	392	41.39%	392	41.39%
Books	281	29.66%	673	71.05%
Conference Proceeding	59	6.23%	732	77.28%
Editorial Work	30	3.17%	762	80.45%
Websites	27	2.86%	789	83.31%
Others	110	11.62%	899	94.93%
Reference Book	43	4.54%	942	99.47%
Thesis	5	0.53%	947	100 %
Total	947	100 %	947	100 %

Table No.1 shows that the citation almost (41.39 %) share is of journal, followed by book (29.66 %). Apart from these sources has least citation as follows : Conference Proceeding (6.23 %), Editorial work (3.17 %), Website (2.86 %), Others (11.62 %) Reference Books (4.54%) and thesis (2.4 %) This may be the journals are easily accessible for research work.

8.2. Language

Table 2. Language wise Distribution of Citations

Language	Citations	Percentage of citations	Cumulative Frequency	Cumulative percentage of citations
English	940	99.26	940	99.26%
Marathi	07	0.74	7	100 %
Total	947	100 %	947	100 %

Table No. 2 clearly shows that English is the predominant language used in citation (99.26 %) as almost researcher cited information sources in English Language.

8.3. Country

Table 3. Country Wise Distribution of Citations

Sr. No	Country Name	Citations	Percentage of citations	Cumulative Number	Cumulative percentage of citations
1	India	633	66.84%	633	66.84%
2	USA	104	10.99%	737	77.83%
3	UK	81	8.55%	818	86.38
4	France	39	4.12%	857	90.50%
5	Others	90	9.50%	947	100 %
Total		947	100 %	947	100 %

The country wise distribution of citation in Table No.3 indicates that publication in India is more liked by researcher (66.84 %) followed by USA (10.99 %), UK (8.55 %), France (4.12%) and others (9.50 %). Main reason behind this is easy access to Indian literature comparing with the other country.

8.4. theses Citations

Table 4. Distribution of in theses Citations

Sr. No.	No. of Citation	No. of Thesis	Percentage	Cumulative Frequency	Cumulative percentage of citations
1	1-100	1	16.67%	1	16.67%
2	101-200	4	66.67%	5	83.36%
3	201-300	1	16.66%	6	100 %
Total		6	100 %	6	100 %

Table No.4 Indicated 66.67 % of the theses have cited maximum 101-200 citation, followed 16.66 % theses have cited 1-100 and 16.67 % these have cited 201-300. The average no of citation per thesis calculated 157.83 %.

8.5. Authorship Pattern

Table 5. Authorship Pattern of citations

Sr. No	Authorship Pattern	Citations	Percentage	Cumulative Frequency	Cumulative percentage of citations
1	Single author citation	639	69.46%	639	69.46%
2	Two author citation	170	18.48%	809	87.94%
3	Three author citation	03	0.33%	812	88.27%
4	More than three author	19	2.06%	831	90.33%
5	Corporate Author	89	9.67%	920	100%
Total		920	100 %	920	100 %

Table No. 5 The authorship pattern reveals that majority of citation are by single author 69.46 %, followed two author 18.48 % Three author 0.33 %, More than three author 2.06 % and Corporate Body author 9.67 % .

8.6. Journals

Table 6. Ranking of Journals

Sr. No.	Rank	Name of Journal	Citations
1	1	University News	36
2	2	Aslib Proceeding	29
3	3	Library Science with Slant to Documentation and Information Studies	28
4	4	IASLIC	22
5	4	Herald of Library Science	22
6	5	ILA	18
7	6	Library and Archival Security	15
8	7	Journal of library and Information Science	11
9	7	Special Library	11
10	7	Library of Herald	11
11	8	Library Journal	9
12	8	Annals of Library Science	9
13	9	Lucknow Librarian	7
14	9	Library Trends	7
15	9	Journal of Documentation	7
16	10	College and FResearch Library	6
17	11	Observer	5
18	11	International information Communication and Education	5
19	11	Indian Journal Library and Information Science	5
20	11	Nigerian Librarirs	5
21	12	American Libraries	4
22	12	Journal of Applied Psychology	4
23	12	African Journal of Library Archival and Information Science	4
24	12	Library Focus	4
25	12	Special Library	4
26	12	The Library Quarterly	4
27	12	University and Research Libarary	4
28	13	Journal of American Society for Information	3
29	13	ERIC Documentation Periodical	3
30	13	DESIDOC Bulletin	3

31	13	Indian Librarian Journal	3
32	13	Library Administration	3
33	14	Academic Management Journal	2
34	14	Journal of Agricultural Education	2
35	14	Library Association Record	2
36	14	Journal of Business Management	2
37	14	Information Today and Tomorrow	2
38	14	Indian Journal Library and Society	2
39	14	Illinois Library	2
40	14	Library Information Bulletin	2
41	14	Journal of Library and Librarianship and Information Science	2
42	14	Malaysian Journal of Library and Information Science	2
43	14	NISSAT News Letter	2
44	14	Nigerian Library Management	2
45	14	Library Progress	2
46	15	Journal Of American Librarianship	1
47	15	College News	1
48	15	Journal of Education	1
49	15	Education Quarterly	1
50	15	EPW	1
51	15	Ghana Library Journal	1
52	15	International Library	1
54	15	Inflibnet News Letter	1
55	15	Informatics Letter	1
56	15	ISI Bulletin	1
57	15	International Information and Library Review	1
58	15	Delnet News Letter	1
59	15	Journal of Information Management	1
60	15	INSDOC Bulletin	1
61	15	Journal of Information Technology in Construction	1
62	15	International Library Movement	1
63	15	Indian Journal of Technical Education	1
64	15	Indian Education Review	1

65	15	LIBRI	1
66	15	Library and Information Review	1
67	15	Library News	1
68	15	Library and Librarian	1
69	15	Library Scientific	1
70	15	Journal of Librarianship	1
71	15	Journal of Library and Information Technology	1
72	15	Journal of Leading Libraries and Information Centre	1
73	15	Law Library Journal	1
74	15	Journal of Management	1
75	15	Nigerian Library Movement	1
76	15	Public Opinion Quarterly	1
77	15	Library quarterly	1
78	15	Research Trends Library and Information Science	1
79	15	Reference Service Quarterly	1
80	15	Library System (Nigeria)	1
81	15	School Library Media Quarterly	1
82	15	SRTM Journals	1
83	15	Spring Summer	1
84	15	Special Library Association	1
85	15	Special Librarianship for Special Library	1
86	15	The Reference Library	1
87	15	The Serials of Librarians	1
88	15	The English Journals	1
89	15	University Bulletin	1
90	15	Unesco Bulletin for Library	
Total			392

Table No. 6 shows Rank list of journals, total 15 ranks awarded. Among these University News have First rank with 36 citations and followed by Aslib Proceeding Second rank with 29 citations, Library Science with Slant Documentation and Information Studies Third rank with 28 citations.

Testing of Hypotheses

On the basis of the analysis of the table and findings the hypotheses stated is tested

[1] Hypothesis- I

“Journals are the major documents used by researcher.”

This hypothesis is proved to be true and valid form the analysis of table 1 and finding number 1 .

[2] Hypothesis- II

“English language documents dominate other language.”

This hypothesis is proved to be true and valid form the analysis of table 2 and finding number 2 .

9. Findings:

[1] The Major type of document used by researcher is identified as Journal and Indian Journals are more used for document citation.

[2] Language wise analysis of citation reveals that the almost all share of the literature is form English Language.

[3] 16.67 % of theses have cited less than 100 documents, 66.67 % of these have been cited less than 200 document and 16.66 % theses have been cited more than 200.

[4] Single Author ship pattern citation documentation is 69.46%.

[5] First rank Journal is University News.

9. Conclusion

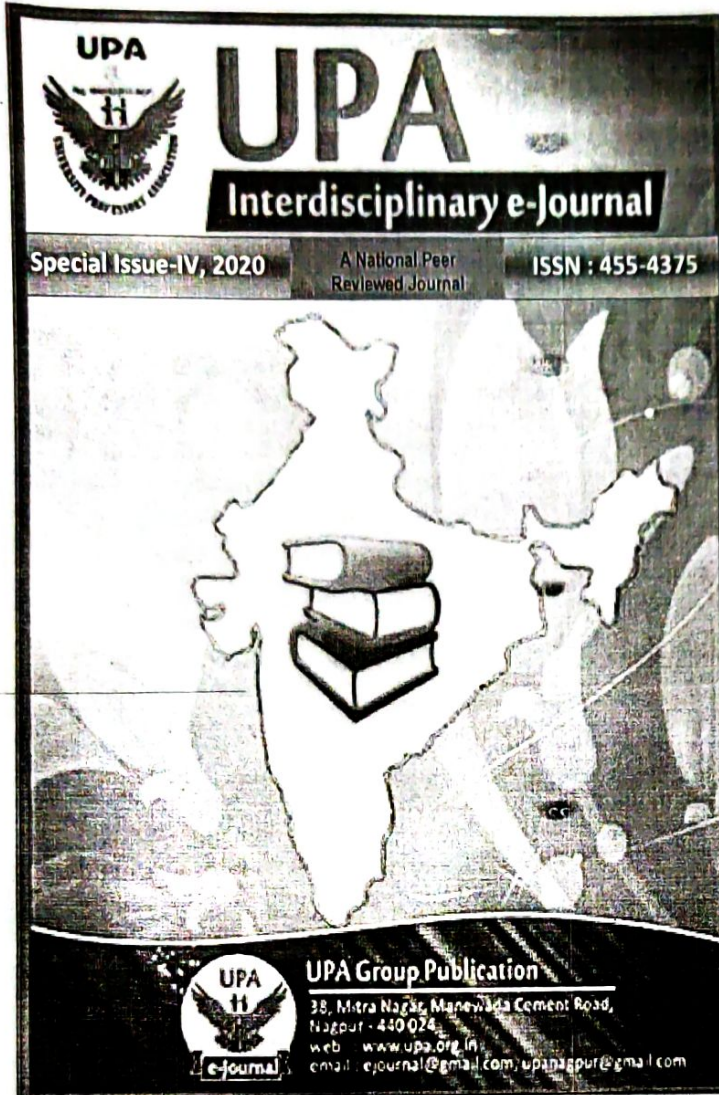
On the basis of analysis of the data undergone and on the verification of the tenability of clear hypotheses we get a clear idea of the trend in LIS research in Department of Library and Information Science of Swami Ramanand Tirth Marathwada University Nanded. The study shows the most demand of information resource including ranked Journals and thus the research department should facilitate their research scholar with current literature in subject ; with the use of modern technological tools to access the data and encourage them to engage in research activities in future.

References:

- [1] Anisa, L.O., & Mooko, N. P. (1999). Research and publication patterns in library and information science.
- [2] Alemna, A. A. (1996). "The periodicals literature of library and information in Africa: 1990-1995". *International & Library Review*, 28. 93-103.
- [3] Anwar, M. A. & Saeed, H. (1999). "Pakistani librarians as authors : A Bibliometric study of citation in LISAPLUS". *Asian Libraries*, 8 (2), 39-46.
- [4] Buttlar , L. (1999). "Information sources in library and information science doctoral research". *Library & Information Science Research* , 21 (2), 227- 245.
- [5] Cano, V. (1999). "Bibliometric overview of library and information science research in Spain". *Journal of the America Society for Information Science*, 50 (8), 675-680.
- [6] Fosu, V. K., & Alemna, A. A.(2002). "Fifty years of library literature on Ghana : A Bibliometric study". *Ghana Library Journal*,14, 1-5.
- [7] Kothari, C. R. *Research Methodology : Methods and Technique*, Second edition, Wishwa prakashan, New Delhi,2001.
- [8] Kumar, PSG. (1999). *Fundamental of Information Science*, S. Chand and Co. Delhi.
- [9] Mahapatra,G. (2000). *Bibliometirc studies on Indian Library & Information science literature*. New Delhi: Crest Publishing House.
- [10] Ullah, M., Butt, I. F., & Haroon , M (2008). "The Journal of Ayub Medical College: A 10-Year Bibliometric study". *Health Information and Libraries Journal*, 25, 116-124.
- [11] Mangi, L.D. (2014)." BRIC's Research Output in Library & Information Science from 1996-2012—A Quantitative Analysis." *Open Journal of Social Sciences*, 2, 62-73. Available at <http://dx.doi.org/10.4236/jss.2014.210008>. Accessed on 10 Jan 2018.
- [12] Pandita, Ramesh and Singh Shivendra(2017). "Doctoral Theses Awarded in Library and Information Science in India during 2010-2014 : A Study." *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, Vol. 37, No. 6, November,pp.379-386, DOI : 10.14429/djlit.37.11097 @2017, DESIDOC Accessed on 10.11. 2018.

2019

SPECIAL ISSUE - IV : JUNE-2020

CHIEF EDITOR
Dr. Anil Dodewar

EDITORS
Prof. Akash Bele

EXECUTIVE EDITOR
Dr. Ishwar Wagh

PUBLISHED BY:
UPA Group Publication
Association with University
Professors' Association. 38,
Mitra Nagar, Manewada
Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:
38, Mitra Nagar, Manewada
Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :
The UPA Interdisciplinary e-
journal is published
Bi-annually.

© All Rights Reserved.
The views expressed in this
publication are purely
personal judgments of the
authors and do not reflect
the views of Journal or the
body under whose auspices
the journal is Published.

For downloading the Issue, Click the link given below

http://upa.org.in/ejournal_sp_iv

Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at

upanagpur@gmail.com

upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association With
Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College

Khaparkheda

June-2020

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association with

Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda

SPECIAL ISSUE - IV : 2020

Sr.	Name of Authors	Title
1	Mrunal Khobragade Shri Bhausaheb Vartak College, Borivali, Mumbai	Declining GDP Growth Rate and Employment in The Wake of COVID-19, and fiscal stimulation
2	Prof. Gopal Eknath Ghumatkar Prof. Pratiksha Narayan Tikar IDOL, University of Mumbai, Mumbai	COVID-19 & Disguised Unemployment
3	Dr. Pravin M. Chandragiriwar Bhawabhuti Mahavidyalaya, Amgaon	COVID-19 virus impact on Agricultural Economy fields
4	Mr. Umesh S. Kurhade Smt. Shakuntalabai Dhabekar Mahavidhyalaya, Karanja Dist. Washim.	Empowerment of Tribal Women: Indian Aspect
5	Dr. Mahesh C. Dabre Smt. L. R. T. College of Commerce, Akola	Stress Release Management in COVID Crises of Different Age Group Citizens of Akola District
6	Dr. Rajendra B. Kapse Ashok Moharkar Arts And Commerce Collage, Adyal, Dist : Bhandara.	The Impact of COVID-19 on Stock Market
7	Dr. Suresh Bhagwat Dr, M. W. P. W. S. Collage, Nagpur.	Impact of Retails Industry sector in Covid-19
8	H. L. Kharbikar C. Radhika N.G. Patil M.L. Roy Pratibha Joshi Vaishali Bokde Ishwar Wagh	Covid-19 Pandemic and National Lockdown: Socio Economic Impacts and Suggestive Measures for Agribusiness Sector in India
9	Dr. Sonali Tambuskar R. S. Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur	Impact of COVID-19 on Indian Exports and Current Indian Economy
10	Dinkar B. Taywade Nutan Adarsh Mahavidyalaya, Umred Dr. Dhananjay W. Deote Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa	Disaster management in Libraries and Information Centers:
11	Dr. Dilip Keshawrao Barsagade Fule-Ambedkar College of Social Work, Gadchiroli	Impact of Covid-19 on circular migrant worker in Indian
12	Mrs. Shilpa Abhay Bhakte Janta Highschool, Mouda	Online Education: Advantages & Disadvantages
13	Vaishali Bokde-Kharbikar H.L. Kharbikar Ishwar Wagh M.L. Roy Pratibha Joshi R.K. Rai	Corona Pandemic and Education Sector in India: Socio Economic Consequences and Suggestive Measures

37	डॉ. मंजुषाराजेंद्र ठाकरे अण्णासा साहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर	कोविड-१९ महामारी आणि मजुगंजिवाय पंगु झालेले उद्योगक्षेत्रे
38	डॉ. संगीताकृष्णरावउमाले बं. शेषराववानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा (नागपूर)	ऑनलाईन शिक्षणाचा फायदा व तोटा
39	डॉ. विशाल मालेकर प्रभाकररावमामुलकर महाविद्यालय, कोरपना (चंद्रपूर)	कोविड-१९ चा भारताच्या आर्थिक विकासावर आणि रोजगारावरील परिणाम
40	प्रा. आर. बी. शेडे लोकमान्य महाविद्यालय, वगेरा	पर्यावरणस्नेही समग्र आरोग्य धनसंपदा
41	डॉ. सुनंदा देशपांडे समर्थ महाविद्यालय, लाखनी	कोविड-१९ च्या स्थलांतरित कामगारावर परिणाम
42	प्रा. सुलभास. वागदे शरदचंद्र कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय बुटीबोरी	कोविड-१९ : स्थलांतरितश्रमिकआणिअर्थव्यवस्था
43	डॉ. तात्याजीगेडाम नेवजाबाईहितकारिणी महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी	कोविड-१९ च्या प्रकोपाचा बँकिंग क्षेत्रावर परिणाम तथा येस बँकेचे पुनरुज्जीवन
44	डॉ. अनिता महावादीवार भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर	कोविड-१९ चाकृषीक्षेत्रावर होणारा परिणाम
45	प्रा. सतीश जाधव न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड	कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम
46	प्रा. डॉ. राजू ढबाले अशोक मोहरकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अड्याळ (भंडारा)	कोविड-१९ चा भारतात रोजगारावर होणारे परिणाम अभ्यासणे
47	डॉ. प्रणया पाटील महिला महाविद्यालय, नागपूर	भारत, कोविड-१९ आणि बदलत चाललेली आर्थिक दैनंदिन जीवनशैली
48	डॉ. राजू अंबाडकर आर. बी. व्यास कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कोंडाळी	कोरोनाव्हायरसचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
49	प्रा. जगदीश वाटमोडे संताजी महाविद्यालय, नागपूर	कोविड-१९ चा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम
50	डॉ. इंधर वाघ श्रीमती राजकमलबाबुरावतिडके महाविद्यालय, मौदा (नागपूर) प्राचार्य डॉ. आर. जी. टाले बं. शेषराववानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा (नागपूर)	"Corona virus (COVID-19)चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव, विश्लेषणात्मक अध्ययन
51	डॉ. दिलीप चव्हाण एस. आर. बी. टी. महाविद्यालय, मौदा (नागपूर)	कोरोना-१९ आणि समाजमनावर झालेला परिणाम
52	प्रा. डॉ. सुनील बोरकर श्रीमती राजकमलबाबुरावतिडके महाविद्यालय, मौदा (नागपूर)	कोरोना-१९ आणि आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना (स्वदेशी)
53	डॉ. चुन्नीलालसाखारवाडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पेट्रोल पंप (जवाहरनगर)	कोरोना-१९ चा भारतीय उद्योग व अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
54	प्रा. डॉ. मुकुंदामेश्राम श्रीमती राजकमलबाबुरावतिडके महाविद्यालय, मौदा (नागपूर)	कोरोना प्रादुर्भावातून भारतीय अर्थव्यवस्थेची उभारी
55	सुनील घुगल तायवाडे कॉलेज, कोरडी (नागपूर)	कोरोना (कोविड-१९) चा मानवी आरोग्य व भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
56	डॉ. महेंद्रगावडे नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज, कारंजा (घा.) (वर्धा)	कोरोना विषाणूच्या महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम
57	प्रा. डॉ. ज्योत्सना पुसाटे जे. डी. पाटील सांगळूदकर महाविद्यालय, दर्यापूर (अमरावती)	ऑनलाईनशिक्षणाचे फायदे आणि तोटे
58	प्रा. डॉ. ज्योत्सना पुसाटे जे. डी. पाटील सांगळूदकर महाविद्यालय, दर्यापूर (अमरावती)	कोरोना (कोविड-१९) लॉकडाऊनचा सामाजिक-आर्थिक परिणाम व भारतीय अर्थव्यवस्था : एक उपाय व मार्ग
59	Prof. Parimal Dongre M. B. Patel Arts & Commerce College, Salekasa (Gondia)	Post-COVID-19 Challenges : A Study

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे आणि तोटे

प्रा. डॉ. जे. एस. हटवार
आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज,
नागपूर

एकविसावे शतक हे तंत्रज्ञानात तंत्रज्ञानाचे शतक मानले जाते। आज प्रत्येक क्षेत्रात संगणकाचा मुक्त वापर होताना दिसतो। संगणकाच्या वापरामुळे अनेक अवघड आणि वेळखाऊ कामे सुलभ झाली आहेत। आपल्या दैनंदिन व्यवहारात रिझर्वेशन, हॉस्पिटल, शाळा, बँक, हॉटिल्स, व्यापारी प्रतिष्ठाने, कारखाने, सेवाक्षेत्र, कृषी क्षेत्र, रुग्णालय सरकारी व खाजगी कार्यालय सगळीकडे संगणकाचा वापर केला जातो बऱ्याचदा आपल्याला हवी असलेली माहिती व कागदपत्रे संबंधित कार्यालयात व्यक्ती इंटरनेटच्या माध्यमातून संगणकावर सहज उपलब्ध होतात। परीक्षेचे व नोकरीचे अर्ज भरण्यापासून त्याच्या निकालापर्यंत सर्व गोष्टी इंटरनेटवर उपलब्ध होत असतात। याकरिता संगणकाचे शिक्षण घेणे अतिशय महत्त्वाचे आहे। संगणकाचे शिक्षण घेऊन त्याचा व्यवसाय व नोकरी म्हणून निवड केलेले कित्येक लोक कमालीचे यशस्वी झालेले आढळतात। अनेकांनी देश विदेशात तगड्या पगाराची नोकरी व्यवसाय यशस्वीपणे करित आहेत। म्हणूनच संगणकाचे ज्ञान होणे ही काळाची गरज बनली आहे।

शिक्षणामुळे मानवाने खूप मोठ्या प्रमाणावर उत्क्रांती साध्य केलेली आहे। शिक्षण घेतल्यामुळे मानवाला आपल्या मूलभूत हक्कांचे महत्व व सामाजिक कर्तव्य याची जाणीव होते परंतु देशावर ओढवलेल्या या कोरोनाशी संकटाचा सामना करण्यासाठी सरकारने लॉक डाऊन सुरू केले आहे। परिणामी देशातील सर्व शाळा बंद राहू लागल्या। विद्यार्थ्यांच्या परीक्षासुद्धा रद्द झाल्या। विद्यार्थी घरातच बसून राहू लागले। पुढच्या वर्गाचा अभ्यास कसा करावा, काय करावे, असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आणि मग त्यावर ऑनलाइन शिक्षण ही संकल्पना पुढे आली। विद्यार्थ्यांना या ऑनलाईन शिक्षणाचा आनंद वाटू लागला।

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे :

ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांतील संवाद वाढला। कमीत कमी खर्चात मोबाईल, टॅबलेट, दूरदर्शन, लॅपटॉप, संगणक इत्यादी द्वारे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळू शकते। गरज वाटेल तेव्हा शिक्षकांकडून फोनद्वारे आपल्या अडचणींचे निराकरण करू शकतात। शिक्षणव्यवस्थेत शाळेत शिक्षक ज्या पद्धतीने शिकवतात त्याच पद्धतीने शिक्षण घ्यावे लागते, परंतु ऑनलाइन पद्धतीत मात्र विद्यार्थी आवडेल त्या पद्धतीने शिक्षण घेऊ शकतात। शाळेत नियोजित वेळेत अभ्यासक्रम शिकवून पूर्ण करणे ही शिक्षकाची जबाबदारी

असल्यामुळे इंटरॅक्शन व्हॅल्युएशन अंड फीडबॅक (interaction valuation and Feedback) यासारख्या महत्वाच्या शैक्षणिक कृतींवर शिक्षक फार कमी वेळ देतात। त्यामुळे प्रयत्नपूर्वक व शोधक वर्तनामुळे शिकविणे ही पद्धत फारच कमी वापरल्या जाते। म्हणून वर्गात विद्यार्थी तासिकेला जांभया येतात। डेक्स, बेंच, पेन इत्यादी वाजविणे, डुलक्या मारणे, वारंवार शोरूम ला जाणे, खिडकीबाहेर बघणे, समोरच्याला डिवचणे इत्यादी वर्तन करताना दिसतात। शिक्षककेंद्री पद्धतीत शाळेत रटाळ वाणी होऊन वेगळेपणाचा आनंद लुटता येत नाही।

ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीत योग्य नियोजन केले तर आपल्या वेळेची बचत होईल तसेच शिक्षकांच्या कामाचा ताण कमी होऊ शकतो वरील सर्व फायद्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली विद्यार्थ्यांना नक्कीच आनंददायी वाटत असेल यात शंकाच नाही।

ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे :

ऑनलाईन क्लासेस ही पद्धत आज खूप लोकप्रिय झालेली आहे। विशेषतः आई वडिलांसाठी ही पद्धत तर फारच समाधानी व कौतुकाचे ठरलेली आहे। आपला पाल्य निमुटपणे आपल्या डोळ्यासमोर स्वप्रयत्नाने ज्ञान घेतो हे जणू त्यांना भूषणच वाटते। आज घडीला शाळा महाविद्यालय व विद्यापीठांनी डिजिटल क्लासरूम ही ही सुविधा सुद्धा सुरू केलेली आहे। जगाच्या काना कानाकोपऱ्यातील काहीही, कधीही, कितीही वेळा आपण शिकू शकतो। अशी ही काळ, वेळ, स्थळ असे निर्बंध नसलेली मुक्त सुविधा आहे परंतु हेच तंत्रज्ञान शाप युक्त सुद्धा ठरू शकते।

जेव्हा विद्यार्थी अभ्यासाव्यतिरिक्त इतर वेबसाईट सर्च करतात तेव्हा त्याचे घातक परिणाम त्यांच्या जीवनावर होतात। नको ते ज्ञान कमी वयात मिळाल्यामुळे आत्मकेंद्री, अबोल, बेढर, निर्ढावलेला होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही। त्याचप्रमाणे त्याचा विपरीत परिणाम मुलांचे डोळे, डोके व मेंदूवर होत असतो। विद्यार्थ्यांच्या ऑनलाईन शिक्षणामुळे दिवसेंदिवस विद्यार्थी कम्प्युटर आणि मोबाइल याचा वापर करतात। यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम झालेला आहे। त्यामुळे डॉक्टर कडे दवाखान्यात जाण्याचे प्रमाण वाढल्याचे काही दिवसांपूर्वीच बातमी वर्तमानपत्रात आली होती। शिवाय यूट्यूब वर सर्व गोष्टी मिळत असल्यामुळे विद्यार्थी आपली बुद्धी वापरतच नाहीत। हवी तेवढीच माहिती घेण्याच्या प्रवृत्तीमुळे सखोल पूरक ज्ञान मिळविणे ही कल्पनाच त्यांना पटत नाही। अवांतर वाचनाचे फायदे या इंटरनेट मुळे विद्यार्थी सर्व विसरून गेलेत। आजच्या पिढीला सर्वकाही त्वरित तयार गोष्टी पुरवून त्यांना संयम, सखोल विचार, धडपड इत्यादी बाबींपासून दूर करीत आहोत, कष्टाने मिळालेले ज्ञान कसे चिरकाल लक्षात राहते ही गोष्ट आजच्या विद्यार्थ्यांना माहित नाही। पण ऑनलाईन द्वारे घेतलेले तेवढ्यापुरते ठरते, शेवटी काय पालथ्या घागरीवर पाणी असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही।

चांगल्या शिक्षकाची जागा तंत्रज्ञान कधीच घेऊ शकत नाही। पारंपारिक शिक्षणाबरोबरच आजच्या ऑनलाईन क्लासेसची जोड देणे अत्यावश्यक आहे हे खरे आहे। परंतु सातत्यपूर्ण चिरकाल टिकणारी प्रगती साधण्यासाठी ही आधुनिकता पुरेशी नाही। तंत्रज्ञानाच्या अवास्तव वापरामुळे बाह्य जगातील व्यावहारिक लक्ष कमी झाले आहे। मोबाईल आणि संगणक वापरणाऱ्यांना पाठ दुखी, खांदे दुखणे, बोटे बधीर होणे, डोळ्यांची आग होणे, डोकं दुखणे, दृष्टी कमकुवत होणे इत्यादी विकार वरचेवर होतात। सतत इंटरनेटवर असल्यामुळे झोप न येणे, झोपेतून मध्येच जाग येण्याचे प्रकार आढळून येतात यामुळे कायमचा निद्रानाश सुद्धा होऊ शकतो। व्यायामाचा अभाव असल्यामुळे मधूमेह, उच्च रक्तदाब, हृदयविकार अशा अनेक नव्या जीवनशैलीचे आजार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात।

अभ्यासापेक्षा किंवा आवश्यक कामापेक्षा मनोरंजनासाठी नेट व मोबाईलचा जास्त वापर केला जातो अशी सर्व पालकांची तक्रार आहे। या तरुणांना त्यांच्या मोबाईल व लॅपटॉप पासून काही तास दूर ठेवून तर त्यांच्यामध्ये कमालीची चिडचिड निर्माण होते व ते चिंताग्रस्त होतात, विद्यार्थ्यांची अभ्यासात एकाग्रता राहत नाही।

तंत्रज्ञान हे नेहमीच दुधारी तलवारीसारखे असतं। त्याचा वापर आयुष्यभर सुखकर करण्यासाठी होतो पण त्याच्या अति आहारी गेल्याने शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याची दशा तर होतेच पण रोजच्या कामात आणि दिनक्रमात अडथळे येऊन जीवनाची एकूणच घडी विस्कटून जाते।

संदर्भ :

- <https://www.maharashtratimes.com>
- <https://www.maxmaharashtra.com>

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By

Up Publication

In Association with

Rajawade Kewahangan Kanya Mahavidyalaya, Nagpur

Mahila Mahavidyalaya, Nandanvan, Nagpur

Annasaheb Gundewar College, Nagpur

SPECIAL ISSUE – II : May-2020

Sr.	Name of Authors	Title
1	Dr. Bhavana Khapekar IAD and Smt. R. P. College for Women, Nagpur	A STUDY ON EFFECTIVENESS OF NATIONAL DIGITAL REPOSITORY OF IGNOU - EGYANKOSH
2	Dr. Vandana Kawadkar I.A.D. and Smt. R. P. College for Women, Nagpur	E-LEARNING FOR THE EDUCATION SYSTEM IN INDIA
3	Dr. Manjusha Y. Dhoble Indira Gandhi College, Kalmeshwar	IMPLEMENTATION AND EFFECTIVENESS OF SWAYAM IN TEACHING
4	Dr. Rajendra Manikpure Late Vasant Rao Kolhatkar Arts College Rohna Dist Wardha	IMPACT OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY ON LIBRARY MANAGEMENT
5	Dilip S Ganthale Shri. Lemdeo Patil Mahavidyalaya, Mandhal, Tah-Kuhi, Distt- Nagpur	SWAYAM COURSES FOR LIS PROFESSIONALS
6	Dr. Ashok S. Khobaragade Arts and Commerce Night College Nagpur	APPLICATION OF VIDEO CONFERENCING TOOLS FOR ENHANCED LIBRARY AND INFORMATION SERVICES
7	Dr. Prashant M. Puranik Gurukul Arts, Commerce & Science College, Nanda, Tal. Korpana, Distt. Chandrapur	THE PROBLEMS OF RURAL EDUCATION INSTITUTIONS FOR IMPLEMENTATION OF ICT USE IN THE CURRICULUM ENRICHMENT
8	Sonal Kame Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola	PROBLEMS AND CHALLENGES FACED IN E-LEARNING PLATFORM IN HIGHER EDUCATION
	Dr. Vaishali C. Chillure Principal Arunrao Kalode Mahavidyalaya, Nagpur	ROLE AND CHALLENGES OF E-LEARNING PLATFORMS IN HIGHER EDUCATION
	Dr. S. S. Hajare Principal Arunrao Kalode Mahavidyalaya, Nagpur	

10	Mrs. Sarika Tripathi Indus Medical College Indore	E-LEARNING ENVIRONMENT, CHALLENGES AND PROBLEMS
	Mr. Jige Sandipan Babasaheb Sant Ramdas College, Ghansawangi, Dist. Jalna	
11	Dilip Ganthale Lemdeo Patil College, Mandhal	SWAYAM COURSES FOR LIS PROFESSIONALS
	Ashok Khobragade Arts and Commerce Night College, Nagpur	
12	डॉ. मंगला कडवे मा. अ. मुठापरे समाजकार्य महाविद्यालय, उमरगड	उच्च शिक्षणात ई-लर्निंग ची भूमिका आणि आव्हाने
✓ 13	डॉ. जगदीश सोमाजी हटवार आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज, नागपूर	ऑनलाइन शिक्षणात उच्च शिक्षणाची भूमिका आणि आव्हाने
14	डॉ. मरला मेश्राम महिला कला महाविद्यालय, उमरगड	उच्च शिक्षण पद्धतीतील तंत्रज्ञानाची भूमिका व आव्हाने

ऑनलाइन शिक्षणात उच्च शिक्षणाची भूमिका आणि आव्हान

डॉ. जगदीश सोमाजी हटवार

आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज

नागपूर

Abstract : मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने देशातील उच्च शिक्षणाच्या पद्धतीत अनेक बदल सुचविलेले आहेत. हे बदल जरी उच्च शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी आवश्यक असले तरी राज्य विद्यापीठांच्या शिक्षणाच्या दर्जाचा गंभीर प्रश्न त्यानंतरही कायम राहिल. भारतातील उच्च शिक्षण हा समवर्तीसूचीतील विषय आहे. त्यामुळे मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने ज्या पद्धतीने उच्चशिक्षणाचे निकष ठरविलेले आहेत तरी राज्य सरकार त्याच्या अखत्यारीतील विद्यापीठात उच्च तंत्रज्ञानाबाबतचा हा बदललेल्या दृष्टिकोन जसाच्या तसा स्वीकारतील असे नाही. पण तो आगामी काळात राज्य विद्यापीठातील उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर वाईट परिणाम ठरू शकतो असे म्हणायला काही हरकत नाही. विद्यापीठ अनुदान आयोग व मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाला अपेक्षित असलेल्या उच्च शिक्षणातील बदलांकडे राज्यातील सरकारने उदासीनतेने पाहिले. राज्य विद्यापीठांनी शिक्षकांच्या रिक्त जागा न भरण्याचा धन्यता मानली. त्या जोडीला नोकर्शही व सरकारी हस्तक्षेपाचे मोठे डोस त्यांना मिळत गेले संशोधनासाठी मिळालेला निधी मिळविण्यात व त्यांच्या वापरात जुन्या आर्थिक पद्धतीमुळे अनेक उणीवा राहिल्या अनेक वर्षे याबाबींकडे दुर्लक्ष होत राहिल्यामुळे उच्च दर्जाचे शिक्षक भरती करणे व दर्जा टिकविणे गरजेचे असते. ही महत्त्वाची बाब विसरले गेली अशा प्रकारचे दुष्टचक्र लागले दुर्लक्षित विद्यापीठांना चांगले शिक्षक मिळत नाही व त्यामुळे चांगले विद्यार्थी मिळत नाही त्यामुळे सहाजिकच ती आणखी संकुचित होत चालली आहे.

आधुनिक काळात विज्ञानाने फार मोठ्या प्रमाणात प्रगती केलेली आढळून येत आहे. वर्तमानकाळ संगणक आणि मोबाईलवर चालतो असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. त्यामुळे वर्तमानस्थितीमध्ये उच्चशिक्षणाच्या क्षेत्रात अनेक बदल घडवून आणता येऊ शकतात. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने देशातील उच्च शिक्षणाच्या पद्धतीत अनेक बदल सुचविलेले आहेत. हे बदल जरी उच्चशिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी आवश्यक असले तरी राज्य विद्यापीठांच्या शिक्षणाच्या दर्जा चा

गंभीर प्रश्न त्यानंतरही कायम राहिल. भारतातील उच्च शिक्षण हा समवर्ती सूचीतील विषय आहे. त्यामुळे मनुष्यबळ विकासमंत्रालयाने ज्यापद्धतीने उच्च शिक्षणाचे निकष ठरविलेले आहेत तरी राज्य सरकार त्याच्या अखत्यारीतील विद्यापीठात उच्च तंत्रज्ञानाबाबतचा हा बदललेल्या दृष्टिकोन जसा च्या तसा स्वीकारतील असे नाही. पण तो आगामी काळात राज्य विद्यापीठातील उच्च शिक्षणा च्यागुणवत्ते वर वाईट परिणाम ठरू शकतो असे म्हणायला काही हरकत नाही.

मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या प्रस्तावानुसार 14 नवीन केंद्रीय विद्यापीठे व तेवढीच राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन करण्याचा विचार आहे अर्थातच ही पावले जागतिक दर्जाचे शिक्षण मुलांना मिळावे यासाठी उचललेली पावले आहेत ही अभिनव विद्यापीठे आधुनिक असतील. तेथील शिक्षक व विद्यार्थी यांना शिक्षण क्षेत्रातील अत्यंत उत्कृष्ट सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातील या विद्यापीठाची निधी पुरवठा रचना लवचिक असेल वेतन व इतर शैक्षणिक साधनांसाठी निधीची कमतरता हा प्रश्न असणार नाही यातील दुष्टचक्र असे की ही 14 नवी केंद्रीय विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली त्यासाठी शिक्षकांची भरतीही सुरू झाली पण त्याचा राज्यातील शिक्षणपद्धतीवर परिणाम होऊ लागला. विद्यापीठ अनुदान आयोग व मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाला अपेक्षित असलेल्या उच्च शिक्षणातील बदलांकडे राज्यातील सरकारने उदासीनतेने पाहिले. राज्य विद्यापीठांनी शिक्षकांच्या रिक्तजागा न भरण्याचा धन्यता मानली. त्या जोडीला नोकर्शही व सरकारी हस्तक्षेपाचे मोठे डोस त्यांना मिळत गेले संशोधनासाठी मिळालेला निधी मिळविण्यात व त्यांच्या वापरात जुन्या आर्थिक पद्धतीमुळे अनेक उणीवा राहिल्या अनेक वर्षे या बाबींकडे दुर्लक्ष होत राहिल्यामुळे उच्च दर्जाचे शिक्षक भरती करणे व दर्जा टिकविणे गरजेचे असते. ही महत्त्वाची बाब विसरले गेली अशाप्रकारचे दुष्ट चक्र लागले दुर्लक्षित विद्यापीठांना चांगले शिक्षक मिळत नाही व त्यामुळे चांगले विद्यार्थी मिळत नाही त्यामुळे सहाजिकच ती आणखी संकुचित होत चालली आहे.

महाराष्ट्राच्या बाबतीत उदाहरण द्यावयाचे झाले तर अनेक विद्यापीठात पुरेशी मनुष्यबळ नाही. मुंबई विद्यापीठात प्रत्येक विभागात सरासरी मनुष्यबळ फक्त चार आहे इतके कमी मनुष्यबळ असलेली विद्यापीठे स्नातकोत्तर पदवीपर्यंतचे पारंपरिक अभ्यासक्रम तसेच पीएचडी चे साचेबंद अभ्यासक्रम कसेतरी राबवू शकतात. त्यात आवडीनुसार पर्याय निवडून श्रेयांकपद्धती सेमिस्टर पद्धती सातत्याने मूल्यमापन अभिनव असे आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम यासारख्या आधुनिक शिक्षणपद्धती राबविणे खूप खूप अवघड झाले आहे. मुंबई विद्यापीठाला उत्कृष्टतेची क्षमता असलेले विद्यापीठ अनुदान आयोगाने म्हटलेले आहे पण या विद्यापीठांच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांचे भवितव्य अधांतरी आहे एसएनडीटी विद्यापीठात पदव्युत्तर विभागात सरासरी मनुष्यबळ हे तीन पेक्षा कमी आहे कोल्हापूर चे

शिवाजी विद्यापीठ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद येथे सुद्धा मनुष्यबळ पाच ते साडेपाच आहे नवीन विद्यापीठाची स्थिती या पेक्षा फारच वाईट आहे इतक्या कमी मनुष्यबळात चालणारी विद्यापीठे ही दर्जेदार अध्यापन व संशोधन करतीलही अपेक्षा ठेवणे चुकीची आहे. केंद्रीय विद्यापीठात सेवानिवृत्तीचे वय 65 वर्षे तर राज्यातील विद्यापीठात ते साठ वर्षे आहे त्यामुळे राज्य विद्यापीठातील चांगले शिक्षक केंद्रीय विद्यापीठात जातात. विद्यापीठाच्या विविध विभागाचा दर्जा हा ते किती चांगल्या दर्जाचे विद्यार्थी व शिक्षक आकर्षित करू शकतात यावर अवलंबून असते.

त्रिस्तरीय उच्च शिक्षण प्रणालीत राष्ट्रीय विद्यापीठ केंद्रीय विद्यापीठ व राज्य विद्यापीठ असे स्तर राहतील त्यात राज्यातील विद्यापीठांचे अभ्यासक्रम कमी दर्जाचे असतील तर वेतन कमी असल्याने शिक्षक सुद्धा दुय्यम किंवा कमी दर्जाचे असतील राज्य विद्यापीठांचा यात बळी जाणार आहे त्यामुळे काळानुसार उच्च शिक्षणाची फेररचना करणे आवश्यक आहे त्यातही पदयुत्तर पदवी व संशोधन हे दोन्ही विभाग राज्याच्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेकडून काढून घेतले पाहिजेत त्यानंतर याविद्यापीठा चा अधिकार फक्त पदवी महाविद्यालय पुरता राहिल केंद्रात संशोधन व पदव्युत्तर उच्च शिक्षणासाठी लागणाऱ्या निधीच्या पुरवठासुद्धा त्यांनी हातात घेतला पाहिजे या विद्यापीठांना स्वायत्तता देताना चांगली प्रशासकीय यंत्रणा उभी करावी लागणार आहे नवीन अध्यापन व संशोधन पद्धती राष्ट्रीय धोरणाचा भाग समजून मजबूत करताना त्यात स्थानिक दबावगट व राज्य सरकार यांचा हस्तक्षेप हा पदव्युत्तर शिक्षण व संशोधन आणि अध्यापन पातळी वर कमी होईल जर पुरेशी स्वायत्तता दिली तर राज्य विद्यापीठ त्यांचे अभ्यासक्रम श्रेयांक विद्यार्थी व शिक्षक यांचे आदान प्रदान करू शकतील व खऱ्या अर्थाने आंतर विद्या शाखीय अभ्यासक्रम व त्यांचे अध्यापन शक्य होईल तसेच या विद्यापीठांचे प्रवेश राष्ट्रीय प्रवेश परीक्षेतील गुणवत्तेवर ठरतील.

जागतिक पातळीवर भारताचे शेती, व्यापार आणि सेवा क्षेत्रातील नेतृत्व टिकवून ठेवावयाचे असेल आणि खऱ्या अर्थाने नजीकच्या काळात नेतृत्व टिकवून ठेवायचे असेल तर देशातील उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता, स्वायत्तता सतत वृद्धिंगत होत जाणे आवश्यक आहे. सध्याच्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेचे काही महत्वाचे प्रश्न लक्षात घेणे आवश्यक आहे. पहिला प्रश्नवित्तव्यवस्थेचा आहे. पूर्वी बहुतेक राज्य सरकारमार्फत राज्यांमध्ये शिक्षकांना वेतन देण्याची व्यवस्था केली जात होती, त्यात आता 1990च्या अखेरपासून विद्यापीठ अनुदान मंडळामार्फत केली जाते. त्यानंतरच्या कालखंडात विशेषतः

विद्यार्थी, विद्यार्थिनी वसतिगृहे, प्राध्यापक निवास, क्रीडांगणे, कम्प्युटर प्रयोग शाळा यासारख्या सुविधांसाठी विद्यापीठ अनुदान मंडळाकडून अधिक प्रमाणात निधी उपलब्ध होऊ लागला.

दुसरा महत्वाचा प्रश्न प्राध्यापक भरती संदर्भात आहे. योग्य गुणवत्तेचे प्राध्यापक मिळावेत म्हणून सरकारने मधल्या काळात राष्ट्रीय पात्रता परीक्षा (नेट) व राज्य पात्रता परीक्षा (सेट) ही व्यवस्था निर्माण केली, त्याबद्दल अनेक प्रश्नचिन्ह आहेत. पात्रतेचे मूलभूत निकष विद्यापीठ मंडळाने ठरवून द्यावेत आणि त्या निकषावर संबंधित महाविद्यालय, संस्था आपल्या निवड समितीमार्फत शिक्षकांची, प्राध्यापकांची निवड करावी, त्यात विद्यापीठाचा हस्तक्षेप असू नये अशी अपेक्षा आहे. तिसरा महत्वाचा प्रश्न म्हणजे पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांना प्रवेश देताना घेतल्या जाणाऱ्या परीक्षांचा. प्रवेश परीक्षा घ्यावा किंवा नाही हा मात्र वादाचा प्रश्न आहे, परंतु रीतसर काम करणाऱ्या विद्यापीठाची पदवी घेतल्यानंतर त्या पदवीची गुणवत्ता हा एकच निकष ठेवला पाहिजे. शेवटचा प्रश्न हा की विद्यापीठ कुलगुरू निवडीचा. संशोधक, उच्च शिक्षक, उत्तम लेखक, उत्तम प्रशासक आणि सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांच्या हितसंबंध जोपासणारा असला पाहिजे. त्यासाठी निवड समितीने वरील सर्व मुद्दे लक्षात घेऊन कुलगुरू ची निवड केली पाहिजे, परंतु कुलगुरू निवडीमध्ये राजकीय हस्तक्षेप केला जातो व निवड समितीला त्यानुसार निवड करावी लागते. अशाप्रकारे उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत अशा गंभीर प्रश्नांचा विचार करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ :-

- उच्चशिक्षणाची भरारी आणि आव्हाने : प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील, ज्येष्ठ शिक्षण अर्थतज्ञ.

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-68, Special Issue 9

International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICE4-2020)

Organised by

Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur
7th & 8th February-2020

A Study of Role of E-governance in Rural Development: A Case study of
Employment of NREGA towards Progress of Rustic area in Nagpur district

Dr. Jagdish S. Hatwar

Arts & Commerce Night College, Nagpur

Abstract

In this paper the researcher is to look at the monetary and economic aspects of the NREGA in Nagpur district. It Will Be studying the inferences for the rustic economy as a result of the minimum wage and employment instituted by the Act. Also, the greater bargaining power of the rustic work force and its inferences on the job-markets will be looked at. Besides this, the efficiency in employment of the scheme will be studied.

Introduction

NREGA is one of the most imperative scheme ever launched for rustic India. Although it has been positioned and popularized as social security and livelihood scheme but it also have a very imperative connotations for economy as a whole. NREGS has not only emerged as ray of hope for millions of poor and marginalized families in rural India but also as a massive rustic investment program, which has promise to take India's growth in top gear. This scheme is gradually building physical assets in rustic India which is visible, sustainable, and technically sound and being monitored by people themselves. This study discusses the appropriateness of these structures, their economic impact on rustic life and impact on livelihood of marginalised population of rustic India. It was also imperative to study the inferences of NREGA from minimum wage and employment point of view. The study also examines the multiplier consequence of NREGA in framework of agricultural productivity, scope for skill progress in rustic areas and employment generation outside NREGA.

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-68, Special Issue-9

International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICE4-2020)

Organised by

Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur
7th & 8th February-2020

The National Rural Employment Guarantee Act (NREGA) is a historic legislation passed by the Government of India in September 2005. Ministry of Rural Progress claims it as a revolutionary program to transform the rustic economy and improvement in livelihood with a promise of inclusive growth. The government has referred to it as an Act of the people, by the people, and for the people. The NREGS guarantees a hundred days of unskilled employment to each household in every financial year at an equal wage rate for both male and female workers. Additionally, it guarantees the "right to work" as a legal right of every able-bodied adult in rustic India. It is fundamentally different in a way from all other wage employment schemes operating since 1980 is that these schemes do not guarantee employment as a legal right. It provides ample opportunities for creating rustic public assets, which has been largely neglected. It helps to enhance the purchasing power of rustic households, thereby contributing to poverty alleviation. The NREGA achieves twin objectives of rustic progress and employment. The NREGA stipulates that works must be targeted towards a set of specific rustic progress activities such as water conservation and harvesting, afforestation, rustic connectivity, flood control and protection such as construction and repair of embankments, etc. Digging of new tanks ponds, percolation tanks and construction of small check dams are also given importance.

Table 1: The responses of respondent, involved in employment of NREGA about getting training regarding scheme Nagpur district is shown in following Table.

	No. of Respondent	Percentage
Yes	15	9.8
No	130	86.4
Can't Say	5	3.8
Total	150	100

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-68, Special Issue-9

International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICE4-2020)

Organised by

Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur
7th & 8th February-2020

It is observed that out of total 150 respondents involved in employment of NREGA 15 (9.8%) respondents got training regarding scheme in Nagpur district whereas 130 (86.4%) respondents did not get training regarding scheme. In addition to this 05 (3.8%) respondents were uncertain about receiving training regarding NREGA.

It is observed from the Table 1 that majority of respondents involved in employment of NREGA scheme did not receive training regarding scheme in Nagpur district. This may also be affect the achievement of scheme because the volunteers without training cannot able to guide properly to the receivers.

Table 2: The responses of respondent, involved in employment of NREGA about imparting proper training/awareness about NREGA program employment to respondents are shown in following Table

	No. of Respondent	Percentage
Yes	12	7.8
No	107	71.2
Can't Say	31	21
Total	150	100

Source: Survey Data

It is observed that out of total 150 respondents involved in employment of NREGA, according to 12 (7.8%) respondents proper training/awareness about NREGA program employment was provided to them, whereas according to 107 (71.2%) respondents NREGA program employment was not provided to them. In addition to this, 31 (21%) respondents were uncertain about imparting proper training awareness about NREGA program employment to them.

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-58, Special Issue-9
International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICEE-2020)

Organised by
Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur
7th & 8th February-2020

It is observed from the Table 2 that according to majority of respondent's proper training/awareness about NREGA program employment is not provided to them.

Table 3: The responses of respondent, involved in employment of NREGA regarding extent of receivers' benefit are shown in following Table.

	No. of Respondent	Percentage
Fully	59	39.4
Partially	57	37.8
To very less extent	34	22.8
Total	150	100

It is observed that out of total 150 respondents involved in employment of NREGA 59 (39.4%) respondents felt that receivers were fully benefited with scheme, whereas 57(37.8%) respondents felt that receivers were partially benefited with scheme. In addition to this according to 34 (22.8%) respondents receivers were benefited to very less extent with the scheme.

It is observed from the Table 3 that according to majority of respondent involved in employment of NREGA scheme, receivers are fully benefited through NREGA scheme. However, it is also apparent from the results that considerable no. of i.e. 60.6% respondent felt that receivers are partially benefited and benefited to a very less extent through scheme. These results showed that there is no clear cut agreement on benefits of NREGA to receivers.

Table 4: Responses about facing problems while employing receivers on work under scheme

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-68, Special Issue-9
International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICE4-2020)

Organised by
Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur
7th & 8th February-2020

The responses of respondent, involved in employment of NREGA about facing problems while employing receivers on work under scheme is shown in following Table

	No. of Respondent	Percentage
Yes	97	64.8
No	37	24.8
Can't Say	16	10.4
Total	150	100

Source: Survey Data

It is observed that out of total 150 respondents involved in employment of NREGA, 97 (64.8%) respondents faced problem while employing receivers on work under NREGA scheme, whereas 37(24.8%) respondents did not faced problem while employing receivers on work under NREGA scheme. In addition to this, 16 (10.4%) respondents were uncertain about facing problem while employing receivers on work under NREGA scheme.

It is observed from the Table 4 that majority of respondents faced problem while employing receivers on work under NREGA scheme.

Conclusion

The majority of respondents involved in employment of NREGA scheme did not receive training regarding scheme. It is also observed from the Table 1 that according to majority of respondent proper training/awareness about NREGA program employment is not provided to them.

It is observed from the Table 3 that according to majority of respondent involved in employment of NREGA scheme, receivers are fully benefited through NREGA scheme. However; it is also apparent from the results that considerable no. of

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-68, Special Issue-9

International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICE4-2020)

Organised by

Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur
7th & 8th February-2020

i.e. 60.6% respondent felt that receivers are partially benefited and benefited to a very less extent through scheme. These results showed that there is no clear cut agreement on benefits of NREGA to receivers.

The Table 4 that majority of respondents faced problem while employing receivers on work under NREGA scheme. It is also observed from the Table 3 that significant no. of respondents faced problems such as lobbying, lack of adequate fund and inadequate facilities while employing receivers on work under NREGA scheme.

Bibliography

- Abraham, A. (1980). Maharashtra's employment guarantee scheme. *Amrita*, Abraham. Economic and Political Weekly.
- Datar, C. (2007). Failure of national rural employment guarantee scheme in Maharashtra. *Economic and Political Weekly*.
- Mukherjee, D. (2000). Understanding NREGA: A Simple Theory and Some Facts: Working paper 196 by Centre for Progress Economics, Delhi University.
- Drez, J. (2014). Learning from NREGA. Retrieved from learning-from-nrega/article6342811.e
- MGNREA. Retrieved from www.mgnrega.gov.in/rega/home.aspx Narianian, S. (2008). The National Rural Employment Guarantee Act (NREGA): Opportunities and Challenges: Report by NRMI Unit, Centre for Science and Environment, New Delhi.
- Parsuraman, S., Saritha, C.T., & Krishna, J. (2011). An Evaluation of the MGNREGA in Kerala, Report by Tata Institute of Social Sciences, Mumbai. Oct-2011
- Dev, S. M. (1995). Alleviating Poverty: Maharashtra Employment Guarantee Scheme. *Economic & Political Weekly*.
- Web resources: The provisions and entitlements under MGNREGA act taken. Retrieved from www.nrega.gov.in/nic.in/Nrega_guidelines.pdf

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030, Vol-68, Special Issue-9
International Conference On E-Business, E-Management,
E-Education and E-Governance (ICE4-2020)
Organised by

Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur
7th & 8th February-2020

- mbasta. P., P.S.V. Shankar and Mihir Shah (2008), 'Two years of NREGA: The road ahead'. *Economic and Political Weekly*, 43(08); 41-50.
- Gopal, K. S. (2009). 'NREGA Social Audit: Myths and Reality' *Economic and Political Weekly*, 17th January.
- Dreze, J. and Khera. R. etika (2009). 'The battle for employment' *Frontline*, 16th January.
- Gaiha, R., V.S. Kulkarni, M.K. Pandey and K.S. Imai (2009). 'National Rural Employment Guarantee Scheme, Poverty and Prices in Rural India. ASAS Working Paper, 2009/03.

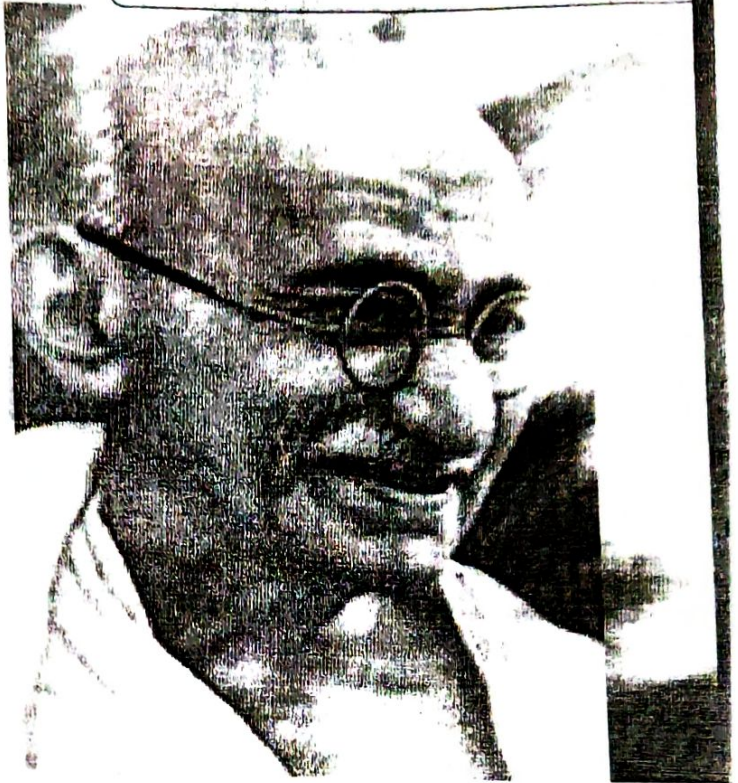

R
E
S
E
A
R
C
H

F
E
L
L
O
W
S

A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

गांधी विचारधारा एवं ग्रा

- This Journal is indexed in
- Scientific Journal Impa
 - Cosmoc Impact Factor
 - Global Impact Factor (G
 - International Impact F

For Details Visit To : www.researchjourney.net

'RESEARCH JOURNEY' International Multi

Impact Factor - (SJIF) - **6.625** (CIF) - 2

Special Issue 198 : गांधी विच

Impact Factor - 6.625

INTERNATIONAL RESEARCH

RESEARCH

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Gandhi's Thought on 'The Status of Women in India'	Dr. Ajaykumar Mohobansi	05
2	Mahatma Gandhi and Independence Movement	Dr. Ashru Jadhao	10
3	Relevance of Gandhian Economics Thoughts in Principle of Behavioral Economics	Vijay P. Rahangdale	13
4	Gandhi's Role in Rural Development	Dr. Vitthal Chavhan	17
5	Gandhi Philosophy : Gandhian View on Education	Dr. Archana Thakre	20
6	The Economic Ideas of Mahatma Gandhi : Special Focus on Khadi Industry	Dr. Jyoti Pande	25
7	Women's Status in Society : The Thoughts of Mahatma Gandhi	Dr. Surendra Pawar	29
8	Gandhi's Environmental Thoughts	Dr. Kavita Badwaik	33
9	Mahatma Gandhi and His Thoughts	Mr. Ashish Kate	37
10	Mulk Raj Anand's Untouchable : A Study in Gandhian Views on Eradication of Untouchability	Miss. Sarika Shinde	40
11	Gandhian Concept of Truth, Non-Voilence and Nature Cure	Dr. Naresh Kolte	45
12	Economic Thoughts of Mahatma Gandhi	D. S. Shambharkar	48
13	Mahatma Gandhi and Indian Freedom Struggle	Ganesh Pathode	52
14	महात्मा गांधी के तत्त्वज्ञान के बुनियादी आधार : सत्य और अहिंसा	डॉ.पद्माकर दारोंडे	54
15	गांधी विचारधारा एवं ग्राम स्वराज की संकल्पना	डॉ.अविनाश तलमले	58
16	महात्मा गांधीजी एवं सर्वोदय	प्रा.बबन मेश्राम, प्रा.कल्पना नेवारे	62
17	म. गांधीजी का सत्याग्रह : एक जीवन - निष्ठा	डॉ.रमेश शेंडे	67
18	महिला सबलीकरण में महात्मा गांधी की विचारधारा	कु.शीतल बिनकर	70
19	स्वच्छ गांव - स्वच्छ भारत एवं महात्मा गांधी	डॉ.दीप्ती चौरागडे	73
20	पर्यावरणीय संकट एवं महात्मा गांधी के विचार	डॉ.अर्चना पाटील, डॉ.हरिभाऊ अदमने	78
21	महात्मा गांधीजी के सामाजिक विचार	डॉ.चक्रधर बागडे	83
22	स्वच्छ भारत अभियान एवं गांधी विचार	दीपा	87
23	गांधीवादी विचारधारा : एक चिंतन	डॉ.राजेंद्रप्रसाद पटले	91
24	महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ.प्रकाश पवार	94
25	राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी	डॉ.जगदीश हटवार	98
26	स्वराज्य आणि म.गांधी	डॉ.आर.आर.चौधरी	100
27	महामानव महात्मा गांधींचे समाज व धर्मविषयक तत्त्वज्ञान	डॉ.कोमल ठाकरे	104
28	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ.कांतीलाल सोनवणे	112
29	महात्मा गांधी यांचे मूल्य शिक्षण विषयक विचार : एक चिंतन	डॉ.जगजीवन कोटांगले	116
30	ग्रामविकासामध्ये गांधीवादी धोरणाची संकल्पना : एक ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ.कैलाश फुलमाळी	121
31	पंचायत राज व्यवस्था आणि महात्मा गांधींची विचारधारा	प्रा.सी.सुहास नागापुरे/ शिवणकर	124
32	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार	डॉ.रविंद्र विखार	129
33	महात्मा गांधी व ग्रामीण विकास	प्रा.रिता वाळके (डंभाळे)	134
34	महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा जानपद साहित्यावर पडलेला प्रभाव	डॉ.विजय राऊत	136
35	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ.शुद्धोधन गायकवाड	141

राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी

डॉ. जगदीश एस. हटवार

प्राचार्य

आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज नागपूर

महात्मा गांधीच्या आचार - विचार कृतिशील चळवळीचा केंद्रबिंदू मानवता होता आपली मानवतावादी तत्वे समाजाच्या प्रत्येक अंगात लागू करण्यासाठी म्हणूनच त्यांनी आयुष्यभर अविगत परिश्रम केले. भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक देशात फक्त स्वातंत्र्य चळवळीत अन्य परिवर्तनवादी चळवळीची जोड दिली तरच भारतीय समाजात मुलभूत परिवर्तन घडून येईल आणि त्यातूनच खरा राष्ट्रवादाचा जन्म होईल अशी त्यांची धारणा होती. सत्य, अहिंसा आणि प्रेम ही गांधीजींची जीवन निष्ठा होती. त्यांच्या जीवनशैलीत द्वेषाला, हिंसेला व शस्त्राचाराला मुळीच स्थान नव्हते. समाजात सद्भाव, सहिष्णूता, प्रेम निर्माण करण्याचे ध्येय त्यांनी उराशी कवटाळले होते. यातूनच राष्ट्रवादाचा उगम झाला.

राष्ट्रीय एकात्मता :

मायर विनर यांच्या मते, "राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे देशाला विभाजित व संकट उत्पन्न करणाऱ्या तत्वांना नाकारणे व समाजामध्ये राष्ट्रीय व जनहिताची भावना पसरविणे होय." डॉ. सरोजनी नायडू यांच्या मते, "राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे लोकांच्या मनात दृढ ऐक्य, एकसंघता आणि देशभक्ती या भावनेचा विकास करणे आणि ते ज्या भाषा, वंश आणि धर्माचे आहेत त्यांच्या पलिकडे जाऊन आपण एक राष्ट्राचे आहोत ही भावना परिपुष्ट करून राष्ट्रभक्तीची भावना निर्माण करणे होय." यावरून असे लक्षात येते की, विविधतेत एकता हे आपल्या राष्ट्रीय एकात्मतेचे सूत्र आहे. आपण सारे एक आहोत या भावनेने या विविधतेला एकत्रित बांधले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता हा चिंतेचा विषय होता. राष्ट्रीय एकात्मते समोर प्रांतवाद, धर्म व सांप्रदायीकतावाद, जातीवाद, भाषावाद हे प्रमुख अडथळे आहेत यावर मात करून जोपर्यंत राष्ट्रीय ऐक्याची भावना निर्माण होत नाही तोपर्यंत भारताला स्वातंत्र्य मिळू शकत नाही याची जाणीव गांधीजींना असल्यामुळे सत्य, अहिंसा आणि प्रेम या तीन तत्वांच्या आधारे जनतेच्या मनात ऐक्याची भावना निर्माण करून खरा राष्ट्रवाद निर्माण केला आणि यातूनच भारतात स्वातंत्र्य चळवळी उभारून स्वातंत्र्य प्राप्त करणे सोपे झाले. म. गांधीजींचा सर्वसामान्य माणसांच्या शक्तीवर अपार विश्वास होता. म्हणूनच त्यांनी हिंदू-मुसलमान, सुशिक्षित - आशिक्षित, श्रीमंत - गरीब, ग्रामीण - शहरी, स्त्री - पुरुष या सर्व समाजघटकांतील दुरावा नाहिंसा करून सर्वांचा स्वातंत्र्य चळवळीत समावेश केला. गांधीजींच्या उदयापूर्वी राष्ट्रभक्ती ही मुठभर उच्चवर्णीयांची मक्तेगीरी होती. मात्र गांधीजांनी स्वातंत्र्य आंदोलनात या देशातील फाटक्या माणसांचा व स्त्रीयांचा समावेश करून स्वातंत्र्य लढयाला व्यापक स्वरूप दिले. म. गांधी स्वताला सनातनी हिंदू म्हणवित होते पण इतर धर्मांचा द्वेष करित नव्हते. सत्य, अहिंसा, प्रेमाचा स्वीकार करतांनाच ती द्वेष, मत्सर, हेवा, हिंसा, भेदभाव, उच्चनीचतेला नकार देणारी नव्हती. गांधीजी 'रघुपती गधव गजागम' म्हणतांनाच 'ईश्वर अल्ला तेरे नाम' ही प्रार्थनाही म्हणायचे. बौध्द, जैन, शीख, धर्मातील प्रार्थनागुध्दा त्यांच्या श्रद्धेचा भाग होता. गांधीजींनी सर्वच धर्मातील मानवी मूल्यांचा अंगीकार करतांनाच सर्वच धर्मातील अन्याय, प्रथा - परंपरा नाकारत होते.

अहिंसा हिच ढाल :-

महात्मा गांधींनी अहिंसेलाच शत्रू केले. भारतालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला वाचविण्यासाठी गांधीजींच्या सत्य, अहिंसेचा विचार लोकमानामध्ये जागृत करणे गरजेचे आहे. जगावर येणाऱ्या प्रत्येक समस्यांना गांधी प्रयोगाने सोडविता येते. आज जगासमोर पाणी, पर्यावरण, आरोग्य शिक्षण अशा समस्या उभ्या असल्याने केवळ हिंसा थांबविण्यासाठी शासनाचा अनावश्यक पैसा खर्च होत आहे. यासाठी अहिंशेशिवाय दुय्यम पर्याय नाही असे स्पष्ट दिसून येते. जगातले सर्व स्वातंत्र्यलढे शस्त्रांच्या साहाय्याने रक्तरंजीत झालेले जगाने पाहिले परंतु एकट्या भारताचा स्वातंत्र्यलढा रक्त नं सांडता केवळ लोकांच्या सहनशक्तीचा, स्वातंत्र्य प्रेमाचा व प्रेरणेचा या बळावर यशस्वी झाली. म्हणून जगत महात्मा गांधी एकच झाले. आणि आहेत, त्यांच्या जवळपास पोहोचणेही इतरांना जमले नाही असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही. यानूनच महात्मा गांधीचा राष्ट्रवाद जाणवतो.

गांधीजींचे योगदान :-

जगाच्या इतिहासात राष्ट्रवादाचा उदय होऊन बरीच वर्षेसाठी झाली असली तरी खरा राष्ट्रवाद हा गांधीजींच्या आचार-विचारानून निर्माण झालेला आहे. कारण अशाप्रकारचा राष्ट्रवाद हा चिरकाल ठिकठिकाण असतो. आज जगातील समाजवादी व साम्यवादी राष्ट्र अत्यंत घातक आणि मानव जातीचा संपूर्ण नाश होईल अशात-हेची तयारी करित आहेत. अमेरिका, इंग्लंड, रशिया, चीन, जपान, फ्रान्स ई. राष्ट्रे अणु युद्धाच्या तयारीत गुंतलेले आहेत. आधुनिक युद्ध हे अणुयुद्धाचेच होईल असे झाल्यास जगातील मानवजात, प्राणीसृष्टी, पर्यावरण नष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाही. यानून संपूर्ण जगाला वाचवायचे असेल तर गांधीजींच्या सत्याग्रहाच्या मार्गाचा अवलंब करून राष्ट्रवाद निर्माण करणे काळाची गरज आहे.

सारांश :-

महात्मा गांधींनी उदयास आणलेली राष्ट्रवादाची भूमिका ही केवळ स्वातंत्र्य लढयापुरतीच मर्यादित नसून ती सामाजिक उत्थानाची, दलितानांच्या उद्धाराची, सफाई कामगारांच्या कल्याणाची, स्त्रीयांच्या सबलीकरणाची, हिंदू-मुस्लीम ऐक्याची, आर्थिक विषमता कमी करण्याची, राष्ट्रीय एकात्मतेची तसेच भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात मनुष्यधर्माचा स्वीकार करून जागतिक ऐक्य निर्माण करण्याची होती. कारण आज संपूर्ण जग अणुशक्तीच्या ज्वालामुखीवर बसले आहे. तिचा स्फोट झाला तर या जगात कुणीही व काहीही राहणार नाही सद्या परिस्थितीत भारत व पाकीस्तान यामध्ये अंतर्गत धुमचक्री सुरू आहेत यांच्यातील अतिरेक वाढला तर संपूर्ण जगावर त्याचे पडसाद दिशून येतील म्हणून जागतिक धर्मद्वेष, वर्णद्वेष व उच्चनीच भाव नष्ट करावयाचा असेल तर महात्मा गांधींच्या मार्गाचा स्वीकार करणे गरजेचे आहे. हा मार्ग न्यायाचा नीतीचा, सुख व शांतीच्या व खऱ्या अर्थाने मनुष्य धर्माचा आहे. या मार्गाने निर्माण केलेला राष्ट्रवाद हा संपूर्ण जगासाठी प्रेरणादायी व लाभदायक ठरेल.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

१. राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी, संपादक प्रा. विकास आडे. जी.सी. पब्लिशर्स नागपूर
२. भारतीय गणरा ज्याचे शासन आणि राजकारण, ले. भा.ल. भोळे, पिंपळापूर प्रकाशन नागपूर
३. पाश्चिमात्य आणि भारतीय विचारवंत, ले. भा.ल. भोळे, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर
४. दे.लोकमत २ ऑक्टोबर २०१९

SPECIAL ISSUE – IV : JUNE – 2020

CHIEF EDITOR

Dr. Anil Dodewar

EDITORS

Prof. Akash Bele

Dr. Ishwar Wagh

PUBLISHED BY :

UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:

38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :

The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.

The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

For downloading the Issue, Click the link given below

http://upa.org.in/ejournal_sp_iv

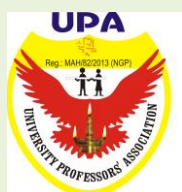
Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at

upanagpur@gmail.com

upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association With
Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College

Khaparkheda

June-2020

14	Dr. Sangita Rajendra Chore	Problems and Challenges Faced by Online Teachers
15	Dr. Prabhakar G. Motghare Bar Sheshrao Wankhede College of Arts and Commerce, Khaperkheda	Effect in Post Covid-19 on Unemployment of various sector in India
16	Dr. Atul P. Naik Srimati, Rajkamal Baburao Tidke. Collage, Mouda.	Stress Management Of Covide-19 on Government Workers, Health Workers and Education Sector
17	Dr. Mithila B Wakhare R.S.Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur	Online Education: Advantages and Disadvantages
18	Ashok S. Khobaragade Arts and Commerce Night College, Nagpur	Online Education : Advantages and Disadvantages
19	Dr. Amit Pande	Impact of Digital Media in Education sector on Covid-19
20	Dr. Prashant S. Dafar, Smt. Rajkamal Baburao Tidke Mahavidyalaya, Mouda Dist.Nagpur.	Psycho-Socio Impact of Corona Virus (COVID 19)
21	Dr. Vijay R. Bagde H.B.T Arts & Commerce College, Nagpur	A Study of Online Education : Advantage and Disadvantage
22	Dr. Virendra Y. Admane H.B.T. Art and Commerce Collage, Nagpur.	Corona Virus Pandemic - Way of social change In Life
23	Dr. Swarnlata Warke Dhanwate National College, Nagpur	Impact on Indian Agriculture after covid 19
24	Dr. Gopal Zade Smt, Rajkamal Baburao Tidke. Collage, Mouda.	Impact of Covid-19 on Workers of Production, Manufacturing, Construction, and related Service sector.
25	Dr. P.L. Neulkar SA&CC Butibori Nagpur-441108	A Study of impact of COVID-19 on Education Sector
26	Dr. Kishor Harish Dhote Dhanwate National College, Nagpur	Impact on the Indian Economy after Covid - 19 (our Indian economy perspective)
27	Dr. Liladhar D. Kharपुरीये Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa	Employment after Covid-19 in India
28	Dr. Manda Mohod P. Thote College of social work, Nagpur	Impact Of COVID-19 On Export, Economic Growth and Youth Employment
29	Prof. Dr. Narendra L. Gadge Smt. Rajkamal Babaurao Tidke Mahavidyalaya, Mouda Dist. Nagpur	Increasing Water Crisis during Covid-19
30	Prof. Vijay Janrao Pathak Shri. Niketan Arts and Commerce College, Reshimbagh, Nagpur	Online Education : Advantages & Disadvantages
31	Dr. Abhay Bhakte Smt. R.B. Tidke College, Mouda	Problem Of Employment In India Due To COVID-19
32	Dr. Suhasinee.H.Randhir KDK College of Engineering, Nagpur.	Online Learning – The Changing Face of Traditional Classroom
33	Dr. Sandhya Wankhede SRBT Mahavidyalaya, Mouda, Dist. Nagpur	Impact of COVID-19 on MSME sector In India
34	Dr. Nabha Kamble Jawaharlala NehARU Arts, Commerce and Science College, Wadi, Nagpur	Impact of COVID-19 on Indian Agriculture Sector
35	डॉ. अनिता रणधीर श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजुरा (चंद्रपूर)	ऑनलाईन शिक्षण – फायदे आणि तोटे
36	डॉ. मंजुषा राजेंद्र ठाकरे अण्णासा साहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर	कोविड-१९ महामारी आणि माजुराशिवाय पंगु झालेले उद्योगक्षेत्रे
37	डॉ. संगीता कृष्णराव उमाळे	ऑनलाईन शिक्षणाचा फायदा व तोटा

ONLINE EDUCATION : ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Ashok S. Khobaragade

Arts and Commerce Night College,

Nagpur

Email : ashok_librarian@rediffmail.com

***Abstract :** Online Education is the need of hour in present situation of COVID-19. The paper discusses the definition, benefits , advantages and disadvantages of online education. It also highlights how the online education is more effective than traditional education system.*

Introduction : “Technological advancement has brought along so many possibilities. There is hardly a corner of our life that is left out from being developed. Internet has changed the way people communicate, shop, socialise, do business and think about knowledge and learning. Much more than just a new twist on distance learning, online schooling is changing the face of traditional classrooms and making education more accessible than ever before.”

“Online education is a form of education where students use their home computers through the internet. For many nontraditional students, among them all those who want to continue working full time or raising families, online graduations and courses have become popular in the past decade. Often online graduation and course programmes, some of which are conducted using digital technologies, are provided via the online learning portal of the host university.”

Most of the Indian students aren't in a position a decent job due to their academic curriculum does not fulfill the employer's requirement they look forward to. It is also found that some institute of repute are always success in placing their students at various positions in different countries Be due to traditional educational methods and no updation in the present syllabus time to time , the youths in India are lagging behind to get employment. It is also due to not

having the required skill sets into students. In such a situation if organizations provide online education by designing the well defined courses with considering future needs of various sectors/ service sectors. Although online education or Courses never replaces traditional as it is meant for all round development of students. Online education is student centric making whole process interesting enough to engage the participants students through interactions, assignments, chats and discussions. But one of the bottlenecks of online learning is the completion rate. If one does not have discipline and cannot self motivate himself then the course fail it purpose.

Online Education : Online education goes by many names but has same meaning : Web-based training, Internet based training, online training, e-learning (electronic learning), m-learning (mobile learning), computer-aided distance education and Computer-based training also. Online Education is defined as an electronically supported learning that relies on the Internet for teacher/student interaction and the distribution of class materials.

Online education means the ways to teach and learn outside of traditional classrooms and away from college campuses. With online education, students can turn anywhere with Internet access and electricity into a classroom. It can include audio, video, text, animations, virtual training environments and live chats with professors. It's a rich learning environment with much more flexibility than a traditional classroom. When used to its full potential, online education has been shown to be more effective than pure face-to-face instruction. It can be engaging, fun and tailored to fit almost anyone's schedule.

Online Education versus Traditional Education :

“In a traditional teaching model, students listen to long lectures, take notes, and usually resort to rote memorization. This leaves little or no room for active interaction in the classroom. Online education, on the other hand, encourages participation in classroom activities and peer-to-peer collaboration.

Some of the key factors that come into play when looking at online vs traditional education differences:

3.1. Social Interaction

When looking at online education versus traditional education, we can't afford to leave social interaction out of question. One of the critical questions students should ask themselves before enrolling is; do I need a one-on-one interaction with my instructors or peers? Online education usually provides an opportunity for lecturers and students to interact with one another through an online portal or video conferencing software. With the use of such online meeting software as zoom, webex, Google meeting, ezTalks Meetings and many more it's easier to hold or attend classes online from anywhere at any time. The platform not only allows students to enjoy live streaming of full High definition (HD) and crystal clear audio classes but also gives them the opportunity to attend lessons with minimal distractions. Teachers can also take advantage of screen sharing feature to easily begin their lessons by using the software.

The traditional brick-and-mortar college or school is a great option for those looking for face-to-face communication. It makes it possible for students to have direct engagements with instructors and students. With this mode of learning, students are capable of having detailed discussions, asking lots of questions and covering many concepts in one topic. That will, in the long run, improve student performance and competence in the field of specialization.

3.2. Flexibility

This is one of the major aspects that fresh and working students need to consider before enrolling for any course. Studying online offers flexibility to students, particularly those who are already committed to work and/or family. With online-based courses, you can take classes at you own free time, without being forced to attend lessons at specific times.

On the other hand, traditional education can be great for students who have more time in their daily schedule. This option is ideal for students who are not working. However, some on-campus courses have classes scheduled for evenings, which might offer a convenient option to working students. The only challenge might be long distance between the student's home or work place and the campus.

3.3. Budget

Online-based courses and programs tend to offer cheaper options to learning than the traditional education options. A degree course in a traditional university or college costs is always higher than , an online degree. That means enrolling for a course online offers students the opportunity to save more tuition fees and boot camps while enjoying greater flexibility.

While traditional education might be insanely expensive, it does offer tangible learning programs and materials that match the amount paid. Brick-and-mortar learning institutions tend to offer real-time learning or study experience .Students can enjoy such things as using the library, sponsored school trips and/or dining in school. In essence, that might end up saving a little the student or parent has set aside for studies.

3.4. Methods, Tools and Facilities of Teaching

More and more students are warming up to the idea of pursuing education online. Many argue that today's online courses offer experiences which are tailored to meet each student's needs. But as much as it's easier to deliver on theory lessons, it is often challenging to hold practical classes online. Even when practical lessons are carried out, they cannot provide the one-on-one experience as traditional education system would do.

The traditional education often provides a hands-on experience to all students who need to learn from practical lessons. It often has the necessary facilities and equipment for practical studies and activities. Whether a student is taking Chemistry, Biology, Dentistry, Nursing, Medicine or Athletics course, he or she will enjoy plenty of lab lessons and/or field training. That cannot be achieved with online education as most students often take classes while lying on the couch or in bed.

3.5. Discipline

Discipline is a key aspect when weighing between enrolling for an online program and taking traditional on-campus degree. The success of the student mostly depends on his or her level of commitment. Hence, it's always important for students to choose study options based on their overall performance of tasks. Online education can be great for those who are self-

motivated and capable of prioritizing tasks and setting deadlines. Without a proper organization or plan, a student taking online classes might perform poorly in the long run.

The traditional education setting can be the best option for those that need discipline to get the work done. With properly structured classes, to-do lists and regular assessments, students can have enough support to complete tasks or assignments on time. The fact that you must make class appearances for you to learn is one step to making you a disciplined student. With commitment and hard work, success on any degree course or program can simply be inevitable.”

4. Benefits of Online Education

“An online education is preferred by individuals who may not be able to make it for classes in a traditional brick and mortar kind of college due to various reasons. Some of the benefits this exciting education provides to such students are given below :

4.1. Flexibility for students

Students have the freedom to juggle their careers and school because they aren't tied down to a fixed schedule. In a traditional classroom setting, class meeting times are set, and the student has no power over this, forcing them to work their schedules around these dates. Most people who choose online learning tend to have other commitments, and prefer this mode of learning as it gives them power over how they will delegate their time towards their different projects.

4.2. Reduced Costs

Online education can cost less due to a variety of reasons. For example, there is no cost for commuting. Assorted costs that are related to transport, such as fuel, parking, car maintenance, and public transportation costs don't affect the online student.

4.3. Networking Opportunities

Online education also provides students with the chance to network with peers across nations or even different continents. This often leads to other opportunities in terms of collaboration with other individuals in the implementation of a project. At the same time, it makes them culturally sensitive and able to fit into other environments easily given their exposure to other cultures.

4.4. Easy Documentation

All the information that you will need will be safely stored in an online database. This includes things like live discussion documents, training materials and emails. This means that if there's ever anything that needs to be clarified, the student will be able to access these documents fast, saving valuable time. This is especially useful for individuals that need to carry out research for a project and submit their findings to a panel.

4.5. Increased Instructor-Student Time

Students in traditional classrooms may not get the personalized attention they need to have concepts clarified. Although class sizes are small, most colleges have classes of students that number in the hundreds. This is not a problem for this type of education because online guided discussions and personal talk time with their professors and lecturers is a hallmark of online classes. These increases the chances of a student performing well due to the time their instructors give them. This also enhances their problem-solving and communication skills, as well as knowing how to defend their arguments to superiors if needed.

4.6. Access to Expertise

An online college education might give students access to specialized degree courses that may not be available in an easily accessible or local institution of learning. Online classes allow the sharing of expertise that helps more people have access to education that is not readily available in certain geographic locations.”

5. Advantages And Disadvantages Of Online Learning

Nowadays, **online learning** turns out to be more and more practiced. Many traditional universities started to share their courses online for free. It represents an easy and

comfortable method to achieve knowledge in almost every field. **Online teaching -learning** is a great alternative to traditional universities, especially for people who can't afford the time and money to take real courses.

5.1 Advantages of Online Education : “Although many people still consider traditional universities as the best way to achieve knowledge and get a diploma, **online education** proves to be a great alternative. Students have the chance to study in their own time and especially for free. It represents a great way to study many fields and to boost the level of self-motivation. **Online education** is so effective because students can finish their homework quickly, and there is more time left for hobbies or for finding a job.

An access to all resources of a traditional course helps participants learn wherever they are, leaving them the freedom to choose the time for study. With basically an Internet connection, a person can attend different courses. Among the **advantages of online education** there are the responsibility and self-discipline of students.”

5.2 Disadvantages Of Online Education : “Only in a small group a person can develop properly. At school, students learn how to make friends, be patient, get rid of disappointment, and especially to compete. Competition between colleagues can be very stimulating and students will only benefit from it. **Online education** cannot offer human interaction.

Another **disadvantage** refers to the fact that online courses cannot cope with thousands of students that try to join discussions. Also, online education can be difficult, if it is meant for disciplines that involve practice.”

6. Conclusion : Considering the several factors that have impact on traditional system of education in relation to budget, infrastructure, flexibility in works, Distance No Barrier, Effective Education Interactive Teaching, online education has to be the greatest revolution in contemporary education. It made a huge change in the education system and opened great opportunities for everyone who wants to learn something. Online education should also be seen as a complement and extension of classical forms of teaching and learning. For online Education learners need passion for learning and a quick online search that will take them to the right course. One can say that Learner will be the master of their own education.

References :

- <https://elearningindustry.com/advantages-and-disadvantages-of-online-learning> retrieved on 03/02/2020.
- <https://www.ccaurora.edu/programs-classes/online-learning/benefits-online-education> retrieved on 05/02/2020.
- <https://www.eztalks.com/online-education/online-education-vs-traditional-education-which-one-is-better.html> retrieved on 03/02/2020.
- <https://www.iedunote.com/advantages-of-online-education> retrieved on 03/02/2020.
- <https://www.indiaeducation.net/online-education/articles/what-is-online-education.html> . retrieved on 04/02/2020.

ONLINE TEACHING AND LEARNING IN COVID-19 LOCKDOWN

Dr. Ashok S. Khobaragade

Arts and Commerce Night College,

Nagpur

Email : ashok_librarian@rediffmail.com

***Abstract:** Online Education is the need of hour in such a pandemic condition like COVID-19. The paper covers online teaching and learning with its benefit. It also includes various online learning tools/platforms listed by UNESCO.*

1. Introduction: Emergence of Information and Communication in education has brought a positive change in this digital globe. In 21st century, there will be hardly any country which will be uninfluenced to ICT. It has influenced every aspect of human life. Education is no exception for the same. Today different technologies and ICT tools are being used in teaching learning that facilitating learning. It helps very much in time of any type of emergency like CORONA Virus (Covid -19) pandemic as the whole world is badly suffering from this dangerous pandemic and every system is out of order. Everything like education is badly affected. In many countries, lockdown is in existence and all the schools and colleges are closed as America has announced to close the schools for one year which is affecting education badly. In such a condition, many countries like India is trying to move Online learning play an important role to facilitating e-based education.

2. Online Learning: “Online learning is catalyzing a pedagogical shift in how we teach and learn. There is a shift away from top-down lecturing and passive students to a more interactive, collaborative approach in which students and instructor co-create the learning process. The Instructor’s role is changing from the “sage on the stage” to “the guide on the side.”

“Online learning is education that takes place over the Internet. It is often referred to as “e-learning” among other terms. Online learning is the newest and most popular form of

distance education today. Within the past decade it has had a major impact on postsecondary education and the trend is only increasing. However, online learning is just one type of “distance learning” - the umbrella term for any learning that takes place across distance and not in a traditional classroom. Distance learning has a long history and there are several types available today, including:

- **Correspondence Courses:** conducted through regular mail with little interaction.
- **Telecourses:** where content is delivered via radio or television broadcast.
- **CD-ROM Courses:** where the student interacts with static computer content
- **Online Learning:** Internet-based courses offered synchronously and/or asynchronously.
- **Mobile Learning:** by means of devices such as cellular phones, PDAs and digital audio players (iPods, MP3 players).

By far the most popular approach today is online learning. According to the Sloan Consortium, online enrollments continue to grow at rates faster than for the broader student population and institutes of higher education expect the rate of growth to continue increasing. A majority of academic leaders believe that online learning quality is already equal to or superior to face-to-face instruction. (The “no significant difference” phenomenon.)”

3.Benefits Of Online Teaching And Learning: Why online distance learning and why now? Online distance learning meets the needs of an ever-growing population of students who cannot or prefer not to participate in traditional classroom settings. These learners include those unable to attend traditional classes, who cannot find a particular class at their chosen institution, who live in remote locations, who work full-time and can only study at or after work, and those who simply prefer to learn independently. The minimum requirement for students to participate in an online course is access to a computer, the Internet, and the motivation to succeed in a non-traditional classroom. Online courses provide an excellent method of course delivery unbound by time or location allowing for accessibility to instruction at anytime from anywhere. Learners find the online environment a convenient way to fit education into their busy lives. The ability to access a course from any computer with Internet access, 24 hours a day, seven days a week is a tremendous incentive for many of today’s students. Some of the main advantages of online learning include:

Convenience: 24/7 access from any online computer; accommodates busy schedules; no commuting, no searching for parking.

Enhanced Learning: Research shows increased depth of understanding and retention of course content; more meaningful discussions; emphasis on writing skills, technology skills, and life skills like time management, independence, and self-discipline.

Leveling of the Playing Field: Students can take more time to think and reflect before communicating; shy students tend to thrive online; anonymity of the online environment.

Interaction: Increased student-to-teacher and student-to-student interaction and discussion; a more student-centered learning environment; less passive listening and more active learning; a greater sense of connectedness, synergy.

Innovative Teaching: Student-centered approaches; increased variety and creativity of learning activities; address different learning styles; changes and improvements can translate to on-ground courses as well

Improved Administration: Time to examine student work more thoroughly; ability to document and record online interactions; ability to manage grading online.

Savings: Accommodate more students; increased student satisfaction = higher retention and fewer repeats. • **Maximize Physical Resources:** Lessen demand on limited campus infrastructure; decrease congestion on campus and parking lots.

Outreach: Give students options; reach new student markets; appeal to current students thus increasing enrollments.

4. Unesco Webliography On Online Learnig Tools/Platforms:UNESCO has listed following educational applications, platforms and resources below aim to help parents, teachers, schools and school administrators facilitate student learning and provide social care and interaction during periods of school closure. They are categorized based on distance learning needs, but most of them offer functionalities across multiple categories (UNESCO).

Resources To Provide Psychosocial Support :

Inter Agency Standing Committee guidelines to protect and improve people's mental health and psychosocial well-being in the midst of an emergency.

WHO mental health and psychosocial guidance during the COVID-19 outbreak

UNICEF guidance on how teachers should talk to children about COVID-19

UNICEF guidance on how parents and caregivers can talk children about COVID-19

Digital Learning Management Systems :

- **CenturyTech** – Personal learning pathways with micro-lessons to address gaps in knowledge, challenge students and promote long-term memory retention.
- **ClassDojo** – Connects teachers with students and parents to build classroom communities.
- **Edmodo** – Tools and resources to manage classrooms and engage students remotely, offering a variety of languages.
- **Edraak** – Arabic language online education with resources for school learners and teachers.
- **EkStep** – Open learning platform with a collection of learning resources to support literacy and numeracy.
- **Google Classroom** – Helps classes connect remotely, communicate and stay organized.
- **Moodle** – Community-driven and globally-supported open learning platform.
- **Nafham** – Arabic language online learning platform hosting educational video lessons that correspond with Egyptian and Syrian curricula.
- **Paper Airplanes** – Matches individuals with personal tutors for 12-16 week sessions conducted via video conferencing platforms, available in English and Turkish.
- **Schoology** – Tools to support instruction, learning, grading, collaboration and assessment.
- **Seesaw** – Enables the creation of collaborative and sharable digital learning portfolios and learning resources.
- **Skooler** – Tools to turn Microsoft Office software into an education platform.

Systems Built For Use On Basic Mobile Phones :

- **Cell-Ed** – Learner-centered, skills-based learning platform with offline options. □ Eneza Education - Revision and learning materials for basic feature phones.
- **Funzi** – Mobile learning service that supports teaching and training for large groups.
- **KaiOS** – Software that gives smartphone capabilities to inexpensive mobile phones and helps open portals to learning opportunities.
- **Ubongo** – Uses entertainment, mass media, and the connectivity of mobile devices to deliver localized learning to African families at low cost and scale, available in Kiswahili and English.
- **Ustad Mobile** – Access and share educational content offline.

Systems With Strong Offline Functionality :

- **Kolibri** – Learning application to support universal education, available in more than 20 languages.
- **Rumie** – Education tools and content to enable lifelong learning for underserved communities.
- **Ustad Mobile** – Access and share educational content offline.

Massive Open Online Course (Mooc) Platforms :

- **Alison** – Online courses from experts, available in English, French, Spanish, Italian and Portuguese
- **Canvas Network** – Course catalogue accessible for free for teachers in order to support lifelong learning and professional development.
- **Coursera** – Online courses taught by instructors from well-recognized universities and companies.
- **European Schoolnet Academy** – Free online professional development courses for teachers in English, French, Italian and other European languages.
- **EdX** – Online courses from leading educational institutions.
- **iCourse** – Chinese and English language courses for university students.
- **Future Learn** – Online courses to help learners study, build professional skills and connect with experts.
- **Icourses-** Chinese language courses for university students.

- **TED-Ed Earth School** – Online lessons about nature made available continuously during a 5-week period between Earth Day (April 22nd) and World Environment Day (June 5th).
- **Udemy** – English, Spanish and Portuguese language courses on ICT skills and programming.
- **XuetangX** – Online courses provided by a collection of universities on different subjects in Chinese and English.

Self-Directed Learning Content :

- **ABRA** - Selection of 33 game-like activities in English and in French to promote reading comprehension and writing skills of early readers.
- **British Council** – English language learning resources, including games, reading, writing and listening exercises.
- **Byju's** – Learning application with large repositories of educational content tailored for different grades and learning levels.
- **Code It** – Helps children learn basic programming concepts through online courses, live webinars and other kid-friendly material. Available in English and German.
- **Code.org** – Wide range of coding resources categorized by subject for K12 students offered for free by a non-profit.
- **Code Week** – List of online resources to teach and learn computer coding, available in all EU languages.
- **Discovery Education** – Free educational resources and lessons about viruses and outbreaks for different grade levels.
- **Duolingo** – Application to support language learning. Supports numerous base and target languages.
- **Edraak** - A variety of resources for K-12 education in Arabic, targeting students, parents and teachers.
- **Facebook Get Digital** - Lesson plans, conversation starters, activities, videos and other resources for students to stay connected □ **Feed the Monster** – Android application in multiple languages to help teach children the fundamentals of reading, available in 48 languages.
- **History of Africa** – A nine-part BBC documentary series on the history of Africa based on UNESCO's General History of Africa book collection.

- **Geekie** – Portuguese language web-based platform that provides personalized educational content using adaptive learning technology.
- **Khan Academy** – Free online lessons and practice in math, sciences and humanities, as well as free tools for parents and teachers to track student progress. Available in 40+ languages, and aligned to national curriculum for over 10 countries.
- **KitKit School** - Tablet-based learning suite with a comprehensive curriculum spanning early childhood through early primary levels.
- **LabXchange** – Curated and user-created digital learning content delivered on an online platform that enables educational and research experiences.
- **Madrasa** – Resources and online lessons for STEM subjects in Arabic □ **Mindspark** – Adaptive online tutoring system that helps students practice and learn mathematics.
- **Mosoteach** – Chinese language application hosting cloud classes.
- **Music Crab** – Mobile application accessible for music education.
- **OneCourse** – Child-focused application to deliver reading, writing and numeracy education.
- **Polyup** – Learning content to build math and gaining computational thinking skills for students in primary and early secondary school.
- **Quizlet** – Learning flashcards and games to support learning in multiple subjects, available in 15 languages.
- **SDG Academy Library** - A searchable library of more than 1,200 educational videos on sustainable development and related topics.
- **Siyavula** – Mathematics and physical sciences education aligned with South African curriculum.
- **Smart History** – Art history site with resources created by historians and academic contributors.
- **YouTube** – Huge repository of educational videos and learning channels.

Mobile Reading Applications :

- **African Storybook** - Open access to picture storybooks in 189 African languages.
- **Biblioteca Digital del Instituto Latinoamericano de la Comunicación Educativa** – Offers free access to Spanish language works and book collections for students and teaching staff in schools and universities

- **Global Digital Library** – Digital storybooks and other reading materials easily accessible from mobile phones or computers. Available in 43 languages.
- **Interactive Learning Program** – Mobile app in Arabic to advance reading, writing and numeracy skills created by the United Nations Relief and Works Agency.
- **Reads** – Digital stories with illustrations in multiple languages.
- **Room to Read** – Resources to develop the literacy skills of children and youth with specialized content to support girls.
- **StoryWeaver** – Digital repository of multilingual stories for children.
- **Worldreader** – Digital books and stories accessible from mobile devices and functionality to support reading instruction. Available in 52 languages.

Collaboration Platforms That Support Live-Video Communication:

- **Dingtalk** – Communication platform that supports video conferencing, task and calendar management, attendance tracking and instant messaging.
- **Lark** – Collaboration suite of interconnected tools, including chat, calendar, creation and cloud storage, in Japanese, Korean, Italian and English
- **Hangouts Meet** – Video calls integrated with other Google’s G-Suite tools.
- **Teams** – Chat, meet, call and collaboration features integrated with Microsoft Office software.
- **Skype** – Video and audio calls with talk, chat and collaboration features.
- **WeChat Work** – Messaging, content sharing and video/audio-conferencing tool with the possibility of including max. 300 participants, available in English and Chinese.
- **WhatsApp** – Video and audio calls, messaging and content sharing mobile application.
- **Zoom** – Cloud platform for video and audio conferencing, collaboration, chat and webinars.

Tools For Teachers To Create Of Digital Learning Content :

- **Thinglink** – Tools to create interactive images, videos and other multimedia resources.
- **Buncee** – Supports the creation and sharing visual representations of learning content, including media-rich lessons, reports, newsletters and presentations.
- **EdPuzzle** – Video lesson creation software.

- **EduCaixa** - Courses in Spanish language to help teachers develop the skills and competencies of learners in areas such as communication, entrepreneurship, STEM and big data.
- **Kaltura** – Video management and creation tools with integration options for various learning management systems.
- **Nearpod** – Software to create lessons with informative and interactive assessment activities.
- **Pear Deck** – Facilitates the design of engaging instructional content with various integration features.
- **Squigl** – Content creation platform that transforms speech or text into animated videos.
- **Trello** - A visual collaboration tool used by teachers and professors for easier coursework planning, faculty collaboration, and classroom organization.

External Repositories Of Distance Learning Solutions :

- **Brookings** – A catalogue of nearly 3,000 learning innovations. Not all of them are distance learning solutions, but many of them offer digital education content.
- **Common Sense Education** – Tips and tools to support school closures and transitions to online and at-home learning.
- **Commonwealth of Learning** – List of resources for policymakers, school and college administrators, teachers, parents and learners that will assist with student learning during the closure of educational institutions.
- **Education Nation** – Nordic countries have opened up their learning solutions for the world for free, supporting teachers and learners during the school closures.
- **EdSurge** – Community-driven list of edtech products, including many distance learning resources for students, teachers and schools, covering primary to postsecondary education levels.
- **European Commission Resources** – A collection of online platforms for teachers and educators, available in 23 EU languages.
- **Global Business Coalition for Education** – List of e-learning platforms, information sharing platform and communication platforms.

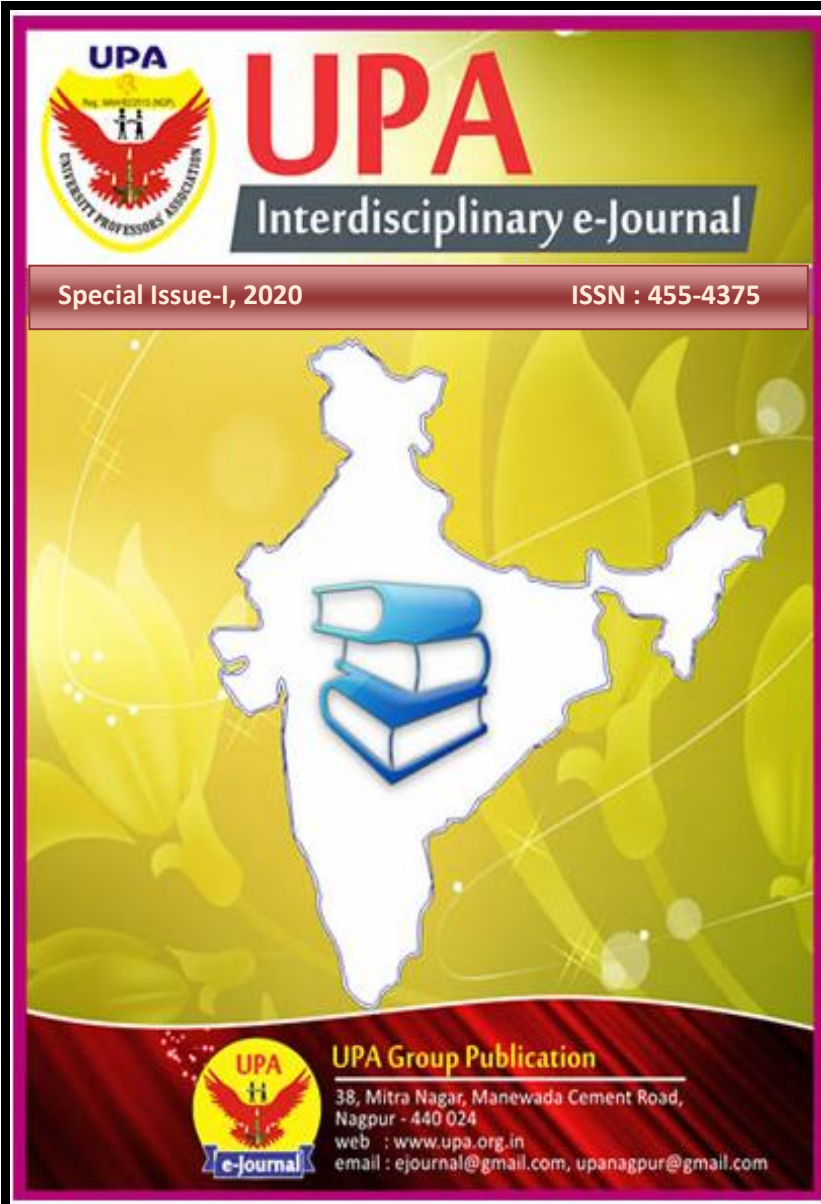
- **Keep Learning Going** – Extensive collection free tools, strategies, tips and best practices for teaching online from a coalition of USA-based education organizations. Includes descriptions of over 600+ digital learning solutions.
- **Koulu.me** – A collection of apps and pedagogical solutions curated by Finnish edtech companies to facilitate distance for pre-primary to upper secondary learners.
- **Organisation internationale de la Francophonie** -Resources for primary and secondary school students and teachers for learning and teaching French.
- **UNEVOC Resources** – Tools, guides, MOOCS and other resources collected by UNESCO’s International Centre for Technical and Vocational Education and Training for continued learning in the area of TVET.
- **UNHCR** – An extensive list of over 600 distance learning solutions from the United Nations agency for refugees. (Source and Courtesy: UNESCO. This document is shared by Central Library, Central University of Haryana for the larger benefit of learners.)

Conclusion :

ICT is being an integral part of our education system. Teacher should be well equipped with online educational technology for benefit of their students and Student also should provided an opportunity to develop themselves for life in a knowledge based society themselves In current scenario of Lockdown, in India we can jointly combat COVID-19 by taking preventive and precautionary measures, maintaining social distancing and staying in the confines of our homes , we can utilize this time productively by engaging in Online Teaching and learning with the support and assistance of their parent institution , the state , UGC, MHRD and the country to make their students as a responsible citizen to the build strong nation and humanity.

References:

1. [purakala.com](http://www.purakala.com).Gupta Nitinkumar: Mobile Technology : A Platform to e-Based Educational Resources for Education.28May 2020www.purakala.com/index.php/0971-2143./764
2. www.wlac.edu.28 may 2020. <<http://www.wlac.edu/online/documents/otl.pdf>>
3. Kathane Bhaskar Yadav, Teachin and Learning with ICT. UPA National Peer reviewed Journal (ISSN:2455-4375), Vol.4.2018.
4. UGC LetterNo. F.No. 1-14/2020 (Website)dt. 25.03.2020
5. en.unesco.org. 28 May 2020. <<https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/nationalresponses>>

CHIEF EDITOR

Dr. Anil Dodewar

EDITORS

Dr. Smita Giri

Dr. Anita Chandwani

Dr. Nita Sharma

PUBLISHED BY :

UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:

38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :

The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.

The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

SPECIAL ISSUE – I : JUNE-2020

For downloading the Issue, Click the link given below

http://upa.org.in/ejournal_june_2020

Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at

upanagpur@gmail.com

upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association With
Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya, Nagpur
Mahila Mahavidyalaya, Nandanvan, Nagpur
Annasaheb Gundewar College, Nagpur

June-2020

Sr.No.	Name of Contributor	Title of Research Papers	Page No.
1	Dr. Bhavana Khapekar LAD and Smt. R. P. College for Women, Nagpur	A Study on Effectiveness Of National Digital Repository of IGNOU- E-Gyankosh	1 to 8
2	Dr. Vandana Kawadkar L.A.D. and Smt. R. P. College for Women, Nagpur	E-Learning for the Education System In India	9 to 14
3	Dr. Manjusha Y. Dhoble Indira Gandhi College, Kalmeshwar	Implementation and Effectiveness of Swayam in Teaching	15 to 1
4	Dr Rajendra Manikpure Late Vasanttrao Kolhatkar Arts College Rohna Dist Wardha	Impact of Information and Communication Technology on Library Management	20 to 2
5	Dilip S Ganthale Shri. Lemdeo Patil Mahavidyalaya, Mandhal, Tah-Kuhi, Distt- Nagpur	Swayam Courses for LIS Professionals	24 to 3
6	Dr. Ashok S. Khobaragade Arts and Commerce Night College Nagpur	Application of Video Conferencing Tools for Enhanced Library and Information Services	31 to 3
7	Dr. Prashant M. Puranik Gurukul Arts, Commerce & Science College, Nanda, Tal.Korpana, Distt.Chandrapur	The Problems of Rural Education Institutions for Implementation of ICT Use in the Curriculum Enrichment	40 to 4
8	Sonal Kame Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola	Problems and Challenges Faced in E-Learning Platform In Higher Education	45 to 5
9	Dr.Vaishali C. Chillure Prin.Arunrao Kalode Mahavidyalaya Dr. S. S. Hajare Principal Arunrao Kalode Mahavidyalay	Role and Challenges of E-Learning Platforms in Higher Education	53 to 6
10	Mrs.Sarika Tripathi Index Medical College Indore Mr. Jige Sandipan Babasaheb Sant Ramdas College, Ghansawangi, Dist. Jalna	E-Learning Environment, Challenges and Problems	63 to 7
11	Dr.Mangala Kadve M.A.Mundafale College of Social Work, Narkhed	उच्च शिक्षणात इ-लर्निंग ची भूमिका आणि आव्हाने	74 to 7
12	Dr. Jagdish Somaji Hatwar Arts and Commerce Night College Chitanvispura Nagpur	ऑनलाईन शिक्षणात उच्च शिक्षणाची भूमिका आणि आव्हान	79 to 8
13	Dr. Sarla Meshram Mahila Kala Mahavidyalaya, Umred	उच्च शिक्षण पद्धतीतील तंत्रज्ञानाची भूमिका व आव्हाने	83 to 8

APPLICATION OF VIDEOCONFERENCING TOOLS FOR ENHANCED LIBRARY AND INFORMATION SERVICES

Dr. Ashok S. Khobaragade

Arts and Commerce Night College,
Nagpur

Mail : ashok_librarian@rediffmail.com

Abstract : *Videoconferencing Technology has changed the work culture of the people. In the pandemic situation like covid-19, the world has used this technology in every sector including higher education institutes. It is possible now to provide online teaching /learning with effective use of videoconferencing tools. The paper has discussed how Videoconferencing tools are used for better provision of Library and information services to its patrons. The paper also highlights on various videoconferencing tools comparatively and its usage during covid-19 lockdown.*

Keywords : *Videoconferencing, Videoconferencing tools, Use of Videoconferencing, Popular ,Videoconferencing system, Advantages of Videoconferencing.*

Introduction : Library is a social institution. It means that library provides its services to its registered users with extending its services also to the society. Father of Library Science in India; Dr. S. R. Ranganathan has proposed Five laws of Library Science : Books for use, Every reader his/her book, Every book its reader, Save the time of Reader and Library is a growing organism . These laws which are found to be implemented even in today's information age.

Implication of Forth Law of Library Science: The forth law of Library science “Save the time of the Reader.” In this technological world, everyone is overburdened with the information that he needs. And for obtaining reliable, accurate and authentic information visit to the relevant library and information center. In library horizon users are given utmost

importance and the first duty of library Professionals to ascertain the needs of users by user study or any other suitable method and to provide right information to right user within minimal time.

And hence to provide user service the time gap between the library staff and provision of the users demanded books / information should be minimum. For that library should well equip with the latest technology, technological devices and its use. When the new technology comes or generated in relation to ICT, it is first applied to library to disseminate information to its users by provision of various library services. With having knowledge and handling experience of the latest technological tools this gap can be bridged by LIS Professionals. With the technological innovation in information communication tools, it is possible to disseminate information text, graphics, audio video or any other at a far distance to remote user.

1. Videoconferencing:

“Video conferencing is essential tool for teleworking or telecommuting means working away from the office, often at home. If business has a quite open timetable and workers or co-workers work from home, one way to curb the lack of interaction within the workforce and the lack of downward instruction or upward reporting is video conferencing.”

“Conferencing is the technology that allows you to hold meetings with several correspondents who are located in different places while seeing and talking to them in real time. It is different from simple video calling, which is normally one-to-one video communication.”

“Additionally, video conferencing services usually offer more than just face-to-face interactions. Best-in-class video conferencing services let users share their screens, remotely access one another's desktops, chat via text, exchange files, communicate via digital whiteboards, and even broadcast conferences to large groups of passive viewers.”

“A video conference is a live, visual connection between two or more people residing in separate locations for the purpose of communication. At its simplest, video conferencing provides transmission of static images and text between two locations. At its most

sophisticated, it provides transmission of full-motion video images and high-quality audio between multiple locations.

Some time ago, video calling or conferencing was a luxury that required expensive and (then) complex equipment and expertise. Today, one literally carries it in pocket. One can participate in or host video conferencing sessions on your Smartphone and mobile device as well as on your computer with basic hardware and adequate Internet connectivity.

Nowadays education does not only happen to classrooms. It has greatly changed its way, specially with video conferencing. In a manner of speaking, video conferencing brings education to a brand-new world.”

3.1 Videoconferencing tools :There are many videoconferencing tools used for videoconferencing purpose. Every tools has its own special characteristic, features.

The list of Videoconferencing tools is:

Zoom, Skype, Cisco Webex, Google Meets, Go to meetings, Microsoft’s Team, Join.me, Ez talks meetings, Blue jeans, Uberconference, Zoho meetings, Lifesize, Whereby, Global meet collaboration, Free Conference.com, Adobe Connect, Bigmarker, 3CX, Intermedia Unite, Livestorm, Slack, Bigblue Button, Cisco Jabber, Houseparty, Zapier, Ring Central Video, Click Meeting, Cyberlink U Meeting, Google Duo, Google Hangouts, True conf Online, Apper.in, Teamviewer, Apache Open Meetings, Jitsi, Fuze Meeting, AT&T Connect, AnyMeeting, Genesys Meeting Center, Glance, iMeet, HCL sametime, InterCall Unified Meeting , Jami, Mikago, Netviewer, OmNovia Web Conference, Open Meeting, Pow Wow 365, VenueGen, VideoMost, WizIQ, Yuuguu, Keep working Remotely and many others.

Video conferencing tool	Capacity (Participants)	Linux OS	MacOS	WINDOW OS	Audio Support	Video Support	Chat Support	Mobile Device support	Encrypted Communication	Recording Capabilities	Attend meeting from mobile	Host meeting from mobile
<u>Adobe Connect</u>	1-1500	Pr	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y

<u>AT&T Connect</u>	1-1500	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>AnyMeeting</u>	1-200	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	X
<u>BigBlueButton</u>	1-150	X	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>Cisco Webex</u>	1-3000	X	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>Conference XP</u>	unknown		X	Y	Y	Y	Y	UN	UN	Y	UN	UN
<u>GotoMeeting</u>	1-1000	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>Fuze Meeting</u>	1-1000	Pr	Y	Vista 7, 8	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>Genesys Meeting Center</u>	125+	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	y	Y	UN
<u>Glance</u>	100	Y	Y	Y	X	X	Y	UN	UN	UN	UN	UN
<u>Google Meet</u>	100-250	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>HCL Sametime</u>	Unknown	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>iMeet</u>	Upto125	Pr	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>InterCall Unified Meeting</u>	125+	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>Jami</u>	Unknown	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>Jitsi Meet</u>	750	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>Livestorm</u>	1-2000	X	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>Lifesize</u>	1-300	Y	Y	Y	Y	Y	Y	X	Y	Y	Y	X
<u>Microsoft Teams</u>	250-10000	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	UN
<u>Mikogo</u>	1-25	Y	Y	Y	Y	X	Y	Y	Y	Y	Y	X
<u>Netviewer</u>	1-100	X	X	Y	Y	Y		X	UN	UN	X	UN
<u>OmNovia Web Conference</u>	2-5000	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	X	Y	Y	UN
<u>OpenMeetings</u>	1-125	Y	Y	Y	Y	Y	Y	UN	UN	Y	UN	UN
<u>PowWow365</u>	1-500	Y	Y	Y	X	X	Y	y	y	Y	Y	Y
<u>Skype</u>	1-50	Pr	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>Skype for Business</u>	1-1000	X	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y

<u>TeamViewer</u>	1-25	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	UN	UN	UN
<u>TrueConf</u>	1-800	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>VenueGen</u>	1-500	X	X	Y	Y	Y	Y	X	X	UN	UN	UN
<u>VideoMost</u>	1-250	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>WizIQ</u>	Upto1999	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Vy	Y	Y	Y
<u>Yuuguu</u>	1-30	Y	Y	Y	y	X	Y	X	Y	UN	Y	X
<u>Zoho</u>	1-5000	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y
<u>Zoom</u>	50-500	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y

Table : Comparison Chart of web conferencing tools

Source : http://en.wikipedia.org/wiki/comparison_of_web_conferencing_software

Where, Pr. - Partial, UN - Unknown, X - No, Y - Yes and OS - Operating System

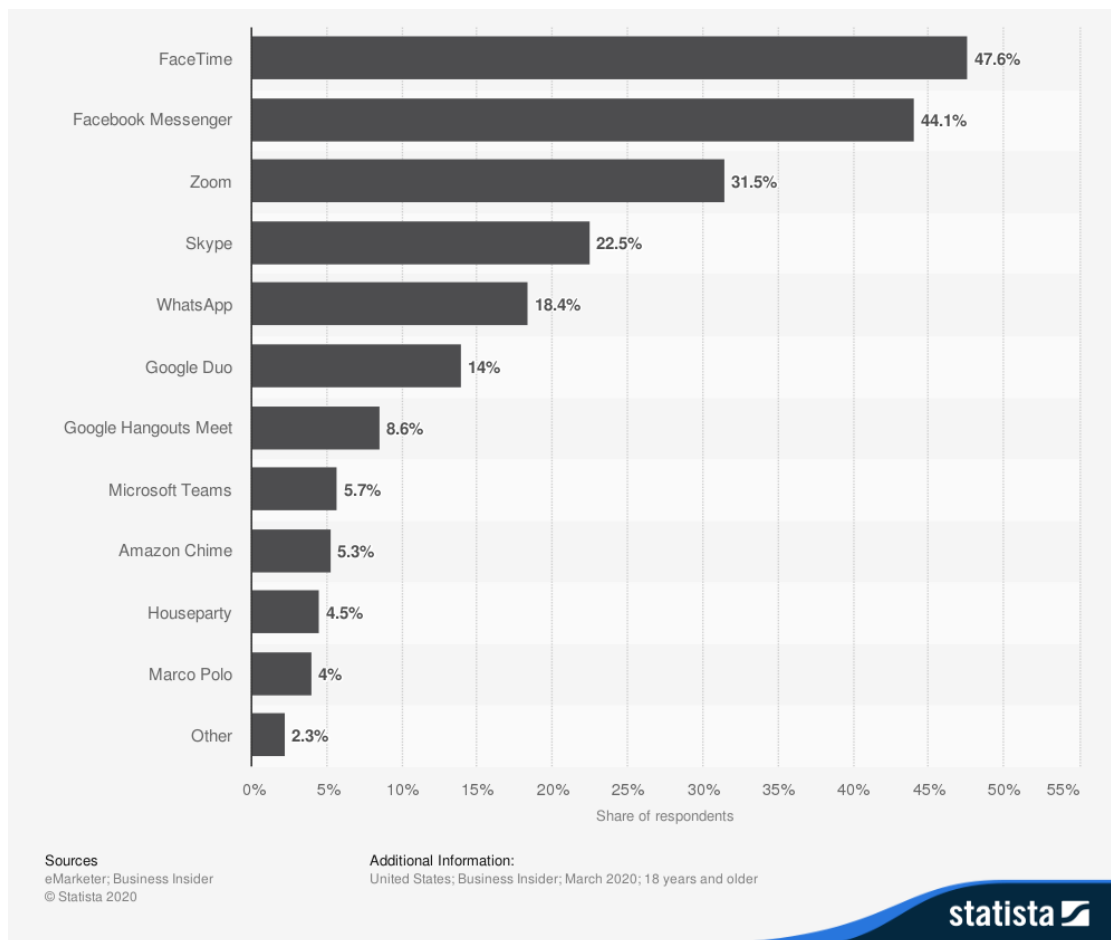
Above table shows various comparative parameters of videoconferencing tools i.e. (participants capacity, operating system, audio, video and chat support, mobile device support, encrypted communication, recording capabilities, attend meeting & host meeting from mobile)

3.1.1.Videoconferencing Software Features :

Every videoconferencing software has following salient features :

- Video calling,
- Audio calling,
- Recording,
- Screen Sharing,
- Text Chat,
- Documents Sharing,
- Scheduling, and
- Presentation

3.2 Growth of Popular Video Conferencing Systems During COVID 19, 2020

Source : e Marker, Business Insider@ Statista 2020.

3.3. Advantages to Video Conferencing:

“The advantages of Video conferencing are given below :

- a) **Save money:** One of the most significant benefits of video conferencing is the impact on your pocket. Even if you have to subscribe to web conferencing services and any other additional ones, the cost is relatively low. Video conferences tend to be more productive and to the point than in-person meetings, which saves a lot of time. Apart from effectiveness, video conferences can help your business: Minimize travel time and costs, since employees can do it from home and Optimize employee on boarding, saving time and money.

- a) **Increase meeting attendance:** A massive advantage to video conferencing is its flexibility. Since participants can join from anywhere, you'll be able to increase meeting attendance, even if employees are out of the office.
- b) **Improve communication among teams:** As far as video conferencing benefits go, one that can really make a difference in your company is the ability to improve communication among teams. Failing to communicate effectively can be costly, and we see it everywhere in the business world, don't we?
- c) **Making mistakes is human and expected from time to time:** The best way to address them and make sure they don't hurt your business is through effective communications. Video conferences are a quick and easy way to keep all departments on the loop and in touch with one another.
- d) **Boost productivity:** The benefits of video conferencing, is boost in productivity. With efficient meetings, employees will have more time to work on what matters most and be able to deliver their best, instead of wasting time on irrelevant subjects or going in and out of conference rooms."

3.4 Use of Videoconferencing tools in LIS Services: During COVID-19 Lockdown all the activities of the world are suspended. Higher Education Institutes including Universities and colleges are also no exemption to this. The work from home culture is established in almost every sector wherever possible. In this period of lockdown Universities and colleges are have started to organise professional development activities with following the safety measures for lockdown such as social distancing using videoconferencing as a tool of communication for conducting interactive session in academic world. This webinar is now becoming a part of academic life. This webinar is really a great opportunities to enhance further knowledge for professional skill and development.

The various videoconferencing tools are used by Institutes of higher learning to take online meeting with staff and students also. It is now proved to be as a source of digital teaching and learning.

In LIS field also many webinar are organised by the LIS community. And it proved to be effective tool for academic communication. LIS associations took various meeting on webinar platform.

To provide LIS services these videoconferencing tools can be used. Till now many libraries are providing physical services only like Book issue-return services where user come to the library and issue as well as return the book himself. But due to covid lockdown, provision of this service is a challenging for Librarian and considering this situation is an opportunity; Librarian should think himself how he can provide these services in online mode to its users. For that he should engaged in online learning program and learn some technological aspect and start some services whichever possible in available IT infrastructure.

Reference services like mail, telephone, text chat, FAQ, Enquiry services , Documents delivery services can be replaced by the new mode of ICT enabled Library and Information Service which may be via videoconferencing Service.

3.5 Conclusion:

In the current scenario to combat with covid-19 and maintaining social distancing video conferencing tools can prove to be used to create flipped classrooms, support teachers and deliver a more personalised learning experience for students. Similarly considering its benefits for library users the personalised and group library services can be provided. Using these videoconferencing tools Library Orientation, Library tours, Demonstration of OPAC and Web OPAC, Internet Access, Access to web based Resources, Searching of E-books, e-journals, Electronic Theses and Dissertations, Access to Digital library Resources and various e-resources of Libraries can be taught to students.

The video conferencing helps the library users to have direct access to the library and librarian without physically visiting the library. Using videoconferencing tools in its free plans LIS professionals can provide the library services including reference and referral services to remote user.

References:

- <https://ramarcsolutions.com/7-benefits-of-video-conferencing/> retrived on dt.08/06/2020.
- <https://www.eztalks.com/video-conference/benefits-of-video-conferencing-in-education.html>. retrived on dt 08/06/2020.
- <https://in.pcmag.com/videoconferencing/39318/the-best-video-conferencing-software-for-2020> .retrived on dt 08/06/2020.
- <https://searchunifiedcommunications.techtarget.com/definition/video-conferenc> retrived on dt 08/06/2020.
- [http://www//en.wikipaedia.org/wiki/comparison of web conferencing software](http://www//en.wikipaedia.org/wiki/comparison_of_web_conferencing_software). retrived on dt 08/06/2020.
- <https://manycam.com/blog./benefits-of-video-conferencing/> retrived on dt. 09/06/2020.

A Study of Reading Habits of Library Professionals in aided Colleges affiliated to R.T.M. Nagpur University Nagpur

Deshmukh Sanjivani F.*
Khobaragade. Ashok S.**

Abstract

Keywords:

Reading ;
Reading habits ;
Library Professionals

- *The paper describes Reading Habits of Library Professionals in aided Colleges affiliated to R.T.M. Nagpur University Nagpur. The reading habits of librarians are studied with variables :Purpose, frequency, timing, place of reading and format of reading material. Also studied trends of reading of Library professionals. It found that although trend of reading is changed from print to non-print media but librarians are preferred to read printed reading materials.*

Copyright © 20120 International Journals of Multidisciplinary Research Academy.All rights reserved.

Author correspondence:

SajivaniDeshmukh,
Jyotiba College of Physical Education, Distt. Nagpur (INDIA)
Email: sanju.deshmukh7@gmail.com

1. Introduction

Reading has been the passion of the greatest personalities of all times. Humans have been reading since ages and thus words of knowledge have been passed on through generations. The reading habit influences in the promotion of one's personal development in particular and social progress in general. Regular and systematic reading sharpens the intellect, refines the emotions, elevates tastes and provides perspectives for one's living; and thereby prepares a person for an effective participation in the social, religious, cultural and political life. Reading fires the imagination of the person. It adds new sight to eyes and new wisdom to mind. "A dumb person becomes a communicator and a lame climbs mountains of knowledge through reading" is an old saying. Reading loads the mind with new software (Satija, 2002). The individual who reads well has at his command a means for widening his mental horizons and for multiplying his opportunities of success. Reading is a vital factor affecting intellectual and emotional growth. Sir Richard Steele has logically quoted, "Reading is to mind what exercise is to body".

Reading is the most important way to enriching the treasure of one's knowledge. Reading broadens the horizon of the knowledge of a person and increases thinking power. We interpret the happenings and events around us mainly on the strength of our reading habits. It is for this reason that reading has got paramount significance in our life Dr. Babasaheb Ambedkar has rightly said "Books are my Gurus. He had realized the significance of reading and he therefore had built up the treasure of a large variety of books of his own.

*Jyotiba College of Physical Education, Nagpur (INDIA)

** Arts and Commerce Night College, Nagpur (INDIA)

2. Review of Relevant Literature

(Moreover & Laite, 2000) surveyed 406 graduate and undergraduate students from Shippensburg University. The survey showed that 57.6% of the undergraduate students used the Internet 1-2 times per week and another 37.1% used it 1-2 times daily. More than 50% of the graduate students used Internet 1-2 times per week and 37.7% used it 1-2 times daily. The survey showed that the most used Internet services was e-mail. A hundred percent of the graduate and undergraduate students used e-mail services.

(Bodomo A. B., 2000) investigated and recognized the problem in the traditional notion of literacy and redefines literacy as 'the ability to code and decode linguistic and other symbolic systems for communication and information processing'. Bodomo and Lee further proposed a 'technology-sensitive' approach to literacy in their study of changing forms of language in the information age, which is an instantiation of context-sensitive approaches to literacy studies. It was argued that the concept of context-sensitivity may be rather broad, and to really understand the impact of ICTs on literacy, the specification of a technology-sensitive approach is necessary. (Lee, 2002) provided an in-depth study of digital literacy practices in Hong Kong, especially the way Hong Kong youth use email and ICQ, an instant messaging programme which allowed users to 'chat' online.

(Bodomo & Mei-ling Lam, 2003) investigated with a rise in the technology for the production of electronic or digital materials, funders and administrators of libraries are increasingly leaning towards providing digital reading materials to users. The data for this paper come mainly from a survey of user preferences among students of the University of Hong Kong, which shows that an overwhelming majority (77%) of the respondents prefers print to digital materials. We conclude that the success or otherwise of the paradigm shift from print to digital libraries would depend on measures taken to encourage a positive attitude of users for digital library resources.

(Shafi, 2012) This study investigated the reading habits of rural and urban college students of the 21st century showed that the reading culture is more developed in urban students than rural counterparts. The need is to bridge the gaps in reading culture between regions for developing a great reading nation. The goal can only be achieved through different means; however, the Education for all and Information for all are the two main pillars of reading society that need more emphasis.

(Magan, 2014) attempted an analytical study of reading habits of Ph. D. holder college teachers in the Social Science Faculty in North Maharashtra University Jalgaon. In order to make his research work specific, the researcher has selected only the Ph.D. holder college teachers in the Social Science Faculty in the jurisdiction of North Maharashtra University Jalgaon. With the changing concept of Education, the idea of the development of skills of a person in this all-round-development has come forward with the changes in Information Communication Technology. Therefore, reading, one of the four skills, has got significance in the academic career of Ph.D. holder college teachers. The researcher has selected the Ph.D. holder college teachers in the Social Science Faculty to do his research.

(Khwaitrakpam, 2014) for a study collected from which the investigator the required data for the sizeable group of respondents constituted the sample. The geographical area of the study has been restricted to the state of Manipur only. Persons who are engaged in various institutions, organizations, departments and agencies, have been included in this study. Around 3500 respondents have been identified for the present study in the first phase and 3200 in the next phase. With the advent of globalization life has become more mechanical and reading habit among the people has also declined to some extent. To overcome the declination of reading habit and to give measures for the overall improvement on the reading habit in the present ICT driven knowledge society, measures need to be taken up, keeping in view what the readership community of our society is expected.

3. Statement of the Problem

Reading Habits of LIS Professionals of Granted Colleges affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University.

3.1 Definitions of Important Terms

(i) **Reading Habit:**

The term "reading habit" refers to the behaviour which expresses the likeness of reading of individual, types of reading and tastes of reading (Sangkaeo, 1999). It is a pattern with which an

individual organizes his or her reading. Reading is important for everybody in order to cope with new knowledge in a changing world – that of the technological age.

(ii) **Library and Information Science (LIS)**

Library and information science is a merging of the two fields; library science and information science. The phrase "library and information science" is associated with schools of library and information science, which generally developed from professional training programs (not academic disciplines) to university institutions during the second half of the twentieth century.

(iii) **LIS Professionals**

A person of relating to or engaged in Library and Information Science profession.

3.2. Objectives of the Research:

The main purpose of this paper is to study of Reading Habits of LIS Professionals of Aided Colleges affiliated to RashtrasantukadojiMaharaj Nagpur University.

The objectives of this study were

- To study the reading habits of library professionals in relation to purpose, frequency, timing, place of reading and format of reading material.
- To know the reading trends of library professionals in academic and nonacademic books.

3.3. Hypotheses of the Research:

The present study was undertaken with hypothesis : The reading habits of library professionals help them in improving collection development in their respective libraries.

3.4 Scope and limitations:

The scope and limitations of research is as follows:

- The study was delimited to the library professionals working in the Aided colleges (Arts, Commerce, Science, Law, and Education, Home science, Social Work, and Engineering & Technology, colleges) affiliated to RashtrasantukadojiMaharaj Nagpur University, Nagpur.
- Study was covered the library professionals working colleges in rural as well as urban area affiliated to RashtrasantukadojiMaharaj Nagpur University, Nagpur.

3.5. Research methodology

The study adapted a survey research methodology (data will be collected by using A structured questionnaire designed for the purpose to collect the required data from the library professionals working in the aided colleges affiliated to RashtrasantukadojiMaharaj Nagpur University, Nagpur. The selected aided colleges were colleges offering the courses in Arts, Commerce, Science, Law, Education, Physical Education, Agriculture, Engineering and Technology, Home science and Medical Education. The questionnaire were shared online via email and library professionals were asked to respond link and send back to researcher. From the collected data, the conclusions were drawn.

4. Findings and Interpretations

In this study of reading habits of the library professionals, the variables which in relation with the study were purpose of reading, frequency of reading, timing of reading, place of reading, format of reading material and trends in reading of academic/nonacademic books. These variables were analyzed from the collected data.

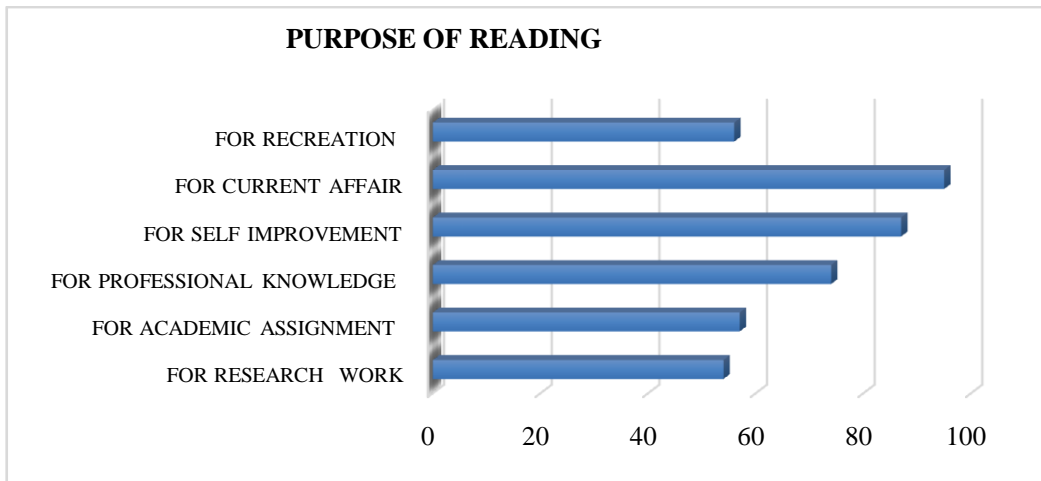
4.1 Purpose of reading

The study revealed that the respondents spent their time by reading books for research work, for academic assignment, for professional knowledge, for self-improvement, for current affair and for recreation. Most of librarians read the books for viewing current affairs and next to them read for self-improvement and personal improvement.

Table 1. Purpose of reading of LIS Professionals

S	Purpose of Reading	Response
1	Recreation	56
2	Current affairs	95
3	Self-improvement	87
4	Professional knowledge	74
5	Academic Assignment	57
6	Research work	54

1. Graphically presentation of Respondents by purpose of reading

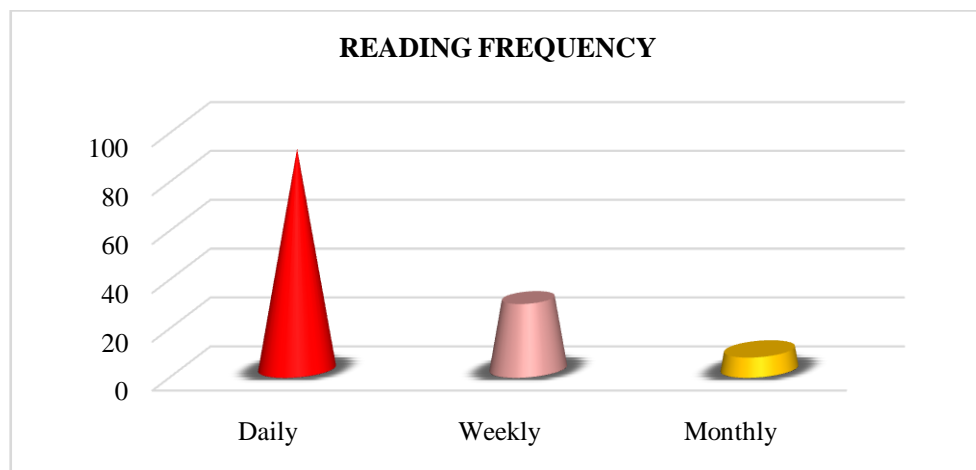
4.2 Frequency of reading

It is observed from table that out of the total respondents, 71 % of the librarians were reading books daily, 23 % of the librarians were reading books weekly and 6 % of the librarians were reading books monthly.

Table 2: Frequency of reading of LIS Professionals

Responses	No	Percentage
Daily	90	71 %
Weekly	29	23 %
Monthly	8	6 %
Total	127	100%

Graphically presentation of Respondents by Frequency of reading

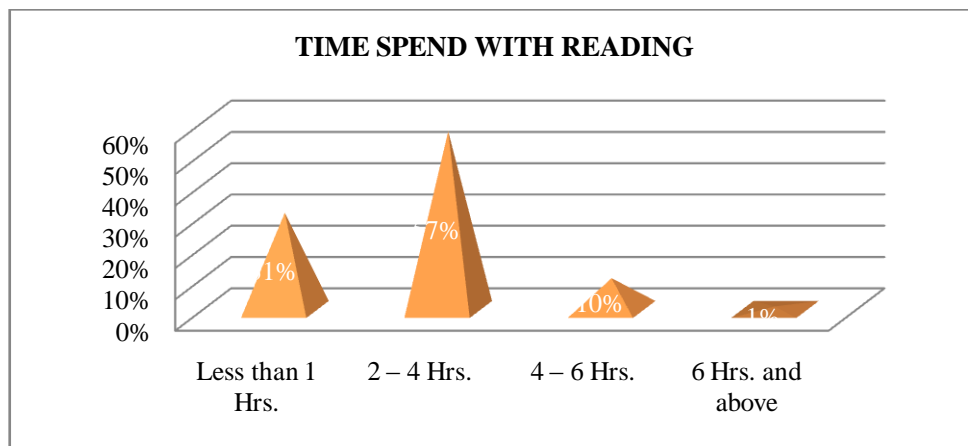
4.3 Timing of reading

It is observed from table- 4.11 that out of the total respondents, 31 % of the librarians were reading books daily less than 1 Hrs., 57 % of the librarians are reading books daily 2 – 4 Hrs. 10 % of the librarians were reading books daily 4 – 6 Hrs. .and 1 % of the librarians were reading books daily 6 Hrs. and above.

Table 3: Timing of reading of LIS Professionals

Responses	No	Percentage
Less than 1 Hrs.	40	31 %
2 – 4 Hrs.	73	57 %
4 – 6 Hrs.	13	10 %
6 Hrs. and above	1	1 %
Total	127	100%

3. Graphically presentation of Timing of reading of LIS Professionals

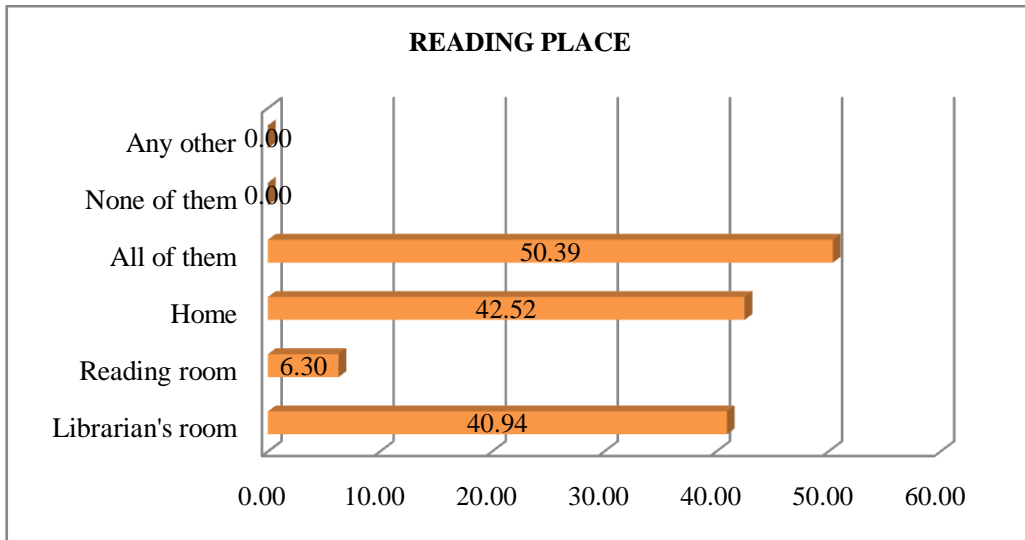
4.4 Place of reading

It is observed from table- 4.41 that out of the total respondents, 41 % of the librarians were preferred for reading in librarian's room. 6 % of the librarians were preferred for reading in reading room. 43 % of the librarians were preferred for reading in home. 50 % of the librarians were preferred for reading in all of area.

Table 4: Place of reading of LIS Professionals

Responses	No	Percentage
Librarian's room	52	41%
Reading room	8	6%
Home	54	43%
All of them	64	50%
None of them	0	0%

4. Graphically presentation of Reading place

4.5 Preference to reading media format

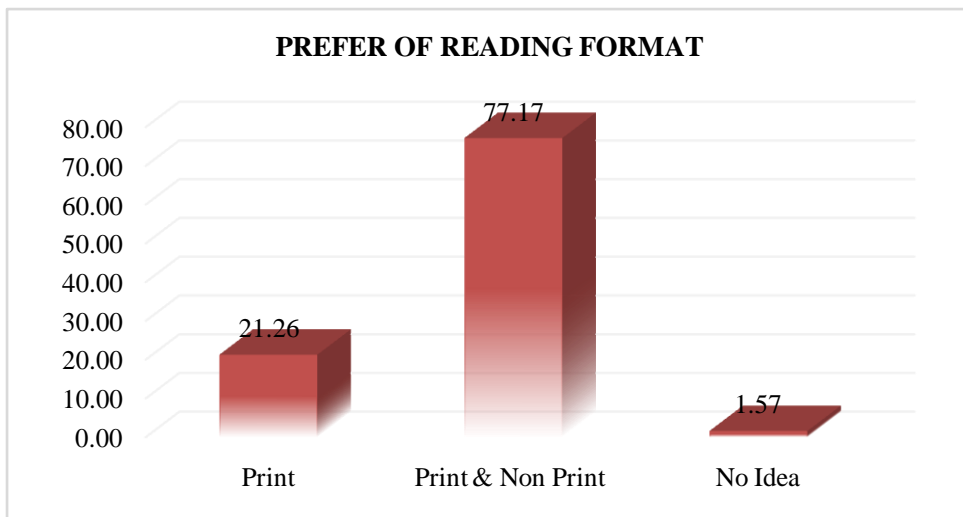
It is observed from table- 4.23 that out of the total respondents, 21 % of the librarians were preferred to printed material for reading. 77 % of the librarians were preferred to printed and non-printed material for reading. 2 % of the librarians had no idea about printed and non-printed material for reading.

Table 5: Reading media of LIS Professionals

5.

Responses	No	Percentage
Print	27	21%
Print & Non Print	98	77%
No Idea	2	2%
Total	127	100%

5. Graphically presentations the Reading media of LIS Professionals

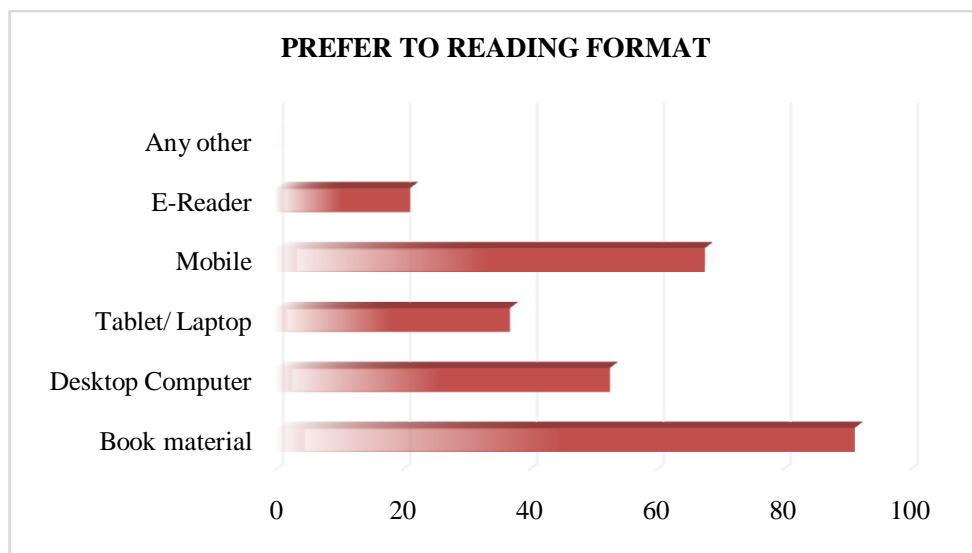
4.5 Preference to Reading Gadget

It is observed from table- 4.24 that out of the total respondents, 91 % of the librarian's preferred books material for reading. 53 % of the librarians preferred desktop computer material for reading. 37 % of the librarians preferred Tablet or Laptop material for reading. 68 % of the librarians preferred Mobile material for reading. 21 % of the librarians preferred E-Reader material for reading.

Table 6: Reader used by LIS Professionals

Responses	No	Percentage
Printed Book material	116	91%
Desktop Computer	67	53%
Tablet/ Laptop	47	37%
Mobile	86	68%
E-Reader	27	21%
Any other	0	0%

6. Graphically presentations the Reader used by LIS Professionals

7.

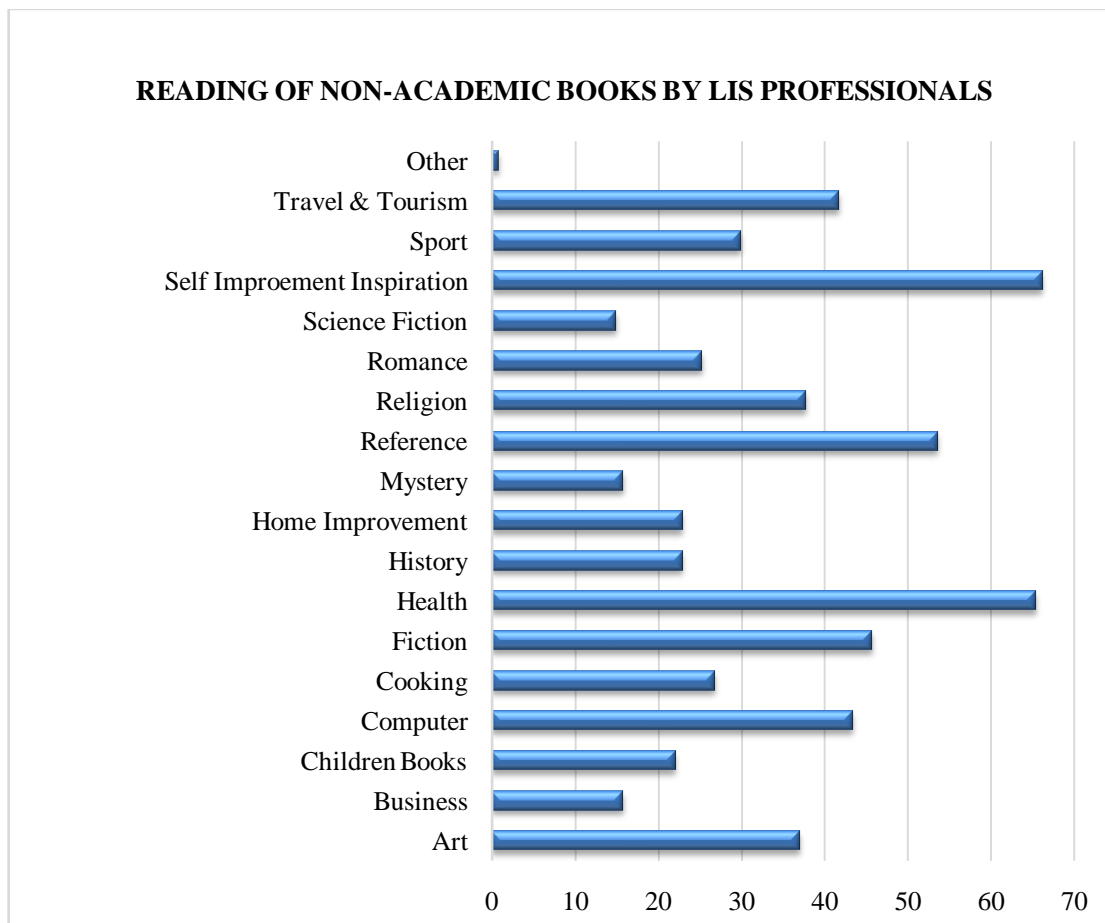
4.6 Reading of Non-academic books

It is observed from table- 4.14 that out of the total respondents, 37 % of the librarians were like to read Arts related books. 16 % of the librarians were like to read business related books. 22 % of the librarians were like to read children's related books. 43 % of the librarians were like to read computer related books. 27 % of the librarians were liked to read cooking related books. 46 % of the librarians were liked to read fiction related books. 65 % of the librarians were liked to read health related books. 23 % of the librarians were liked to read history related books. 23 % of the librarians were liked to read home improvement related books. 16 % of the librarians were liked to read mystery related books. 54 % of the librarians were liked to read reference related books. 38 % of the librarians were liked to read religion's related books. 25 % of the librarians were liked to read romance related books. 15 % of the librarians were liked to read science fiction related books. 66 % of the librarians were liked to read self-improvement inspiration related books. 30 % of the librarians were liked to read sports related books. 42 % of the librarians were liked to read travel-tourism related books. 1 % of the librarians were like to read other books.

Table 7: Reading of Non-academic Books by LIS Professionals

Responses	No	Percentage
Art	47	37%
Business	20	16%
Children Books	28	22%
Computer	55	43%
Cooking	34	27%
Fiction	58	46%
Health	83	65%
History	29	23%
Home Improvement	29	23%
Mystery	20	16%
Reference	68	54%
Religion	48	38%
Romance	32	25%
Science Fiction	19	15%
Self-Improvement Inspiration	84	66%
Sport	38	30%
Travel & Tourism	53	42%
Other	1	1%

7. Graphically presentations of Reading of Non-academic Books by LIS Professionals

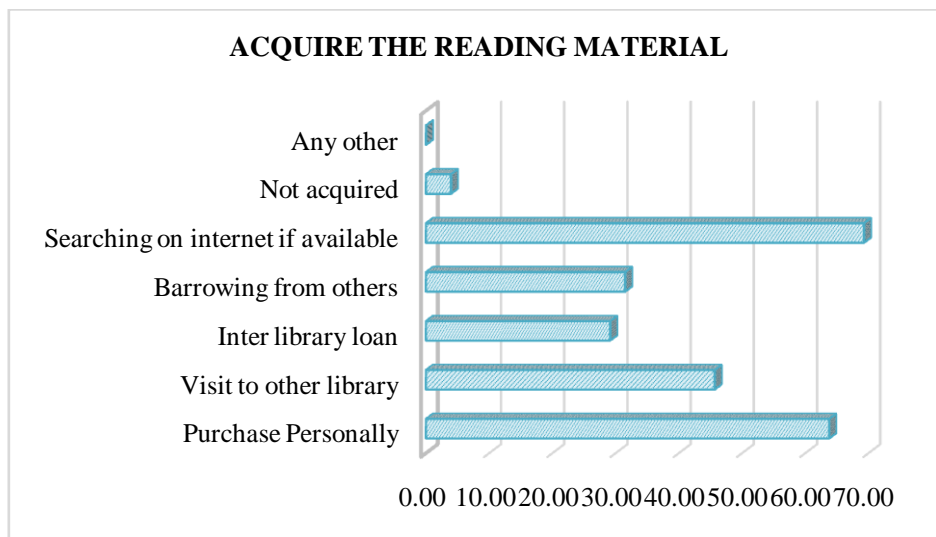
4.7 Acquisition of the Reading books not available in library

It is observed from table- 4.28 that out of the total respondents, 64 % of librarians acquired the reading material by Purchase Personally while the material is not available in the library. 46 % of librarians acquired the reading material by visit to other library while the material was not available in the library. 29 % of librarians acquired the reading material by visit to other library while the material was not available in the library. 31% of librarians acquired the reading material by Inter library loan while the material was not available in the library. 69% of librarians acquired the reading material by searching on internet if available while the material was not available in the library. 4% of librarians not acquired the reading material while the material was not available in the library.

Table 8: Reading Non-available Books in library by LIS Professionals

Responses	No	Percentage
Purchase Personally	81	64%
Visit to other library	58	46%
Inter library loan	37	29%
Barrowing from	40	31%
Searching on internet	88	69%
Not acquired	5	4%
Any other	0	0%

8. Graphically presentation of Reading Non-available Books in library by LIS Professionals

From the analysis of the data obtained from the questionnaire on reading habits of the Librarians.; it is interpreted that Librarians always read the books for viewing current affairs and next to them read for self-improvement, personal improvement. The frequency of reading is upto 2-4 hours. The place of reading is librarians room and their home. They read print and non-print reading materials. While reading they use printed books and mobiles also. They read Health related self-improvement, and reference literature. If the book is not available in Library then they purchase books personally or they like to visit another library for reading purpose.

5. Testing of Hypothesis

The hypothesis of this study is: The reading habits of library professionals help them in improving collection development in their respective libraries. From the section 4.3 and table 8: Acquisition of the Reading books not available in library it is evident that the collection of library is added in the library by the acquiring the required books by librarians and the hypothesis is accepted and valid.

6. Conclusions:

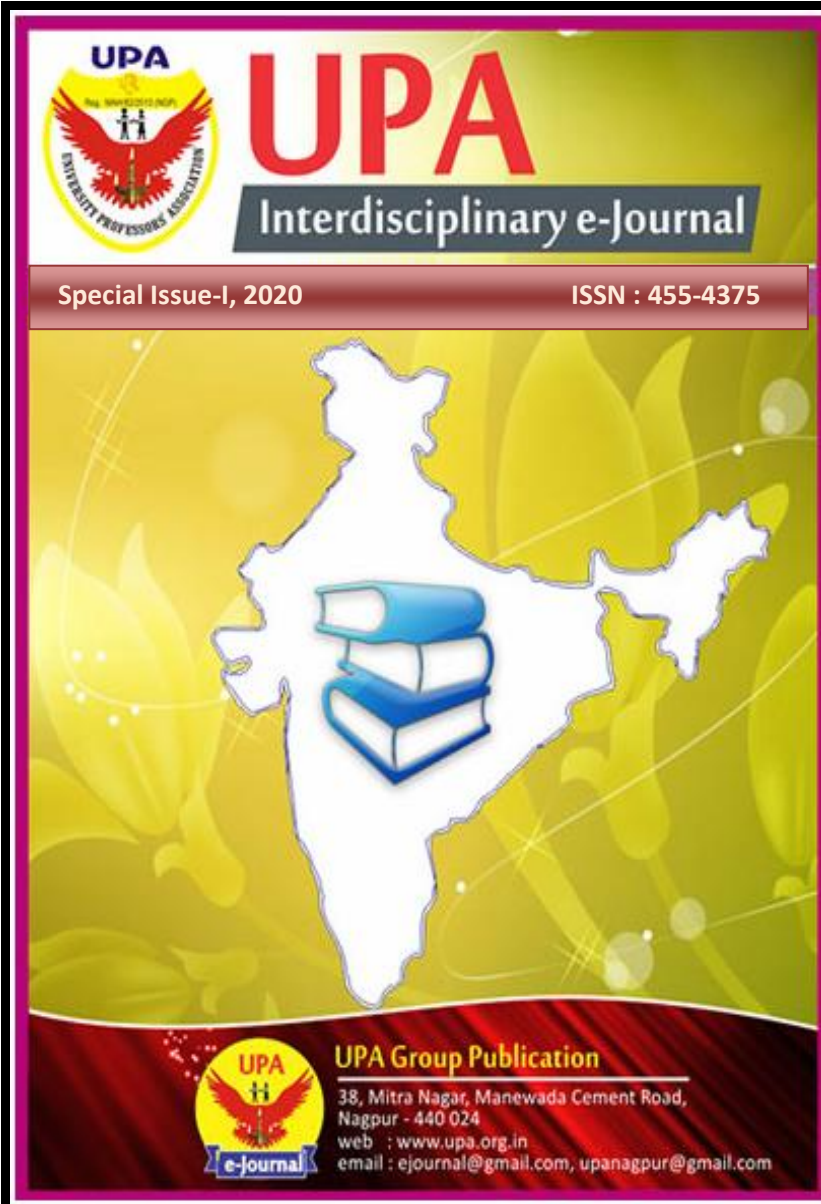
Widespread use of Internet and Technological advancement influences and alter people interest in reading habits from printed to digitized information. Librarians are also no exception to this. LIS professionals prefer reading gadgets to read information every day. It is supported by the length of their time accessing internet which is approximately one up two to four hours a day. They also have had some preference on choosing reading medium such as printed rather than online one. Thus it can be said that they have particular level of reading habits and reading medium based on their preferences.

References

- [1] ALA, "Talking Points on Library Lending of E-books," (draft version, September 22, 2011), <http://web20kmg.pbworks.com /w/file/fetch/ 46397972 / TalkingPoints EbookLending-Sept2011. pdf>.
- [2] Anderson, Byron. E-Books: Developments and Directions. Behavioral & Social Sciences Librarian, 2005; 24 (1); 103-108
- [3] Bodomo, A.B. (2000). Lecture notes on Language and Literacy. Computer literacy and language educational technology. The University of Hong Kong. URL:<http://ecourse.hku.hk:8900/public/LING2011>
- [4] Chu, H., Electronic books: viewpoints from users and potential users", Library Hi Tech, 2003, 21(3):340 - 346
- [5] Clyde, Laurel A. Electronic Books. Teacher Librarian, 2005; 32(5); 45
- [6] Esposito Joseph, "The Broader Context of Patron-Driven Acquisitions," The Scholarly Kitchen (December 14, 2011)
- [7] Gee, J. P. (1996) [1990] Sociolinguistics and Literacies (2nded.). London: Taylor and Francis.
- [8] Gilster, P. (1997) Digital literacy. New York: John Wiley & Sons.
- [9] Gomez, J. (2007). Print is dead: Books in our digital age, Macmillan.
- [10] Kolowich S., "P.D.A. in the Library", Inside Higher Ed (October 28, 2011), www.insidehighered.com/news/2011/10/28/e-book-acquisition-based-use-and-demand-could-save-libraries-thousands.
- [11] Lee, C.K.M., (2002) Chinese and English Computer-Mediated Communication in the Context of New Literacy Studies. M.Phil Thesis. ms. Hong Kong: University of Hong Kong
- [12] Luke, C. (2000) Cyber-schooling and technological change: multiliteracies for new times. In Multiliteracies, edited by B. Cope and M. Kalantzis. Australia: Macmillan. 69-91.
- [13] Morrison, James L.; Peters, Tom. The Future of the Digital Library: An Interview with Tom Peters. Innovate: Journal of Online Education, 2005; 1 (3)
- [14] Nixon, C., (2002). Computers in Libraries Annual Conference (17th, Washington, DC, March 13-15, 2002): Collected Presentations. 2002
- [15] Ratto, Brooke Gilmore; Lynch, Andy. The Embedded Textbook: Collaborating with Faculty to Employ Library Subscription E-Books as Core Course Text. Journal of Electronic Resources Librarianship, 2012; 24(1); 1-16
- [16] Sangkao, S. (1999). Reading habit promotion in Asian libraries. 65th IFLA council and
- [17] Viner, Jane; Lucas, Amanda; Ricchini, Tracey; Ri, Regina. MLC Libraries--A School Library's Journey with Students, Staff and Web 2.0 Technologies: Blogs, Wikis and E-Books--Where Are We Going Next? International Association of School Librarianship, Paper presented at the School Library Association of Queensland and the

International Association of School Librarianship Conference incorporating the International Forum on Research in School Librarianship (Brisbane, QLD, Australia, Sep 27-Oct 1, 2010)

- [18] Ward, Randall; Harrison, Tiffany; Pace, Sean. Library Instruction from Scratch at a Career College Community & Junior College Libraries, 2010; 16 (3); 192-196

SPECIAL ISSUE – I : JUNE - 2020

For downloading the Issue, Click the link given below

http://upa.org.in/ejournal_sp_i

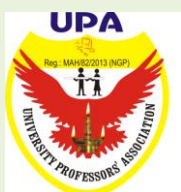
Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at

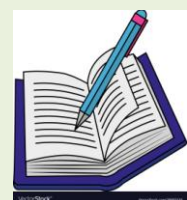
upanagpur@gmail.com

upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association With
Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya, Nagpur
Mahila Mahavidyalaya, Nandanvan, Nagpur
Annasaheb Gundewar College, Nagpur

June-2020

CHIEF EDITOR

Dr. Anil Dodewar

EDITORS

Dr. Smita Giri

Dr. Anita Chandwani

Dr. Nita Sharma

PUBLISHED BY :

UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:

38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :

The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.

The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

10	Mrs. Sarika Tripathi Index Medical College Indore	E-LEARNING ENVIRONMENT, CHALLENGES AND PROBLEMS
	Mr. Jige Sandipan Babasaheb Sant Ramdas College, Ghansawangi, Dist. Jalna	
11	Dilip Ganthale Lemdeo Patil College, Mandhal	SWAYAM COURSES FOR LIS PROFESSIONALS
	Ashok Khobragade Arts and Commerce Night College, Nagpur	
12	डॉ. मंगला कडवे मा. अ. मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड	उच्च शिक्षणात ई-लर्निंग ची भूमिका आणि आव्हाने
13	डॉ. जगदीश सोमाजी हटवार आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज, नागपूर	ऑनलाइन शिक्षणात उच्च शिक्षणाची भूमिका आणि आव्हाने
14	डॉ. सरला मेश्राम महिला कला महाविद्यालय, उमरेड	उच्च शिक्षण पद्धतीतील तंत्रज्ञानाची भूमिका व आव्हाने

SWAYAM COURSES FOR LIS PROFESSIONALS

Dilip Ganthale

Lemdeo Patil College,
Mandhal, Distt. Nagpur

Ashok Khobaragade

Arts and Commerce Night College,
Nagpur

Abstract : SWAYAM is emerging learning opportunity for students/researcher and faculties in higher education. the paper discusses about swayam, special features, national Co-ordinator of swayam and learning path, course subjects and different swayam courses in Library and information science.

Keywords : Swayam, Swayam Courses, LIS Professionals, E- Learning, Online Education, MOOC

Introduction :

In the present era, online learning become one of most demanded format of learning among users due to its fruitful benefits such as anywhere and anytime learning through internet connectivity and a electronic devise only. Globally, the new concept of E- learning through various online courses like swayam is set to redefine the concept of higher education. These developments in education will change the learning orientation of students, faculty, institute and library. Similarly, this new environments of participatory and transformative learning offer the potential for LIS professionals to test emerging technologies, experiment and play with new roles, and self-select teams

SWAYAM :

The full form of SWAYAM or Study Webs of Active Learning for Young Aspiring Minds. Swayam is India's national Massive Open Online Courses (MOOC) platform is developed by Ministry of Human Resource Development (MHRD) and National Programme on Technology Enhanced Learning (NPTEL), IIT Madras with the help of Google Inc. and Persistent Systems Ltd. It is capable of hosting 2150 courses taught by 1300 instructors from

over 135 indian universities. And cover learning : covering school, under-graduate, post-graduate, engineering, law and other professional courses.

Swayam enables Teachers includes professors and faculties of centrally funded institutions like Indian Institute of Technologys(IITs), Indian Institute of Managements (IIMs), Central University Of Haryana which offer online courses to Indian Citizens. . Swayam is free online education was developed by Ministry of Human Resources and Development(MHRD), Govt. of India and All India Council of Technical Education(AICTE) with the help of Bill Gate's Microsoft. It offers hundreds of courses with transferable credits.^[2] The all courses are offered free of cost under this programme, however nominal fees are levied in case the learner requires a certificate.

Swayam is India's national MOOC platform, designed to achieve the three cardinal principles of India's Education Policy: access, equity and quality. Class Central has been keeping track of SWAYAM's progress since the platform was first announced back in August 2014. Since its beta launch in July 2017, the platform has enrolled over 10 million learners. At the rate it's growing, in a few years, Swayam could become the world's largest MOOC provider, offering courses in a wide variety of disciplines from prestigious Indian institutions such as IITs and Central Universities.

The basic objective is to take the best teaching learning resources to all, including the most disadvantaged. Swayam seeks to bridge the digital divide for students who have hitherto remained untouched by the digital revolution and have not been able to join the mainstream of the knowledge economy. This is done through an indigenous developed IT platform that facilitates hosting of all the courses taught in classrooms to be accessed by anyone, anywhere at any time. All the courses are interactive, prepared by the best teachers in the country and are available, free of cost to the residents in India.

In the first phase, IIT Bombay, IIT Madras, IIT Kanpur, IIT Guwahati, University of Delhi, Jawaharlal Nehru University, Indira Gandhi National Open University (IGNOU), IIM Bangalore, IIM Calcutta, Banaras Hindu University, alone as well as with the help of faculty from foreign universities will be offering courses in areas of engineering education, social science, energy, management, basic sciences. At least one crore students are expected to benefit in 2 to 3 years through this initiative.^[3] India has become one of the few countries in

the world which has its own online interactive learning platform that provides not only video lectures and reading material but also assignments/quizzes that could end up in securing credits after completing the assessment system. Ex-President of India Shri Pranab Mukherjee launched the SWAYAM and Swayam Prabha, the 32 DTH channels operationalised for telecasting educational content free of charge using the GSAT-15 satellite transponders..

In July 2019, Swayam's homepage and course catalog were revamped, included all courses offered by NPTEL, a group comprising some of India's most prominent Engineering institutions. These all courses can be taken for free. Students can also choose to pay a small fee to sit a proctored exam in an examination center in India to earn a certificate of completion. These certificates may, in turn, be used by students enrolled in India's higher education to earn academic credit for completing Swayam courses earmarked as credit-eligible by their universities. In India, MOOCs Are now part of the Education System.

Special Features of SWAYAM :

- Courses that are taught in classrooms from 9th class till post-graduation.
- The courses hosted on SWAYAM is in 4 quadrants
- video lecture
- specially prepared reading material that can be downloaded/printed
- self-assessment tests through tests and quizzes and
- an online discussion forum for clearing the doubts.
- Categories of courses include - Engineering, Science, Humanities, Management, Language, Mathematics, Arts and Recreation, Commerce, General, Library, Education.
- Courses delivered through SWAYAM are available free of cost to the learners.
- Students wanting certifications need to register and shall be offered a certificate on successful completion of the course, with a little fee.

At the end of each course, there will be an assessment of the student through proctored examination and the marks/grades secured in this exam could be transferred to the academic record of the students. UGC has already issued the UGC (Credit Framework for online learning courses through SWAYAM) Regulation 2016 advising the Universities to

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-23

National Conference on "Academic Libraries in
E-learning Environment: Role and Prospect"

Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas
Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed, Nagpur,

Maharashtra Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

The Threats of Cyber Crimes In Libraries

Dr. Ashokkumar S. Khobaragade

Arts and Commerce Night College, Nagpur

Abstract

Paper lists and discusses most common cyber-crimes and provides some Safeguards to protect library from cyber-crimes. It also describes various Cyber Crimes provisions in Information technology Act, 2000. It is concluded that librarian himself should aware of cyber related crimes and take necessary steps to protect it. He should conduct awareness program for staff and library users and use security tools for protection against cyber-crimes.

1. Introduction

Libraries are great source of information. With the advent of information and communication technology, the complete face of libraries has been transformed. Most of the library activities are being done with the help of computer and libraries are now providing internet based services. Traditional library services have been replaced by computerized and internet based services. Disseminating ICT based library services has lessened the gap between library and its users with experiencing more user satisfaction than ever made earlier.

But with the use of more information and communication technological means have made library professionals and their supporting staff more responsible and accountable for forthcoming technological threats that may take place in libraries and information centers. These technological threats are in the forms of computer offences. These offences may be committed by in-house library users or outside library users.

2. Objectives of the paper

The objectives of this research paper is to aware librarian community about cyber-crimes, types of cyber-crimes that can be takes place in their libraries either by outside world or by their in-

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-23

National Conference on "Academic Libraries in
E-learning Environment: Role and Prospect"

Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas
Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed, Nagpur,

Maharashtra Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

house users and to suggest some remedial measures to protect them from legal hazards.

3. Methodology

The search strategy that was employed for this literature review involved searching printed and online materials. Books on information security were consulted as well as online literature on were searched. And searched information is presented in this paper as essential knowledge for librarians about cyber-crime in online environment.

4. Cyber Crimes :

Computer offences are called by several names: Cyber-crimes, computer crimes and computer related crimes. They are also known as computer misuse and computer abuse.

Major cyber Crimes are: Hacking, viruses, illegal access to databases, cyberstalking (online harassment, blackmailing invasion of privacy, adverse comment on the internet,) intellectual property infringements, identity theft crime, internet fraud (Online scams), online child abuse, Ransom attack.

The most common cyber-crimes are:

4.1.1 Hacking

Hacking means unauthorized use of computer system. Hacking is unauthorized use of computer and networking systems. Cambridge International Dictionary of English defines the word "hack" as to get into someone else's computer system without permission in order to find out information or do something illegal; and a hacker, as a person who hacks into other people's computer system. A programmer may manage to hack into some top secret data. The motive behind hacking is criminal in nature. A hacker is a person who destroys or deletes or alters any information residing in a computer resource or diminishes its value or utility or affects it

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-23

National Conference on "Academic Libraries in
E-learning Environment: Role and Prospect"

Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas
Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed, Nagpur,

Maharashtra Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

injuriously by any means (section 66 of the Information Technology Act, 2000).

The hackers are of various types: Network hackers; Crackers and Virus builders.

4.1.1. Network hackers

Network hackers break the security of computer network, by using their skill in a way which is illegal. Their activities involve denial of service, or entering a secure area by subverting its security cordon. Denial of service is attempted by flooding the web server with false requests for pages to engage it in processing such requests leaving it no time to respond to legitimate requests and thereby affecting its ability to respond and perform its internal functions. Entry in the secured area is obtained by setting up a program that tries millions of passwords until one is accepted. They invade the private data and further invade the network to reach the sensitive data. Once hackers get into the machines that host networks, they can alter and remove files, change information and erase evidence of those activities.

4.1.3. Crackers

Cracking is another form of hacking. It involves breaking the security on software applications. Crackers develop their own software that can circumnavigate or falsify the security measures that keep the application from being replicated on a PC. For example, if a registry access is permitted to everyone, passwords could be cracked. An employee could be able to dump password registry contents, if he is allowed access, and crack them at leisure. Password dumping and cracking are not difficult. Plethora's of tools for that purpose are available on the internet. Password having been cracked, it permits the cracker to log on to the server with the cracked user name and password. He then gains a legitimate access to the restricted system resources.

Thus, protection is needed against theft of equipment, loss of software or data, virus incidents, internal system attacks and hacking. Loss of software and data and virus incidents have been the main cause for loss of computerized information.

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-23

National Conference on "Academic Libraries in
E-learning Environment: Role and Prospect"

Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas
Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed, Nagpur,

Maharashtra Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

4.2 Virus incidents

Virus incidents have resulted in significant and data loss at some stage or the other. The loss could be on account of: Viruses; Worms; Trojan horses and Logic bombs.

4.2.1. Viruses

A virus is a program that may or may not attach itself to a file and replicate itself. It can attack any area: from corrupting the data of the file that it invades, using the computer's processing resources in attempt to crash the machine and more. If that seems vague, it is because it is tricky. Virus incidents have been the main cause for the loss of the computerized information. There is a general awareness about these viruses and their harmful impact. All organizations protect themselves against these viruses through virus scanning software.

4.2.2. Worms

Worms may also invade a computer and steal its resources to replicate themselves. They use the network to spread themselves. "Love bug" is a recent example. It spread by making copies of itself and sending them out to listing in a victim's e-mail address book. It shut down many company and Government networks.

4.2.3. Trojan Horse

Trojan horse is dicey. It appears to do one thing but does something else. The system may accept it as one thing. Upon execution, it may release a virus, worm or logic bomb.

4.2.4. Logic Bomb

A logic bomb is an attack triggered by an event, like computer clock reaching a certain date. Chernobyl and Melissa viruses are the recent examples.

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-23

National Conference on "Academic Libraries in
E-learning Environment: Role and Prospect"

Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas
Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed, Nagpur,

Maharashtra Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

4.2.5. Cyber flying

Cyber flying is an unholy practice often resorted to by the parties through changing their domain names. Cyber flying is a practice often adopted by the parties by changing their domain names. Moreover, when Cyber flying is adopted to deprecate another

4.2.6. Cyber Squatting

Abusive registration of domain name in violation of the rights of Trademark, and service marks of others is popularly called "Cybersquatting". It is also warehousing, a practice of registering a collection of domain names corresponding to trademarks with an intention of selling the registrations to others.

5. Safeguards to protect library from cyber crimes

The organization's library acts as its information epicenter- the organization depend upon it. Here are tools and techniques that every organization needs to consider to ensure their cyber security as long as possible.

a. Keep the library safe

The library has various computerized reports, databases, library software and many digital services. To start each and every application at least some basic passwords should use. The passwords are frequently changed. Most of the technology vendors takes the care about the usage of their databases with provisions of various protocols and passwords with their encrypted Data.

b. Educate your organization on cyber security risks

Train your library staff possible cyber risks with practical. Teach click/ not to click on the link contained in the email. Many others could fall into the traps.

c. Antivirus software

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-23

National Conference on "Academic Libraries in
E-learning Environment: Role and Prospect"

Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas
Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed, Nagpur,

Maharashtra Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

Antivirus software will alert you virus and malware infections and also scan your emails to ensure they are free from malicious attachments or web links. There are various Antivirus software's available in the market. find the best Antivirus software's suited needs of your works. Use up to date antivirus software to keep your system secure.

d. Best firewall for organization data.

Firewall is most core of security tool. To prevent unauthorized access of third party in private network, firewalls are used. Use always best firewall to protect organization data and devices to keep destructive elements out of networks.

6. Cyber Crimes provisions in Information technology Act, 2000

These offences which are specified in Information Technology Act if they are read with any of the crimes specified in the Indian Penal Code such as fraud, mischief, theft etc., they become offences punishable through Criminal Court with imprisonment and fine. For that purpose, these are made cognizable offences and Police officer can on taking cognizance of offence by himself arrest the person accused of crime and produce him before the magistrate.

The below acts committed by the computer criminals broadly come under through use of the following techniques;

If any person unauthorized secures access to computer network, downloads the information, introduces computer virus in computer network, damages the data connected in the computer network, disrupts the computer network, denies access to the persons authorized, the access to the computer network and any person who abets or assists doing of the above is liable to pay damages

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-23

National Conference on "Academic Libraries in
E-learning Environment: Role and Prospect"

Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas
Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed, Nagpur,

Maharashtra Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

7. Conclusions :

The paper has reviewed the literature on cyber-crimes which librarians have to aware themselves these unauthorized issues in setting up and managing information security.

Today's age is information age. In this age, the rising amount of digital information, in combination with rapid developments in technologies and formats, makes it very easy to manipulate the digital data and harm others; which also affect the trust and behavior of users.

Libraries are information repositories. Library has huge data about books, users and various important reports of organizations. And thus it is duty of librarians to protect and safeguard the relevant data.

8. Suggestions :

For the protection from computer crimes, Librarians should take steps to create awareness or training of Library staff on cyber security. For this, Information Literacy programed on computer crimes and its protection should be conducted.

While permitting to use Internet accessing, library and information professional should be careful about all the proper, fair and justified searching by the users. Proper vigilance is necessary to be sure that users are not attempting for computer related crimes (Cyber-crimes) in your library for which Library and information Professionals themselves are vicariously responsible to some extent and liable to pay damages.

REFERENCES

OUR HERITAGE

ISSN: 0474-9030Vol-68, Special Issue-23

National Conference on "Academic Libraries in
E-learning Environment: Role and Prospect"

Organized by: Learning Resource Centre, Jeevan Vikas
Mahavidyalaya, Devgram, Narkhed, Nagpur,

Maharashtra Sponsored by: ICSSR and Held on 29-30 January 2020.

1. Acharya, N. K.(2007). *A Textbook on Intellectual Right*. Hyderabad : Asia Law House.
2. Khobaragad ,Ashok (2011), *Legal Aspects of information with special reference to India*.
3. Mike, James.(2018). *Six cybersecurity tools and services every business need*. Retrieved from <http://www.globasign.com>blog> on 21.01.2020.
4. Mittal, D. P. (2007). *Laws of Information Technology (Cyber Law)*. New Delhi :Taxman Allied Services Pvt. Ltd.
5. Saravaneval, P. .(2007).*Legal Aspects of Business*. Mumbai : Himalaya Publishing House.
6. Sharma ,Vakul. .(2007). *Information Technology : Law and Pracice (Law and emerging technology, Cyber Law and E-Commerce)*.Delhi : Universal law publishing Company.
7. Suri, R. K. .(2000).*Information Technology Laws*. New Delhi : Pentagon Press.

2020

- Volume – 11, Issue 08 (Special Issue)
- March 2021
- ISSN – 2230 - 9578
- Cosmos Impact Factor – 5.13

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL LEVEL

REFEREED JOURNAL (PEER REVIEWED)

Contemporary Challenges in **The Field of Science Literature and Society**

- SPECIAL ISSUE EDITOR -

Dr. Chandrashekhar D. Wani | Dr. Shivaji B. Patil

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

मराठी, हिन्दी

36. विनायक तुमराम यांच्या कवितेतील निसर्ग 125
प्रा. डॉ. सुधीर भगत
37. महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर चिंतनामध्ये धर्म आणि राजकारणाची परस्पर अनिवार्यता 128
डॉ. धैर्यवर्धन ह. पुंडकर
38. पंडित नेहरुंच्या उदारवादी परराष्ट्र नीतीचा परिणाम..... 130
डॉ. धैर्यवर्धन ह. पुंडकर
39. लाखांदूर तालुक्यातील धान लागवडीचे स्वरूप 132
प्रा. डॉ. श्रावण बळीराम कापगते
40. जिल्हा परिषद कर्मचारी व अधिकारी यांचे ताणतणाव व्यवस्थापन 135
श्री. नितिन मांगुलाल महाले
41. मोठी धरणे आणि पूरस्थिती : एक दृष्टीक्षेप (संदर्भ : सांगली-कोल्हापूर पूरस्थिती 2019, पश्चिम महाराष्ट्र) 140
प्रा. दीपक भिवसन सोनवणे
42. अनुसुचित जमातीतील कोलाम स्त्रियांचे लैंगिक शोषण : एक क्षेत्रीय अभ्यास 143
प्रा. डॉ. नंदा पांगुळ
43. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीना परीक्षेबाबत येणाऱ्या चिंतेचा अभ्यास 147
डॉ. योगिता भगीरथ बारी, डॉ. वैशाली रवींद्र सोनवणे
44. कोविड-19ची परिस्थिती आणि मी (एक अनुभव) 149
प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे
45. चांगल्या आरोग्यासाठी सूर्यनमस्काराची गरज..... 152
प्रा. डॉ. देवकते यु.एस.
46. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रथम वर्षातील विद्यार्थी शिक्षकांमधील 154
47. पर्यावरणाबाबत जाणीव जागृतीचा अभ्यास. 154
डॉ. वैशाली रवींद्र सोनवणे, डॉ. योगिता भगिरथ बारी
48. डॉ. बाबासाहेबांचे स्त्रियांच्या सामाजिक स्थान विषयक विचार 156
डॉ. जे. एस. हटवार
49. भारतीय राष्ट्रनिर्माणातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या योगदानाचे एक विश्लेषणात्मक अध्ययन 160
डॉ. संभाजी संतोष पाटील
50. 'विचारशलाका' व सामाजिक चिंतन 164
प्रा. डॉ. कांचन मुळे
51. कोविड-19 लॉकडाऊन व कौटुंबिक हिंसाचार..... 168
प्रा. डॉ. राजेंद्र बैसाणे
52. समकालीन मराठी विज्ञान साहित्य: प्रेरणा आणि प्रवृत्ती 171
प्रा. डॉ. वंदना एस. लव्हाळे
53. मराठी संस्कृतीतील दैनंदिन पुजिल्या जाणाऱ्या अष्टविनायकाचे लोकसंगीतातून वर्णन 175
प्रा. वंदना मधुकराव देशमुख, प्रा. डॉ. शिरीष कडू
54. "महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक स्थितिचे अध्ययन" 179
डॉ. रेकचंद गोंगले

डॉ. बाबासाहेबांचे स्त्रियांच्या सामाजिक स्थान विषयक विचार

डॉ. जे. एम. हटवार

प्राचार्य,

आर्सेस अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज, चिटणीसपुरा, नागपूर

स्त्री आणि पुरुष हे लिंग जरी वेगवेगळे असले तरी ती प्रगतीच्या रथाची दोन चाकं आहेत. त्यातील एक चाक मोडले तर चालणार नाही. त्याचप्रमाणे समाजाला प्रगतीच्या दिशेने न्यावयाचे असेल तर स्त्री आणि पुरुष दोघांचाही समान विकास होणे आवश्यक आहे. बाबासाहेब आंबेडकर समाज सुधारक, थोर शिक्षणतज्ञ, थोर अर्थतज्ञ, भारतीय घटनेचे शिल्पकार, यांचा मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटलेला दिसतो. भारतीय स्त्रियांचे सामाजिक जीवनातील महत्त्व, समाज जीवनात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांना शास्त्रशुद्ध पद्धतीने व सखोल अभ्यास करून त्यावर भाष्य करणारे एक व्यासंगी व निस्पृह विचारवंत या नात्याने स्त्रियांचे सामाजिक जीवनातील बदल घडवून आणले, आज ते स्त्रियांच्या व भारताच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

मनुस्मृती हा हिंदूंचा पवित्र ग्रंथ आहे म्हणून हे स्त्रियांच्या एकंदर जीवनासंबंधी जे कायदे लिहून ठेवले ते श्री विकासाला पोषक न बनता बादक ठरले पुरुषसत्ताक पद्धती चालना मिळाली आणि स्त्री ही सेवा करण्यात धन्यता मानू लागली. मनुच्या स्त्री विषयक नियमांनी तिला दुय्यम पातळीवर पोहोचविले स्त्री ही मोहिनी, चंचल, निर्दय, विश्वासघातकी अशी उपाधी देऊन तिचे अवमूल्यन केले. परिणामी सामाजिक धार्मिक आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात केला महत्त्वाची वागणूक मिळाली. स्वतःचे स्वातंत्र्य हरवून चूल आणि मूल अशा गुलामीत राहू लागली. ज्योतिबा फुले यांनी ब्राह्मण भटजीला न बोलवता सिताराम जय आबाजी आणि मंजू यांचे पहिले सत्यशोधक लग्न पुण्यामध्ये लावले होते आणि तेव्हा मनुस्मृति नाकारली आणि त्याच दिवशी २५ डिसेंबर १९२७ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी रायगडच्या पायथ्याशी महाड येथे मनुस्मृती दहन केले होती.

भारतीय स्त्रीला गुलामगिरीच्या गर्तेतून बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केला त्यात बाबासाहेबांचे उच्च स्थान आहे. स्त्री सुधारणा चळवळीचा प्रारंभ १९व्या शतकाच्या मध्यास लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांच्यापासून सुरू झाली, पण महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याने या विचार प्रवाहाला कृतिशीलतेची जोड मिळाली. स्त्री शूद्रांना शिक्षण देण्याच्या विरोधात असणाऱ्या परंपरागत स्थितिशील उच्चवर्णीय संस्कृतीला महात्मा फुले यांनी जबरदस्त धक्का दिला. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या पुस्तकात स्त्री-पुरुष जन्मताच स्वतंत्र असून ते समान आहेत, त्यांना शिक्षण घेण्याचा समान अधिकार आहे व आपले हक्क मिळविण्याचा अधिकार आहे हे पटवून दिले. स्त्रियांचे अज्ञान दूर करण्यासाठी व निर्भिडपणे समाजात उभे राहण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे हे ओळखून त्यांनी स्त्री शूद्रांसाठी शाळा सुरू केल्या.

भारतातील ब्रिटीशकालीन राजवटीत म्हणजेच एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकापासूनच भारतीय समाजात उलथा पालथीला प्रारंभ झाला. बाळशास्त्री जांभेकर, आचार्य दादोबा पांडुरंग, राम बाळकृष्ण, लोकहितवादी, भांडारकर, न्यायमूर्ती म.गो.रानडे, विष्णुशास्त्री पंडित, आगरकर इ.सुधारकांनी स्त्री-शिक्षण, बालविवाह पद्धती, केशवपन यासारख्या स्त्रीदास्य विमोचनाच्या प्रश्नावर आपले

लक्ष केंद्रित केले आणि त्यावर वर्तमानपत्रातून आवाज उठविले. आगरकरांनी निर्भिडपणे स्त्रियांचे शिक्षण, बालविवाह, पोशाख इत्यादी संबंधी आधुनिक विचार मांडले. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी विधवा, अनाथ महिलांसाठी आश्रम, स्त्रियांसाठी शाळा, महाविद्यालय व विद्यापीठ सुरू करून स्त्री शिक्षणाचा पाया पक्का केला या परंपरेच्या पार्श्वभूमीवर स्त्रियांसाठी डॉ. बाबासाहेबांचे खूप वेगळे व सार्वत्रिक पातळीवरचे कार्य होते. डॉ. बाबासाहेबांनी सुरुवातीच्या काळापासूनच म्हणजे १९२४ पासून सामाजिक समतेसाठी व हिंदू समाज एकात्मतेसाठी धडपड आयुष्याच्या शेवटपर्यंत अव्याहत चालू ठेवली पण त्याचे महत्त्व त्यांच्या हयातीत जनतेला समजलेच नाही. उलट बाबासाहेबांच्या चळवळीला त्यांची चळवळ समजून त्यांना त्रास दिला व त्यांची अवहेलना केली.

डॉक्टर बाबासाहेबांचा स्त्रीमुक्ती विषयक दृष्टीकोण :

स्त्री समाज सुधारक महात्मा फुले, गौतम बुद्ध व कबीर यांच्या वैचारिकतेचे पाईक होऊन स्त्रीमुक्ती, स्त्री उन्नती व स्त्रियांची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी बाबासाहेब या चळवळीचे सहप्रवासी झाले. 'भारतातील जाती', 'हिंदू स्त्रीची उन्नती अवनती', 'पाकिस्तान अर्थात भारताची फाळणी', 'भगवान बुद्ध व त्यांचा धर्म' इत्यादी ग्रंथांमधून स्त्रियांच्या उत्पन्नाचे भूमिका मांडली. डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्रियांची अवनती घडविण्यात मनुस्मृति जबाबदार आहे हे दाखवून दिले म्हणूनच महाडच्या सत्याग्रहाच्या वेळी मनुस्मृतीचे दहन करून नव्या स्त्री क्रांतीला सुरुवात केली.

१) नैमित्तिक भाषणे व लेखनातून स्त्री जागृती :

डॉ. बाबासाहेबांनी १९२७ साली चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला. प्रत्येक नागरिकाला नैसर्गिक समानतेचा अधिकार मिळाला पाहिजे यासाठी पारंपारिक गुलामगिरी विरुद्ध बंड केले. स्त्री शूद्र अतिशुद्र या शोषितांना क्रांतिकारी केले. हिंदू धर्मातील गुलामगिरी विरुद्ध संघर्ष करण्याचा क्रांतिकारी मार्ग दिला. जेव्हा समाजामध्ये विधायक परिवर्तन कायद्याने घडवून आणले जातात तेव्हा की समाजामध्ये सार्वजनिक रुजण्याची मानसिक प्रक्रिया घडून येण्याच्या शक्यता वाढतात. कायद्यामुळे अनिष्ट रूढी परंपरांना पायबंद बसू शकतो हे जाणून आंबेडकरांनी अधिकाराची जागा मिळाल्यानंतर हिंदू

कोड बिलाची निर्मिती केली. स्त्रीच्या भविष्यकालीन उज्वल जीवनाचा वेध घेण्याचे प्रक्षेपण त्यांना लाभल्यामुळे घटनेच्या चौकटीत त्यांनी स्त्रियांना पुरुषाबरोबरचे सर्व समान अधिकार बहाल केले.

महिलांच्या संघटनेवर बाबासाहेबांचा पूर्ण विश्वास होता त्यामुळे स्त्रियांच्या चळवळी संघटित करून स्त्रीयांचे नेतृत्व विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. पुरुषांच्या परिषदे बरोबर स्त्रियांच्याही परिषद आयोजित केल्या, स्त्रियांचे कर्तृत्व पाहून त्यांना योग्य संधी दिली त्यांच्या जनतापत्र या वृत्तपत्राच्या कार्यकारिणीत दोन स्त्रियांचा समावेश केला. स्त्रियांनी समतेच्या लढाईत सामील झाले पाहिजे व त्यांच्या आव्हानाला साथ देत दलित स्त्रिया सत्याग्रह, मोर्चे, मिळावे, परिषदा व आंदोलनात मोठ्या संख्येने उपस्थित राहत. १९३०च्या काळाराम मंदिर सत्याग्रहात होणारी पहिली तुकडी स्त्रियांची होती. स्त्रियांना बाबासाहेबांनी त्यांच्या अस्तित्वाची, अस्मितेची जाणीव करून दिली म्हणूनच बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लढ्यातील स्त्रिया यासाठी लढत होत्या १९२७ च्या महाडच्या चवदार तळे सत्याग्रह आहात जवळ ७ पाच हजार स्त्रीयांची सभा घेतली व बाबासाहेबांनी स्त्रियांसमोर जे भाषण दिले ते स्त्रियांमध्ये आमूलाग्र क्रांती घडविणारे ऐतिहासिक भाषण ठरले. ते म्हणतात ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी साठीच नाहीत तर स्त्रीयांनाही आवश्यक आहेत. तुमच्या मुलांबरोबर मुलींना सुद्धा शिक्षण द्या. समाजक्रांतीच्या प्रक्रियेत स्त्रीची भूमिका निर्णायक आहे.

२० जुलै १९४२ रोजी बाबासाहेबांनी दलित स्त्रियांची परिषद नागपूर येथे घेतली. त्या परिषदेमध्ये वीस ते पंचवीस हजार स्त्रिया जमा झाल्या होत्या. त्यांचा मोठा आनंद बाबासाहेबांना झाला होता. त्यावेळी त्यांनी स्त्रियांना खालील प्रमाणे मार्गदर्शन केले. मुला-मुलींचे लग्न लवकर लावू नका, लग्नानंतर पत्नी ही नवऱ्याची सखी व समान अधिकार असलेली गृहिणी असली पाहिजे, नवऱ्याची ती गुलाम होता कामा नये, स्त्री ही एक व्यक्ती आहे आणि तिला व्यक्ती स्वातंत्र्य असले पाहिजे असा परखड विचार १९३८ साली विद्यार्थ्यांसमोर केलेल्या भाषणात मांडला. बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्य चळवळीत पुरुषाबरोबर स्त्रियांचा सहभाग म्हणून बाबा साहेबांनी सभा भरून स्त्री शक्तीला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. यातूनच स्त्री शक्तीचा आत्मविश्वास वाढला आणि स्त्री घराबाहेर पडून पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करू लागली आणि अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी संघर्ष करू लागली.

स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व :

स्त्रियांच्या प्रगतीवरच समाजाची प्रगती अवलंबून असते. स्त्रियांनी स्वच्छ राहण्यास शिकावे व सर्व दूर्गुणांपासून मुक्त राहावे. तुमच्या मुलांना शिक्षण द्या हळूहळू त्यांच्या मनात महत्त्वाकांक्षा जागृत करा. ते थोर पुरुष होणार आहेत असे त्यांच्या मनावर बेंबवा. डॉ. बाबासाहेबांचे यांचे स्त्रीविषयक कार्य हे केवळ उपेक्षित वंचित घटकातील स्त्रिया पुरतेच मर्यादित नव्हते तर देशातील सर्व स्त्री वर्गाच्या उद्वाराचे कार्य व्रत त्यांनी घेतले होते. जाती, वर्ग व स्त्रिया वर्गाचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी त्यांनी वेळोवेळी आपल्या लिखाणातून, भाषणातून व चळवळीतून विचार मांडलेले आहेत. एकूणच भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आपले

संपूर्ण आयुष्य खर्ची घालणारे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या आयुष्यात विद्यार्थीदशेपासूनच स्त्री स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते. कोलंबिया विद्यापीठात उच्च शिक्षण घेत असताना आपल्या वडिलांचे स्नेही सुभेदार शिवनाथ जमेदार यांना न्यूयॉर्कवरून ४ ऑगस्ट १९१३ रोजी पाठवलेल्या पत्रातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षणाबद्दलचा उदात्त दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. आई बाप आपल्या मुलाला जन्म देतात कर्म देत नाही असे त्यांचे म्हणणे ठीक नाही आईबाप मुलांच्या आयुष्यात वळण लावू शकतात ही गोष्ट आपल्या लोकांच्या मनावर बिंबवून जर आपण मुलांच्या शिक्षणाबरोबरच मुलींच्या शिक्षणासाठी धडपड केली तर आपल्या समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल दीनदलित येणारा एकमेव मार्ग म्हणजे त्यांचे शिक्षण होईल कार्यकर्त्यांनी शिक्षण प्रकार प्रसारासाठी झटले पाहिजे त्यांनी या पत्रात या नाटकातील खालील वचन केले होते आयुष्यात जेव्हा संधीची लाट येते तेव्हा तिचा योग्य प्रकारे उपयोग केला तर मनुष्यास वैभव प्राप्त होते. बाबासाहेबांनी सांगितलेला हा सोशल सोशल मुक्तीचा मार्ग जणू समाजवादी तत्त्वज्ञानाचे नवे रूप आहे यातून मुलांच्या बरोबरीने मुलींनी शिकावे असा त्यांचा प्रयोग दिसतो. शिक्षण समाज परिवर्तनाचे हत्यार आहे, त्याचा उपयोग झाला पाहिजे असे डॉ. आंबेडकर यांना वाटत असे. जो समाज अशिक्षित असतो तो प्रशिक्षणा अभावी सर्वस्व गमावलेला असतो. शिक्षणाने माणसात कर्तव्य आणि हक्काची जाणीव निर्माण होते. समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत शिक्षण गेले पाहिजे आणि आपल्या शिक्षणापासून वंचित समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व अत्यंत सोप्या भाषेत शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे ते जो प्राशन करील तो गुरगुरत्याशिवाय राहणार नाही. शिक्षणाचे महत्त्व ओळखणाऱ्या बाबासाहेबांनी २० जून १९४० साली मुंबई येथे सिद्धार्थ महाविद्यालय आणि १९ जून १९५० साली औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली.

मुला मुलींना शिक्षण द्या :

स्त्रीयांना उद्देशून तुम्ही मुला मुलींना शिक्षण द्या. त्यांना परंपरागत कामात गुंतवून नका. तुम्ही जे काम करता त्या कामात त्यांना पडू न देण्याची जबाबदारी घ्या. मुला मुलींना शिक्षण देण्यात कसूर करू नका. तुमची मुले शिक्षण घेऊन मोठमोठाल्या पदावर गेली पाहिजेत अशी तुमची इच्छा असली पाहिजे. तुम्ही तुमच्या मुलांना शिक्षण देण्यास कोणत्याही प्रकारची हयगय करता कामा नये. डॉ. बाबासाहेब म्हणाले की तुम्ही तुमच्या मुला मुलींना शिक्षण द्या. त्यांना खूप खूप शिकवा. त्यांचे शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत बालपणीच त्यांची लग्न करू नका. कारण शिक्षणाची प्रगती करू शकते. शिक्षणामुळे आचार विचारात बदल होऊ शकतो कारण शिक्षणातच ती शक्ती आहे. शिक्षण हा सर्व सुधारणांचा पाया आहे. प्रोफेसरांनी अध्ययन-अध्यापन व संशोधनाच्या कामी स्वतःला वाहून घ्यावे. इतके वाहून घ्यावे आपल्या घराकडे बघायला त्यांना जास्त वेळ मिळाला नाही पाहिजे. त्यांनी अंगावर घेऊन आपल्या जबाबदाऱ्यांचे क्षेत्र उगाच वाढवत जावे ही गोष्ट बाबासाहेबांना मान्य नव्हती. अध्यापन व अध्ययन यामध्ये संशोधनही आलेच. या तीन गोष्टीशिवाय प्रोफेसरांनी दुसरे कोणते काम करता कामा नये.

प्राथमिक शिक्षणाविषयी विचार :

केवळ बाराखड्या शिकविणे म्हणजे शिक्षण नव्हे तर मुलांची मने सुसंस्कृत करणारे दर्जेदार शिक्षण शाळांनी दिले पाहिजे इतका सूक्ष्म विचार बाबासाहेबांनी प्राथमिक शिक्षणाबाबत केला होता. त्यांच्यामते प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार हा राष्ट्रीय दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. प्राथमिक शिक्षणाचा सर्व सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सोडविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यासाठी कित्येक शतके लागतील म्हणून प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत सक्तीचा कायदा करावा लागतो. आघाडीस आलेल्या जगातील सर्व देशांनी सक्तीचा कायदा करूनच लोकांची निरक्षरता हद्दपार केली असे आपणास दिसून येते. जे वर्ग आधीच शिक्षणाचा लाभ घेतात त्यांच्या शिक्षणासाठी अर्थातच शक्ती करावी लागत नाही. ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत नाही, त्याबाबतीत उदासीन असतात, त्यांच्याकरिता सक्तीच्या कायद्याची आवश्यकता असते. म्हणून या देशात शिक्षणामध्ये मागासलेले जे वर्ग आहेत त्यांच्या जिवाळ्याचा हा प्रश्न आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत कायद्याने सक्ती करावी.

उच्च शिक्षणाविषयी विचार :

जे व्यक्ती समूह बौद्धिकदृष्ट्या उच्च शिक्षणाचा महत्तम लाभ घेण्यास समर्थ आहेत पण त्यांची आर्थिक स्थिती योग्य नाही म्हणून किंवा काही अडचणी आहेत म्हणून असे वर्ग या शिक्षणाच्या लाभापासून वंचित आहेत त्यांना उच्च शिक्षणाच्या सुविधा पुरविण्यासाठी विद्यापीठ ही प्राथमिक स्वरूपाची यंत्रणा आहे असे बाबासाहेबांना वाटत होते. केवळ लिहिण्या वाचण्याचे ज्ञान पुरेसे ठरणार नाही तर शिक्षणाच्या उच्च टोकापर्यंत पोहोचले पाहिजेत म्हणजे त्यांच्याबरोबर वाटचाल करून संपूर्ण समाजाचा दर्जा उंचावेल. महाविद्यालयाच्या शिलान्यास प्रकरणी बोलताना बाबासाहेब म्हणतात हिंदू समाजाच्या खालच्या थरातून आल्यामुळे शिक्षणाचे महत्त्व किती आहे हे मी जाणतो, खालच्या समाजाची उन्नती करण्याचा प्रश्न आर्थिक असल्याचे मानण्यात येते पण हे चूक आहे कारण दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे पूर्वीप्रमाणे त्यांना सेवा करण्यास भाग पाडणे नव्हे खालच्या वर्गाची प्रगती मारून त्यांना दुसऱ्याचे गुलाम व्हावे लागत असल्यामुळे त्यांच्यात निर्माण होणारा न्यूनगंड नाहीसा करणे हे खरे शिक्षणाचे ध्येय आहे आमच्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर उच्च शिक्षण हे एकमेव औषध आहे.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विषयक विचार :

व्यवसाय उपयोगी शिक्षण म्हणजे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखातील उच्चशिक्षण होय. परंतु हेही वास्तव आहे की अनुसूचित जातीतील बहुतांश लोक त्यांची स्थिती, त्यांच्याजवळ उपलब्ध संसाधने, त्यांची कार्यक्षमता, यांचा विचार करता विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखातील उच्च शिक्षण यांना खुले होणार नाही आणि याच कारणास्तव केंद्र सरकारने त्यांना या शाखेतील उच्च शिक्षणाकरिता अर्थसहाय्यासाठी पुढे येणे योग्य आवश्यक आहे. हिंदुस्तानात विद्यापीठात किंवा तत्सम विज्ञान आणि तंत्रशिक्षण संस्थात अनुसूचित जातीतील विद्यार्थी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखातील उच्च शिक्षण घेत असतील तर त्यांच्या शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती रूपाने हिंदुस्थान सरकारने वार्षिक अनुदान द्यावे. इंग्लंड, राष्ट्रकुल राष्ट्र युरोप आणि अमेरिका येथील विद्यापीठातून

अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखातील उच्च शिक्षणासाठी हिंदुस्थान सरकारने अनुदान द्यावे.

स्त्रीउद्धारासाठी हिंदू कोड बिल निर्मिती :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एक कुशल विचारवंत, थोर कायदेपंडित, उपेक्षितांच्या सामाजिक व राजकीय अधिकाराकरिता स्वतः संघर्ष करणारे थोर समाज क्रांतिकारक होते. एक भारतीय नागरिक म्हणून पुरुषाला जी अधिकार, हक्क असतात ते स्त्री ला असावेत असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते. स्त्री जीवनातील समस्या दूर करून समाज प्रवाहात स्त्रियांना सामाजिक मूल्य प्राप्त करून देण्यासाठी बाबासाहेबांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा 'हिंदू कोड बिल' निर्माण केले.

हिंदू कोड बिल हा देशातील विधिमंडळाद्वारे घेतलेला सर्वात मोठा सामाजिक सुधारणेचा निर्णय आहे. असा कायदा जो आधी कधीही झाला नाही आणि नजीकच्या भविष्यकाळात देखील येणाऱ्या कुठल्याही कायद्याची याची तुलना होणे शक्य नाही. वर्गा-वर्गात असलेले विषमता आणि वर्गा अंतर्गत शुद्धा स्त्री-पुरुष असा असणारा लिंगभेद हाच हिंदू समाजाचा आत्मा राहिलेला आहे. हा भेद, ही विषमता मिटविला शिवाय आर्थिक सुधारणेबाबत कायदे करणे म्हणजे शेणाच्या ढिगाऱ्यावर भारतीय संविधानाचा अवाढव्य महाल बांधण्याचा खोटा दिखावा करण्याइतका दांभिक प्रकार आहे.

हजारो वर्षापासून हिंदू धर्मनि नाकारलेले अधिकार या हिंदू कोडबिलामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाणीवपूर्वक कायद्याच्या स्वरूपात मांडले. हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा, भारतीय तलाक कायदा बालिका विवाह प्रतिबंधक कायदा, विशेष विवाह कायदा, वेश्यावृत्ति, दोन मुलं कायदा, इत्यादी अनेक कायदे हिंदू कोड बिलात मांडले. हिंदू कोड बिल म्हणजे जणू काही स्त्रियांना मिळवून दिलेली मोठी देणगी आहे. पतिच्या छळापासून स्त्रीची सुटका, विधवा विवाहास मान्यता, मालमत्ता व वारसा हक्क इत्यादी अनेक मुक्तीस्वातंत्र्याचे, समानतेचे हक्क या बिलातून स्त्रियांना प्राप्त झाले. हिंदू कोड बिल स्त्री शिक्षण, कुटुंबनियोजन, सुधारणावादी विचार सुचविले. यावरून असे लक्षात येते की स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास कसा साधता येईल हा दूरदृष्टीचा विचार बाबासाहेबांनी केला होता असे दिसते.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर पंडित नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली पहिले मंत्रिमंडळ तयार झाले व पहिल्या मंत्रिमंडळात कायदेमंत्री होण्याचा बहुमान डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांना मिळाला. त्यांनी हिंदू कोड बिल सादर केले त्यात खालील बाबी नमूद करण्यात आल्या १) एकपत्नीवास मान्यता २) घटस्फोटाचा अधिकार ३) पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही मिळावा, वडिलोपार्जित संपत्तीत मुलाइतकाच मुलीला वाटा असावा ४) दत्तक घेण्याचा अधिकार. आतापर्यंत पुरुष प्रधान संस्कृतीमध्ये दबून राहिलेल्या हिंदू स्त्रियांच्या प्रगतीची दारे उघडले जाणार होते पण त्याला विरोध केला. त्यानंतर संपूर्ण हिंदू कोड बिल सुट्या स्वरूपात संमत होऊन स्त्रीधन, घटस्फोट याबाबतीत स्त्रियांना कायदेशीर अधिकार प्राप्त झाले. त्याआधीच मतदान, शिक्षण व रोजगार याची घटनेची हमी द्यावी असे प्रयत्न करण्यात बाबासाहेब यशस्वी झाले होते.

कायद्याच्या चौकटीतून स्त्री सक्षमीकरण :

भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार म्हणून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर हे जगप्रसिद्ध आहेत. स्वतंत्र भारताचे संविधान तयार करताना घटना समितीच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष झाल्यानंतर स्त्रियांना भारतीय संविधानात वारसा संपत्तीचा हक्क मतदानाचा हक्क, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या त्रिसूत्रीच्या आधारावर राज्यघटना तयार केली. या कारणावरून भेदभाव करण्यास राज्यघटनेत मनाई करण्यात आली. कायदा लिंग आधारित भेदभाव मिटविण्याचा प्रयत्न केला. सरकारी नोकरीत पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांना समान अधिकार व आरक्षण दिले. मोफत शिक्षण व सक्तीचे केले. स्त्रींवर लादलेली हजारो वर्षांपासूनची आर्थिक सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरी कायद्याच्या पातळीवर नष्ट करण्यात आली. स्त्रिया स्वावलंबी झाल्या पाहिजेत म्हणून त्यांच्या आर्थिक विकासासाठी समतेच्या तत्वाद्वारे कायदे करून त्यांना स्वातंत्र्य दिले. स्त्री उन्नतीसाठी कायद्याच्या शाखाचा सक्षम पणे वापर केलेला दिसून येतो. सामाजिक चळवळीचे अस्त्र व कायद्याचे शस्त्र वापरून स्त्रीला तेच्या वाटेवर उभा करण्याचा महान प्रयत्न केल्यामुळे त्यांना स्त्री-उद्धारक म्हणता येईल.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याचा भारतीय समाजावर एवढा प्रचंड परिणाम झाला की आज स्त्रिया सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने प्रबळ आहेत. पूर्णांशाने पुरुषी मानसिकता बदललेली नसली तरी हळूहळू त्याचे परिणाम दिसत आहेत. स्त्री मोठ्या आत्मविश्वासाने पावले टाकत आहे. स्त्री विकासाचे मार्ग मोकळे झाले आहेत पण अजूनही त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. अन्याय, अत्याचार होत आहेत पण त्यासाठी स्त्री सजग झाली आहे. अन्याय, अत्याचार विरोधात आवाज उठवत आहे, संघर्ष करत आहे. पारंपारिकतेला छेद देऊन नवीन आत्मसात करत आहे. स्त्रियांचा दर्जा व त्यांच्या भूमिकेत झालेले बदल पाहण्यासारखे आहेत. समाजाची मानसिकता बदलत आहे. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे. स्त्री स्वावलंबी बनत आहे. स्त्रियांसाठी उद्याचा भविष्यकाल त्यांच्यासाठी उजळत आहे.

आजच्या स्त्री मुक्ती चळवळीची बीजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातून, भाषणातून, लेखनातून आणि इतर कार्यामधून पदोपदी आपल्याला पहावयास मिळतात. त्यांचा स्त्रीमुक्तीचा विचार हा मूलभूत, परिवर्तनवादी व सर्व सर्वसमावेशक होता. भारतातील लोकशाही मूल्यावर, सामाजिक न्यायांवर आधारित नवीन कायदे संहिता भारतासाठी निर्माण करण्यात त्यांनी मोलाची कामगिरी केली. स्त्री-पुरुषांना समानतेने वागविणारी राज्यघटना भारताला प्रदान करून स्त्री जीवनातील अंधःकार दूर केला. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्रियांच्या ज्या चळवळी उभ्या राहिल्या, वेगवेगळ्या क्षेत्रात स्त्रिया जे प्रावीण्य मिळवित आहेत या सगळ्यांचे अधिष्ठान हे घटनेत स्त्रियांना दिलेल्या समान अधिकारात आहे. स्त्रियांना आपल्या न्याय हक्कासाठी लढा देण्यासाठी बाबतही जागृत केले. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायासाठी सर्व स्त्रियांनी संघटित स्वरूपात लढा दिला पाहिजे. अशा स्वरूपाचे परिवर्तनवादी विचार त्यांनी स्त्रियांना दिले. संघर्षाचे आणि कायद्यातील तरतुदीचे हत्यार देऊन स्त्रियांना सक्षम बनविले.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. महाराष्ट्रातील स्त्री विषयक सुधारणा वादाचे सत्ताकारण - नारायण भोसले
२. आंबेडकर तत्वज्ञान : प्रचिती आणि आविष्कार - खांडेकर ताराचंद्र
३. डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल - चांगदेव भगवान खैरमोडे
४. डॉ. आंबेडकर आणि स्त्री - संपादक : अरुणा सबाने
५. युग निर्माता डॉ. आंबेडकर - अर्जुन प्रसाद
६. IJCRT_189871.pdf
७. From in marathi.com-dilivere

- Volume – 10, Issue 13 (Special Issue)
- December 2020
- ISSN – 2230 - 9578
- Cosmos Impact Factor – 5.13

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL LEVEL

REFEREED JOURNAL (PEER REVIEWED)

New Trends in Research and Innovation Technology

- SPECIAL ISSUE EDITOR -

Dr. Chandrashekhar D. Wani | Dr. Shivaji B. Patil

- EDITOR -

Dr. R. V. Bhole

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

55. शालेय तसेच उच्च शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांचा वाचन सवयीचा अभ्यास 180
प्रा. किशोर पंढरीनाथ भोळे, डॉ. चंद्रशेखर घ. वाणी
56. कर्मयोगशास्त्र : एक सामाजिक संबंध व आर्थिक सुधारणांचे शास्त्र 183
धनंजय नारायण कोकीळ, लक्ष्मण रामजी राठोड
57. नागझिरा अभयारण्यातील पर्यटनाचा विकास 185
प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते
58. गोसावी समाजातील स्त्रियांच्या समस्या आणि आव्हाने 189
प्रा. डॉ. नंदा पांगुळ
59. जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाचा भारतीय व्यवस्थेवर पडणारा प्रभाव-एक अध्ययन 193
डॉ. विनोद सुर्यभान डवले
60. विदर्भातील कापूस नगदी पीकांचे केंद्रीकरण (2001-2011) 195
डॉ. संदीप रू. मसराम
61. विदर्भाच्या राजकीय स्थितीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन 198
श्री. विलास सुर्यभान टाले
62. संगीत शिक्षकांची परिस्थिती व सद्यस्थिती-एक दृष्टिक्षेप! 205
प्रा. डॉ. ज्वाला नागले
63. संत सूरदासांच्या काव्यातील संगीत तत्त्व 209
प्रा. डॉ. अर्चना सं. देशपांडे
64. 'नंतर आलेले लोक' मधील जागतिकीकरण 212
डॉ. सुलतान पिरू पवार
65. लघुअनियकालिकातील कवी 215
प्रा. डॉ. सुधीर भगत
66. भारतातील कृषी क्षेत्राचे बदलते स्वरूप 218
डॉ. जे. एस. हटवार
67. बहुसंस्कृतीवादाविषयी भालचंद्र नेमाडे यांचा सिध्दांत आणि देशीवाद 221
डॉ. हरिचंद नांगसू नरेटी
68. आधुनिक शिक्षण प्रणाली ई-लर्निंगचे महत्व 223
डॉ. प्रसन्न सुरेश देशमुख, प्रा. एम. एम. चव्हाण
69. महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदाय व संतांचे मौलिक कार्य 225
प्रा. डॉ. गणेश भि. मोहोड
70. ग्रामविकास व महिला सक्षमीकरणासाठी बचत गटासमोरील संधी व आव्हाने 229
प्रा. डॉ. राजेंद्र बैसाणे
71. जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांचा सबलीकरणावरील परिणाम 231
प्रा. डॉ. शामराव भगवान वायसे
72. आदिशक्ती श्री संत मुक्ताबाईंचे जीवन - एक ऐतिहासिक अध्ययन 235
प्रा. पी. एम. सोनवणे
73. आधुनिक युगाचा शिशु-निकोलो मॅकिव्हली यांच्या विचारांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास 239
डॉ. संभाजी संतोष पाटील
74. वाशिम शहरातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील प्राध्यापकांची ई माहिती साक्षरता : एक अभ्यास 242
प्रा. विजय आर. गायकवाड

भारतातील कृषी क्षेत्राचे बदलते स्वरूप

डॉ. जे. एस. हटवार

आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज
चिठणीसपुरा, नागपुर

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय कृषीचे स्वरूप अत्यंत मागासलेले होते. श्रमाची व शेतीची उत्पादकता अतिशय निम्न दर्जाची होती शेतीची लागवड परंपरागत व जुन्या पद्धतीने केल्या जात होती. शेतीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन फक्त उपजीविकेचे एवढाच मर्यादित होता. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारत सरकारने कृषी विकासासाठी नियोजनाचा मार्ग स्वीकारला. सरकारने कृषी क्षेत्राला उपजीविकेचे ऐवजी व्यावसायिक स्वरूप कसे प्राप्त होईल याकडे जास्त लक्ष दिले यातूनच यांत्रिक शेतीचा उगम झाला. यंत्र रासायनिक खते, कीटकनाशके, संकरित बी-बियाणे, सिंचन, विपणन व्यवस्था इत्यादींचा प्रचार व प्रसार करण्यात आला यातूनच आधुनिक शेतीचा उगम झाला.

कृषी परिवर्तनासंबंधी महत्त्वाचे मुद्दे :

- १) पूर्वी उदरनिर्वाह पूर्ती केली जाणारी शेती आता व्यवसाय स्वरूपाने केल्या जात आहे.
 - २) पूर्वी बलुतेदारी पद्धती असल्यामुळे शेतकऱ्यांचे मोबदला धान्याच्या स्वरूपात दिले जात असत परंतु आता रोख स्वरूपात मजुरी दिली जाते.
 - ३) पूर्वी शेतकरी केवळ अनुमानावर आधारित शेती करत असत आता शेतीला व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त झाल्यापासून शेतीतील जमाखर्चाच्या नोंदी ठेवल्या जातात त्यामुळे गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढू लागले आहे.
 - ४) यांत्रिक शेतीचे विकासावर भर दिल्यामुळे कृषी उत्पन्नात वाढ अपेक्षित आहे, ज्यामुळे कृषीविषयक आर्थिक व्यवहारांची उलाढाल वाढणार आहे.
 - ५) सेंद्रिय मालाची मागणी वाढल्यामुळे त्याला वाढत्या किमती सुद्धा मिळू लागले आहेत.
 - ६) कृषी क्षेत्रासह इतर अनेक संबंधित क्षेत्राचा विकास झाल्यामुळे कृषी व्यवसायाचे स्वरूप विस्तारले व सुधारले आहे उदाहरणार्थ कृषी पर्यटन, औषधी वनस्पती शेती, फळशेती, जोड व्यवसाय व प्रक्रिया व्यवसाय इत्यादी.
 - ७) शेतीच्या आधुनिकीकरणामुळे, संशोधनामुळे विदेशात भारतीय शेतीवर चर्चा होऊ लागल्या आहेत.
 - ८) सिंचन सोयी, जलसंधारण, नदी जोडो अभियान, पिक विमा, पशु विमा, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना, पारंपरिक कृषी विकास योजना, अल्पकालीन कर्जावरील व्याज माफी, ग्रामीण पायाभूत क्षेत्रांचा विकास करण्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या योजना इत्यादी.
 - ९) राष्ट्रीय कृषी बाजार समिती अंतर्गत कृषी व्यवहारांची आर्थिक उलाढाल वाढली आहे.
 - १०) शेतकऱ्यांचे उत्पन्न पाच वर्षात दुप्पट करण्याची योजना जाहीर केल्यामुळे आर्थिक उलाढाल वाढणार आहे.
- वरील मुद्द्यांवरून असे निदर्शनास येते की कृषी अर्थव्यवस्था

हा एक स्वतंत्र अभ्यास विषय झाला असून त्याचे क्षेत्र विस्तृत झाले आहे. कृषी विषयक अनेक क्षेत्रात संशोधन, सहउद्योग, शेतीचे विविध प्रकार, शेती विषयक नियोजन आणि व्यवस्थापन यामुळे कृषी क्षेत्राचे स्वरूप देखील बदलत चाललेले आहे.

कृषी परिवर्तनातील आव्हाने :

- १) **वाढता उत्पादन खर्च** : संकरित बी बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके, यंत्र व अवजारे यांच्या प्रचंड किमती वाढल्याने त्याचप्रमाणे मजुरीवरील खर्चातहि भरमसाठ वाढ झाल्याने शेतीच्या उत्पादन खर्चात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे त्यामुळे शेतकरी मेटाकुटीस आला आहे त्यासाठी सरकारने कृषी विद्यापीठांमार्फत उत्कृष्ट बियाण्यांची निर्मिती करून ते शेतकऱ्यांना रास्त किमतीला पुरविणे तसेच शेतकऱ्यांनी रासायनिक खताऐवजी शेणखताचा वापर करावा जेणेकरून उत्पादन खर्चात कपात करणे शक्य होईल तसेच शासनाने रोजगार हमी योजनेवरील मजूर शेती कामावर पाठविल्यास व त्यांची मजुरी सदर योजनेतून दिल्यास शेतकऱ्यांवरील मजुरी खर्चाचा भार कमी होईल व वाढत्या उत्पादन खर्चाच्या समस्यास काही प्रमाणात आळा घालता येईल व शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी मदत होईल.
- २) **वाढता कर्जबाजारीपणा** : वर्तमान काळात शेतमाल उत्पादन खर्चात दिवसेंदिवस वाढ होत असल्याने शेतकरी कर्जबाजारी होत असल्याचे दिसून येते. शासकीय यंत्रणेकडून एकूण कृषी कर्जपुरवठा यापैकी केवळ ५७ टक्के कर्ज पुरवठा होतो व उर्वरित ४३% कर्जपुरवठा पुरवठ्यासाठी शेतकऱ्यांना सावकाराकडे धाव घ्यावी लागते. त्यातल्या त्यात अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या देशात सुमारे ८० टक्के असल्यामुळे त्यांना शासकीय यंत्रणेकडून केवळ २३ टक्के कर्ज पुरवठा होतो तर तब्बल ७७% कर्जपुरवठा त्यांना सावकाराकडून होत असतो. सावकाराचा व्याजदर वार्षिक सुमारे ६० ते ९० टक्के एवढा प्रचंड असल्याने शेतकरी कर्जाच्या सापळ्यात अडकत जातो त्यासाठी

शासनाने संपूर्ण देशातील शेतकऱ्यांना स्वतःच्या यंत्रणेमार्फत पर्याप्त व रास्त दराने (दोन ते तीन टक्के) कर्जपुरवठा करावा जेणेकरून भारतातील शेतकऱ्यांची कर्जबाजारीपणा तून सुटका करता येईल.

- ३) **सिंचनाची समस्या :** भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षे झाली असली तरी येथील शेतीला अजूनही सिंचनाच्या सोयी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध झालेल्या नाहीत. आजही देशामध्ये केवळ ४० टक्के शेतीलाच सिंचन व्यवस्था उपलब्ध असून तब्बल साठ टक्के जमीन कोरडवाहू स्वरूपाची आहे त्यामध्ये प्रादेशिक स्तराचा विचार करता अनेक राज्यांमध्ये सुमारे ८५ ते ९० टक्के जमीन कोरडवाहू असल्याचे दिसून येते. आधुनिक पद्धतीने शेती करण्यासाठी शेतीमध्ये सिंचन व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. संकरित बियाणे सिंचन सुविधा शिवाय चांगले उत्पादन देऊ शकत नाही, त्यासाठी शासनाने शेतकऱ्यांसाठी विनाविलंब अधिकाधिक सिंचन व्यवस्था उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. जलयुक्त शिवार योजना व्यापक स्वरूपात राबविणे आवश्यक आहे. प्रत्येक पावसाचा थेंब न थेंब जोपर्यंत आपण साठवून त्याचा नियोजन करणार नाही तोपर्यंत भारतातील सिंचित क्षेत्रात वाढ होणार नाही.
- ४) **नैसर्गिक आपत्ती :** शेती ही नेहमी निसर्गावर अवलंबून असते. अलीकडे हवामान बदलामुळे नैसर्गिक आपत्तींच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे, त्यामध्ये अवेळी पाऊस पडणे, गारपीट होणे, कोरडा दुष्काळ, वादळ इ. नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकरी हवालदिल झाला आहे. वेळेवर पाऊस न पडल्यामुळे त्याला दुबार - तिबार पेरणी करावी लागते. त्यामुळे उत्पादन खर्चात भरमसाट वाढ होते तसेच हंगामाच्या वेळी होणाऱ्या गारपिटीमुळे शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान होते. अशा संकटातून शेतकऱ्याला वाचविण्यासाठी शासनाने पर्याप्त निधीचा आपत्ती व्यवस्थापन कोश निर्माण करावे अशा संकटप्रसंगी शेतकऱ्याला त्या कोशातून वाजवी मदत द्यावी. त्याचप्रमाणे वेधशाळेत आधुनिक तंत्राचा वापर करून शेतकऱ्यांना हवामानाविषयी माहिती देण्याची व्यवस्था करावी जेणेकरून त्यांच्यावर उपायोजना करून काही प्रमाणात नुकसान टाळता येईल.
- ५) **अल्प उत्पादकता :** भारताची जगातील अन्य देशांशी तुलना केली असता असे निदर्शनास येते की भारतातील शेतमालाची उत्पादकता फारच कमी आहे त्याचप्रमाणे शेतमालाला मिळणारे भाव सुद्धा कमी आहे कारण भारतामध्ये आधुनिक पद्धतीने केल्या जाणाऱ्या शेतीचा विकास पाहिजे त्या प्रमाणात खेड्यापाड्यापर्यंत

पोहोचलेला नाही तसेच भारतामध्ये अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या जास्त असल्यामुळे भारतातील शेतकरी आधुनिक पद्धतीने शेती करू शकत नाही अल्पभूधारक शेतकऱ्यांनी सहकारी शेतीचा अवलंब केला तर शेतीची उत्पादकता वाढू शकते परंतु भारतात सहकारी पद्धतीने शेती करण्यासाठी अल्पभूधारक एकत्र येऊन शेती करण्यास सहमत नाहीत.

- ६) **शेतकरी आत्महत्या :** भारतीय शेतकऱ्यांचा शेतीकडे बघण्याच्या दृष्टिकोन बदलला असला आणि शेतीला व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त झाले असले तरीही शेतीवर नैसर्गिक प्रकोप वाढत असल्यामुळे हाती आलेले उत्पन्न निघून जाते यामुळे शेतकरी आवाज देत होतो अशातच दिवसेंदिवस शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढत आहेत शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या चे प्रमाण कमी करण्यासाठी शासनाने विविध कृषी विकासाच्या व शेतकरी हिताच्या योजना राबविणे आवश्यक आहे यामध्ये शेतकऱ्यांना हमीभाव रास्त किमतीमध्ये रासायनिक खते कीटकनाशक बी-बियाणे यांचा पुरवठा करणे तसेच जलसिंचन व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे पिक्चर वरील सर्व व्यवस्था शेतकऱ्यांना मुबलक प्रमाणात उपलब्ध करून दिल्यास शेतकरी आत्महत्याचे प्रमाण नक्कीच कमी होईल.

शेतीकफायतशीरहोण्यासाठीपुढीलगोष्टीक्रांतिकारीकरित्या

घडणे आवश्यक आहे :

१. शेतीचा आकार वाढविणे : त्यासाठी (अ) तुकडेजोड (ब) गट शेती कुठल्याही कंपन्यांशी करार न करता प्रोत्साहित करणे आवश्यक.
२. शेतांशी जोडले जाणारे बारमाही रस्ते निर्माण करणे : ह्यातून शेतात उत्पादन घटक जाणे व शेतमाल खराब न होता गोदामे किंवा बाजारापर्यंत पोचल्यास १५-२०% उत्पादित मालाची नासधूस वाचून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल.
३. ग्रामपंचायत कार्यालयात कृषिसुविधा माहिती केंद्र सरकारच्या योजना, त्यांच्या अटी, प्रणाली इत्यादींची माहिती ई-माहितीद्वारा तत्क्षणी पोचून शासकीय यंत्रणा पोचली किंवा नाही ह्याची जबाबदारी कृषि विभागातील विस्तार अधिकार्यांपासून मंत्र्यांपर्यंत सगळे पार पाडतात की नाही ह्याचे पर्यवेक्षण व्हावयास हवे. पिकांच्या जाती, गावातील उत्पादकता हे शेतकऱ्यांना दिसले पाहिजे.
४. शेतीसंबंधी शिक्षण रेडिओ, टी.व्ही. कॅसेट्स ह्यांचेद्वारा स्त्रिया-पुरुष, शाळा-महाविद्यालयांचे विद्यार्थी ह्यांना मिळून त्यांना छोट्या पदविकांच्या परीक्षा ऑन-लाईन दिल्याचा आनंद मिळावा. हेच शेतमालाच्या प्रक्रिया उद्योगांसंबंधी घडावे.

५. शेतमालाचा उत्पादन खर्च मोजताना व किङ्गायतशीर किंमती ठरविताना शेतकर्यांचे अनुभव, त्या-त्या वर्षातील नैमित्तिक घटना इत्यादींचा खुल्या चर्चेने समावेश व्हावा.
६. बँकांमध्ये जशी लॉकर्स असतात तशा बँका, विमा कॉर्पोरेशनच्या सल्ल्याने गोदाम व्यवस्था चालविल्या जाव्यात.
७. संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये जे सुखकर जीवन आश्वासित आहे. त्याच्या किती जवळ गेलो (किंवा नाही) ह्याचा तपशिलात खुलासा हा राज्यांच्या व केंद्र सरकारच्या अर्थसंकल्पाचा आधार असला पाहिजे. हे सगळे करणे सोपे नाही, पण कठीणही नाही!

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. झामरे डॉ. जी. एन. 'भारतीय अर्थशास्त्र विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र' पिंपळापुणे अँड कं. पब्लिशर्स चौथी संशोधित आवृत्ती २००८
२. दत्त गौरव व महाजन अश्विनी (२०१४) 'भारतीय अर्थव्यवस्था' एस चंद अँड कंपनी प्रा. लि. नई दिल्ली.
३. देसाई डॉ. व भालेराव डॉ. (२०१३) 'भारतीय अर्थव्यवस्था' निराली प्रकाशन पुणे.
४. दत्त व सुंदरम (२०१४) 'भारतीय अर्थव्यवस्था'
५. डॉ. दि. व्य. जागीरदार (२०११) 'आर्थिक जगत' (खंड ३).

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS

IMPACT FACTOR

5.13

**NEW TRENDS IN
RESEARCH**

November-2020

34	राष्ट्रवादाची सैध्दांतिक मांडणीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	डा. सभाजी सतोष पाटील	237-246
35	कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थावरील परिणाम	प्र. प्राचार्य डॉ. जे. एस. हटवार	247-254
36	ग्रंथालय आणि नॅक मूल्यांकन	डॉ. संजय नारायण मोरे	255-261
37	धुळे शहरातील धोंडो शामराव गरूड जिल्हा वाचनालयाचा इतिहास	प्रा. डॉ. पी. एस. सोनवणे, दुर्गेश मोतीलाल खैरनार	262-268
38	धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल (आदिवासी) समाजाची आर्थिक स्थिती - एक दृष्टीक्षप	श्री. नितीन मंगलाल महाल	269-278
39	शेती व्यवसाय-हवामान बदलाचा परिणाम	Dr. Vasanti S. Nichkawade	279-284
40	भारताचा मानव विकास	प्रा. डॉ. विनोद बागवाले	285-289
41	महाराष्ट्रातील पाणलोट क्षेत्र व जलसंधनाचा विकास एक आढावा	प्रा. डॉ. एस. यु. अनपट	290-310
42	गोंदिया जिल्ह्यातील नगरपालिकांची स्थापना	प्रा. डॉ. राजेश एम. बन्सोड	311-320
43	समाजाचे साहित्यातील प्रतिबिंब	डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे	321-324
44	संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानात लोक सहभागाच्या उदासीनतेची कारणांचे अध्ययन: विशेष संदर्भ- हिंगोली जिल्हा	प्रा. अशोक सटवाजी हनवते	325-331
45	विकासशील देश में सूचना प्राप्ती हेतु डिजिटल ग्रंथालयों की भूमिका - एक अध्ययन	डॉ. वंदना एच. जामकर	332-338
46	सयाजीराव गायकवाड का ग्रंथालय एवं शिक्षा के क्षेत्र में योगदान - एक अध्ययन	डॉ. एस. एम. जाऊळकर	339-344
47	ओमप्रकाश वाल्मीकि की कहानियां: दलित चेतना का मूल आधार 'मानवतावाद'	डॉ. चंद्रभान लक्ष्मण सुरवाडे	345-351
48	आदिवासियों की बदलती अर्थव्यवस्था और उनके पारंपरिक और मानसिक जीवन पर उनका प्रभाव (विशेष संदर्भ पाल परिसर तहसील रावेर जिला जलगांव)	डॉ. नितिन रामदास बडगुजर	352-357
49	आदिवासी महिलाओंका दर्जा एवं भूमिका तथा मीडिया	प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन	358-363
50	सूचना प्रौद्योगिकी और हिंदी	प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार	364-371
51	पूर्व विदर्भ में मनरेगा का सामाजिक अंकेक्षण (अवधारणा एवं प्रक्रिया)	डॉ. सरला एन. शनवारे, मागेदर्शक बाबा मुरलीधर गेश्राम	372-378
52	A Study On Entrepreneurship Education A Need of the Hour	Dr. Nandini Milind Deshpande	379-385

कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

प्र. प्राचार्य डॉ. जे. एस. हटवार

आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज चिटणीसपुरा नागपूर

कोरोना या विषाणूमुळे संपूर्ण जगावर संकट कोसळले आहे. कोरोनाच्या महामारी मुळे झालेले आर्थिक नुकसान लवकर भरून निघण्याची शक्यता वाटत नाही. त्यासाठी बराच कालावधी वाट पाहणे अपरिहार्य आहे. कोरोना विषाणूच्या प्रसाराचा भारतासह संपूर्ण जगातील प्रत्येक घटकांवर अत्यंत वाईट आणि खोलवर परिणाम झालेला आहे. कोरोनाचे महासंकट आल्याने जगातील एक मोठा भाग व्यापला आहे आणि व्यापाराचा मार्ग पूर्णपणे थोपवून धरलेला आहे. याशिवाय कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी लागू केलेल्या लॉकडाऊनमुळे देशांतर्गत क्षेत्रावर अवलंबून असलेले उद्योग पूर्णपणे ठप्प झालेले आहे. अशा पस्परावलंबनाची आकडेवारी आज तरी पूर्णपणे उपलब्ध नाही. अल्पकालीन आणि मध्यकालीन भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करणाऱ्या किंवा निर्माण करणाऱ्या संभाव्य घटकांचा विचार केला तरी जगभरातील अर्थक्षेत्रातील अनर्थ स्पष्ट दिसतो.

आत्मविश्वासाचे संकट

अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक अंदाज अचूक ठरवण्यासाठी प्रमुख डेटा म्हणजे मूलभूत मागणी आणि पुरवठ्याची स्थिती होय. तसेच त्यामध्ये सूक्ष्म तरलता हवी असते. अज्ञात किंवा अनिश्चित कालावधीत अर्थव्यवस्थाच लाकडाऊन किंवा पूर्णपणे ठप्प करणारे हे वर्तमान कालीन संकट आत्मविश्वासाचे संकट ठरले आहे. वर्तमान काळातील संकट मात्र खूपच वेगळे आहे. कारण त्यामध्ये भीती, चिंता अनिश्चिता निर्माण झाली आहे. पूर्वीच्या सर्व परिस्थितीच्या उलट जिथे मागणी किंवा पुरवठा हे मूळ कारण होते आणि आत्मविश्वास हे संकट होते. मालाचे उत्पादन आणि पुरवठा किंवा वितरणाची साखळीच पूर्णपणे विस्कळीत झाली आहे. कारण अत्यावश्यक सेवा वगळता सर्वच कामे ठप्प झाली आहेत आणि लॉजिस्टिक सुविधा सुद्धा बंद झाले आहेत. जोपर्यंत या विषाणूचा प्रादुर्भाव कमी होत नाही तोपर्यंत अशीच वाट पहावी लागणार आहे आणि अशा प्रकारची परिस्थिती दीर्घकाळ राहिली तर याचे गंभीर परिणाम होऊन अर्थव्यवस्थेला पुन्हा उभारी घेण्यासाठी अधिक काळ लागू शकतो.

कोरोना मुळे निर्माण झालेल्या मोठ्या संकटामुळे अनेक क्षेत्र प्रभावित झालेले आहेत. त्यामध्ये तयार माल आणि उपकरणांच्या किंवा वाहनांच्या सुट्या भागांची निर्मिती करणाऱ्या

उद्योगांचा समावेश आहे एवढा विवेकित उत्पादन पावत्या बरोबरच जिथे अनेक बाबतीत उपकरणांच्या सुट्या भागांचे उत्पादन मूळ प्रकल्पांमध्ये घेता येत नाही, तसेच सुट्या भागांचा पुरवठा ठप्प होणे या बाबी संपूर्ण साखळी मांडून टाकू शकतात अशा प्रकारच्या अडथळ्यांमुळे आंतरराष्ट्रीय कराराचा भंग होऊ शकतो त्यात आंतरराष्ट्रीय बाजारात कंपन्या काढ्या यादीत टाकण्याच्या जोखमीचाही समावेश आहे कोरोनामुळे औद्योगिक उत्पादनावर विपरीत परिणाम झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात कामगार वर्गाच्या नोकऱ्या जात आहेत. सुरुवातीच्या टप्प्यातच वास्तविक आणि संभाव्य नोकऱ्या गमावण्याची आकडेवारी भीतीदायक आहे. विशेषता त्याचा तत्काळ परिणाम उत्पादन निर्मिती क्षेत्रावरच नव्हे हे तर हॉटेल, उद्योगासह वाहतूक, पर्यटन या सर्व घटकांवर झालेला आहे

लाकडाऊनचा कालावधी वाढल्याने भारतातील सर्वात मोठ्या सेवा क्षेत्रातील नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत बहुतेक सर्वच कंपन्यांनी वर्क फ्रॉम होम ही प्रक्रिया सुरु केलेली आहे आणि वस्तूची मागणी घटती तर उत्पादन निर्मिती क्षेत्राला मोठा फटका बसेल मूलभूत पुरवठा आणि मागणीत कोणतेही बदल झालेले नाहीत परंतु आलेले संकट आणि त्याच्या संभाव्य वाढीच्या शक्यतेमुळे गुंतवणुकीच्या निर्यातीवरील आत्मविश्वास उरलेला नाही तसेच दैनंदिन कामकाजामध्ये आत्मविश्वासही कमी झाला आहे यावर जोपर्यंत उचित तोडगा निघत नाही किंवा आत्मविश्वास पुन्हा निर्माण करण्यासाठी उपाय शोधले जात नाही तोपर्यंत मंदीचा काळ सुरुच राहील. देशाच्या मागील 2.9 ट्रिलियन डॉलरच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या आधारे विचार केला तर (संपूर्ण लॉक डाऊन ज्यामध्ये जीवनावश्यक वस्तूंचा समावेशासह) दिवसाला अंदाजे सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या 8 अब्ज डॉलरचे नुकसान होण्याची शक्यता आहे हे महासंकट आणि गूहीत धरला तर सकल राष्ट्रीय उत्पादनात चे अंदाजे 240 अब्ज डॉलरचे म्हणजेच जवळपास 1.6 लाख कोटी रुपयांचे नुकसान होऊ शकते.

लाकडाऊनची परिस्थिती दीर्घ कालावधीपर्यंत चालू राहिली तर संपूर्ण अर्थव्यवस्था आपल्या अनुषंगिक परिणामांसह कमतरता यांचे कारण ठरू शकते. आर्थिक घडामोडींनी घातलेला खालचा स्तर आणि लाक डाऊन मुळे आर्थिक व्यवस्था ठप्प होऊ शकते. विशेषता छोटे उद्योग आणि कमकुवत उद्योग यांना जास्त फटका बसू शकतो. सध्याचे संकट हे भारतासह जगभरातील दुय्यम भांडवली बाजारात देखील (कर्ज आणि इक्विटी) दिसून येते हे मोठे नुकसान काही काळापुरते गुंतवणूकदारांच्या इच्छांना थोपवू शकते. सुरक्षिततेसाठी गुंतवणूकदारांचा अधिक कल आता सरकारी तिजोरी आणि चलना कडे असल्याचे दिसत आहे. परिणामी उद्योगमुख बाजारात अधिक मजबूत होत आहे

कोरोनाव्हायरस मुळे निर्गोण झालेले संकट दूर करण्यासाठी जगभरातील प्रमुख बँकांनी आक्रमकपणे दर कपात आणि तरलता निर्माण केली आहे या धोरणात्मक उपायांच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन किंवा निष्कर्ष इतक्या लवकर काढण्याची घाई केली जात असली तरी वर्तमान परिस्थिती पाहता अधिक यश मिळेल असे वाटत नाही. जेव्हा अंतर्गत गतिशीलता ठप्प होते तेव्हा रिझर्व बँकेच्या हस्तक्षेपाप्रमाणे बाहेर तरलता वाढविणे आवश्यक आहे दर कपात केली असली तरी विषाणूचा प्रादुर्भाव कमी होईपर्यंत आत्मविश्वासाचे हे संकट दूर होणे अशक्यच आहे बँकांकडून अवलंबलेल्या आर्थिक धोरणात्मक उपायांनी यावर सध्या तरी ताडगा निघालेला दिसून येत नाही कोरोना या अदृश्य व्हायरसमुळे हे संकट कोसळले आहे हे लक्षात घेता एक प्रभावी धोरणात्मक उपाय म्हणजे आमच्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर वैद्यकीय आणि आरोग्य विषयक कार्यक्रमांवर करण्यात येणाऱ्या खर्चात वाढ करणे जे केवळ जातीयपूर्ण उपचार नव्हे तर एक व्यापक अभियान देखील असेल, ज्यामध्ये चाचणी केंद्र आणि गुणवत्तेत वाढ होऊन बाधित व्यक्तींना शोधून त्याच्यावर तातडीने उपचार करावेत यामुळे खरोखरच आत्मविश्वास वाढू शकेल याच दरम्यान पुरवठा साखळी पूर्वपदावर आणण्यासाठी मर्यादित स्वरूपात विचारपूर्वक कार्यक्रम आखण्याबाबत विचार केला जाऊ शकतो

शेतीवरील आर्थिक परिणाम

लाकडॉउन मुळे कृषी क्षेत्रावर अनिष्ट परिणाम झाले आहेत. शेती स्तरावर पिक कापणी व त्याची विक्री देशभर संकटात आली आहे कारण क) सरकारी संस्थांकडून त्यांनी खरेदीत अडथळा निर्माण झालेला आहे ख) खाजगी व्यापार्यांनी शेतातून पिके काढून बाजारात पाण्यात अडथळे आहेत ग) रब्बीच्या पिकासाठी कामगारांची कमतरता घ) वाहतूक क्षेत्रात वाहन चालकांची कमतरता च) मुख्य महामार्ग ओलांडून कृषिमालाच्या वाहतुकीत नाकेबंदी छ) कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कामातील अडथळे बंद किंवा त्यांचे मर्यादीत प्रमाणात होत असलेले कार्य आणि ज) किरकोळ कृषी बाजारात तपासणे इत्यादी घटकांमुळे द्राक्ष, टरबूज, वेळी, कस्तुरी, कापूस, मिरची, हळद, जिरे, कोथिंबीर, कांदा आणि बटाटे यांची खरेदी-विक्री करणाऱ्या समोर पेचप्रसंग निर्माण झाला आहे दुसरे कारण म्हणजे यामुळे कृषी क्षेत्रातील अनेक शेती वस्तूच्या किमती खाली आल्या आहेत महाराष्ट्रातील टोमॅटो उत्पादकांना प्रति किलो 2 रुपये सुद्धा भाव मिळत नसल्याची माहिती आहे. मागणी घटल्याने द्राक्ष उत्पादकांना या संकटामुळे एकूण 1000 कोटी रुपयांचा तोटा सहन करावा लागला आहे हे मध्यप्रदेशातील गव्हाचे दर 2200 रुपये प्रति क्विंटल पासून 1600 रुपये प्रति क्विंटल पर्यंत

असल्याची माहिती आहे व त्याच विकाराची जाहीर व नसल्या विमती विमाज आधारभूत विकतीपेक्षा कमी आहेत. पंजाब मध्ये 15 रुपये प्रति किलो विकला जाणारा भाजीपाला केवळ 1 रुपये प्रति किलोने विकला जात आहे. दिल्लीच्या मंडईमध्ये ब्रॉयलर कोंबडी ची किंमत 5.5 रुपये प्रति किलो वरून घसरून 24 रुपये प्रति किलो झाली आहे त्याच कालावधीत तामिळनाडू मध्ये अंड्यांच दर 4 रुपये प्रति 2 रुपये प्रति पर्यंत घसरले आहेत काळ जसा पुढे जाईल तसे तसे पाश्चात्य देशातील अर्थव्यवस्थेत खरेदी आणि पुरवठ्यातील वाढलेल्या अडथळ्यांमुळे किमती वाढण्याची अपेक्षा केली जाऊ शकते शेतमालाचा भाव वाढला असला तरी शेतकऱ्यांना त्याचा लाभ मिळण्याची शक्यता जाणवत नाही. बहुतांश घाऊक, किरकोळ व्यापारी आणि दलाल यानाच लाभ होईल

शेतीमध्ये काम करणारे मजूर स्थलांतरित असल्यामुळे त्यांचा घरी परत जाण्याचा अर्थ असा आहे की कापणीची कामे सहजतेने होत नाही शेतकऱ्यांना शेतात शेतमाल सडण्यास भाग पाडले आहेत. अशा परिस्थितीत सर्वाधिक नुकसान शेतकऱ्यांचे होईल यामध्ये यांत्रिक पद्धतीने शेती करणे म्हणजेच यांत्रिक हार्वेस्टर चा वापर केला जाऊ शकतो, परंतु लाकडाउन मुळे त्यांच्या हालचाली वरही निर्बंध लादले गेले आहेत काही ठिकाणी पीक कापणीसाठी लागणाऱ्या कुशल कामगारांची किंवा चालकांची कमतरता सुद्धा नोंदविली गेली आहे मशीन दुरुस्ती ची दुकाने बंद असल्याने आणि मेकॅनिक कामासाठी उपलब्ध नसल्याने सुटे भाग सहज उपलब्ध होत नाहीत आणि त्यामुळे बऱ्याच मशीन विनावापर पडून आहेत. करळच्या तादूळ गिरण्यांमध्ये स्थलांतरित कामगारांची कमतरता दिसून येते आणि त्यामुळे या गिरण्या धान्याचा पुरेसा पुरवठा करू शकत नाहीत एक तर शेतकऱ्यांनी एकदाही पीक घेतलेले नाही किंवा पीक शेतातच सोडून यायची वेळ त्यांच्यावर आलेली आहे. बहुतेक सर्व दुधावर प्रक्रिया करणारे प्लांट्स, कोल्ड स्टोरेज युनिट आणि गोदामामध्ये सुद्धा कामगारांची कमतरता जाणवत आहे.

भारतातील अनेक वस्तू पुरवठा साखळ्या विस्कळीत झाले आहेत. लाकडाऊन संदर्भातील पहिल्या अधिकृत सूचनेप्रमाणे पुरेसा विचार झालेला दिसत नाही त्यामुळे अनेक गोष्टी जीवनावश्यक वस्तूंच्या यादीतून वगळले गेले आहेत. मालवाहतुकीची अनेक ठिकाणी कमतरता आहे आणि त्यामुळे देशातील मालाची ने-आण करण्यास अडथळे निर्माण झाले आहेत. एमपीएससी मंडळी दररोज कार्यरत नाहीत काही बंद पडली आहेत तर काही आठवड्यातून दोन-तीन वेळाच कार्यरत आहेत शेतीशी संबंधित पूरक व्यवसाय (दुग्ध

व्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्य पालन) केले जातात. लाकडाउन मध्ये वाहतुकीची साधने बंद असल्यामुळे या व्यवसायाला सुद्धा फार मोठ्या प्रमाणात फटका बसलेला आहे.

शिक्षणावरील प्रभाव

शिक्षणामुळे मानवाने खूप मोठ्या प्रमाणावर उत्क्रांती साध्य केलेली आहे. शिक्षण घेतल्यामुळे मानवाला आपल्या मूलभूत हक्कांचे महत्व व सामाजिक कर्तव्य याची जाणीव होते परंतु देशावर ओढवलेल्या या कोरोनाशी संकटाचा सामना करण्यासाठी सरकारने लॉक डाउन सुरू केले आहे. परिणामी देशातील सर्व शाळा बंद राहू लागल्या. विद्यार्थ्यांच्या परीक्षासुद्धा रद्द झाल्या. विद्यार्थी घरातच बसून राहू लागले. पुढच्या वर्गाचा अभ्यास कसा करावा? काय करावे? असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आणि मग त्यावर ऑनलाइन शिक्षण ही संकल्पना पुढे आली. विद्यार्थ्यांना या ऑनलाइन शिक्षणाचा आनंद वाढू लागला

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे

ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांतील संवाद वाढला. कमीत कमी खर्चात मोबाईल, टॅबलेट, दूरदर्शन, लॅपटॉप, सगणक इत्यादी द्वारे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळू शकते. गरज वाटेल तेव्हा शिक्षकांकडून फोनद्वारे आपल्या अडचणींचे निराकरण करू शकतात. शिक्षणव्यवस्थेत शाळेत शिक्षक ज्या पद्धतीने शिकवतात त्याच पद्धतीने शिक्षण घ्यावे लागते, परंतु ऑनलाइन पद्धतीत मात्र विद्यार्थी आवडेल त्या पद्धतीने शिक्षण घेऊ शकतात. शाळेत नियोजित वेळेत अभ्यासक्रम शिकवून पूर्ण करणे ही शिक्षकाची जबाबदारी असल्यामुळे (Interaction Evaluation and Feedback) इंटरॅक्शन व्हॅल्युएशन अंड फीडबॅक यासारख्या महत्वाच्या शैक्षणिक कृतींवर शिक्षक फार कमी वेळ देतात. त्यामुळे प्रयत्नपूर्वक व शोधक वर्तनामुळे शिकविणे ही पद्धत फारच कमी वापरल्या जाते. म्हणून वर्गात विद्यार्थी तासिकेला जांभया येतात, डेक्स, बेंच, पेन इत्यादी वाजविणे, डुलक्या मारणे, वारंवार वाशरूम ला जाणे, खिडकीबाहेर बघणे. समोरच्याला डिवचणे इत्यादी वर्तन करताना दिसतात. शिक्षककेंद्री पद्धतीत शाळेत रटाळ वाणी होऊन वेगळेपणाचा आनंद लुटता येत नाही.

ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीत योग्य नियोजन केले तर आपल्या वेळेची बचत होईल तसेच शिक्षकांच्या कामाचा ताण कमी होऊ शकतो वरील सर्व फायद्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली विद्यार्थ्यांना नक्कीच आनंददायी वाटत असेल यात शंकाच नाही

ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे.

ऑनलाईन क्लासेस ही पद्धत आज खूप लोकप्रिय झालेली आहे. विशेषतः आई-वडिलांसाठी ही पद्धत तर फारच समाधानी व कौतुकाचे ठरलेली आहे आपला पाल्य निमुटपणे आपल्या डोळ्यासमोर स्वप्रयत्नाने ज्ञान घेतो हे जणू त्यांना भूषणच वाटते. आज घडीला शाळा महाविद्यालय व विद्यापीठांनी डिजिटल क्लासरूम ही ही सुविधा सुद्धा सुरू केलेली आहे. जगाच्या कानाकोपऱ्यातील काहीही, कधीही, कितीही वेळा आपण शिकू शकतो अशी ही काळ, वेळ, स्थळ असे निर्बंध नसलेली मुक्त सुविधा आहे परंतु हेच तंत्रज्ञान शाप युक्त सुद्धा ठरू शकते.

जेव्हा विद्यार्थी अभ्यासाव्यतिरिक्त इतर वेबसाईट सर्च करतात तेव्हा त्याचे घातक परिणाम त्यांच्या जीवनावर होतात. नको ते ज्ञान कमी वयात मिळाल्यामुळे आत्मकेंद्री अबोल, बेदर निर्ढावलेला होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्याचप्रमाणे त्याचा विपरीत परिणाम मुलांचे डोळे, डोके व मेंदूर होत असतो. विद्यार्थ्यांच्या ऑनलाईन शिक्षणामुळे दिवसेंदिवस विद्यार्थी कम्प्युटर आणि मोबाइल याचा वापर करतात. यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम झालेला आहे. त्यामुळे डॉक्टर कडे दवाखान्यात जाण्याचे प्रमाण वाढल्याचे काही दिवसांपूर्वीच बातमी वर्तमानपत्रात आली होती, शिवाय यूट्यूब वर सर्व गोष्टी मिळत असल्यामुळे विद्यार्थी आपली बुद्धी वापरतच नाहीत. हवी तेवढीच माहिती घेण्याच्या प्रवृत्तीमुळे सखोल पूरक ज्ञान मिळविणे ही कल्पनाच त्यांना पटत नाही. अवांतर वाचनाचे फायदे या इंटरनेट मुळे विद्यार्थी सर्व विसरून गेलेत आजच्या पिढीला सर्वकाही त्वरित तयार गोष्टी पुरवून त्यांना संयम, सखोल विचार, धडपड इत्यादी बाबींपासून दूर करित आहोत. कष्टाने मिळालेले ज्ञान कसे चिरकाल लक्षात राहते ही गोष्ट आजच्या विद्यार्थ्यांना माहित नाही. पण ऑनलाईन द्वारे घेतलेले तेवढ्यापुरते ठरते, शेवटी काय पालथ्या घागरीवर पाणी असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

चांगल्या शिक्षकाची जागा तंत्रज्ञान कधीच घेऊ शकत नाही. पारंपारिक शिक्षणाबरोबरच आजच्या ऑनलाईन क्लासेसची जोड देणे अत्यावश्यक आहे हे खरे आहे, परंतु सातत्यपूर्ण, चिरकाल टिकणारी प्रगती साधण्यासाठी ही आधुनिकता पुरेशी नाही. तंत्रज्ञानाच्या अवास्तव वापरामुळे बाह्य जगातील व्यावहारिक लक्ष कमी झाले आहे. मोबाईल आणि संगणक वापरणाऱ्यांना पाठ दुखी, खांदे दुखणे, बोटे बधीर होणे, डोळ्यांची आग होणे, डोकं दुखणे, दृष्टी कमकुवत होणे इत्यादी विकार वरचेवर होतात. सतत इंटरनेटवर असल्यामुळे झोप न

येणे, झोपेतून मध्येच जाग येण्याचे प्रकार आढळून येतात यामुळे कायमचा निद्रानाश सुद्धा होऊ शकतो. व्यायामाचा अभाव असल्यामुळे मधूमेह, उच्च रक्तदाब, हृदयविकार अशा अनेक नव्या जीवनशैलीचे आजार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात.

सारांश

कोरोना हा एक जैविक स्वरूपाचा वायरस मानला जातो. या व्हायरस मुळे संपूर्ण जगावर संकट कोसळले आहे. या व्हायरसचा प्रसार चीन या देशांमधून झालेला आहे कारण अशा प्रकारचा व्हायरस आतापर्यंत जगात कुठेच आढळून आलेला नाही. या व्हायरसचे अनिष्ट परिणाम मानवाच्या आरोग्यावर, मानसिकतेवर, समाजव्यवस्थेवर तसेच अर्थव्यवस्थेवर होत आहेत कोरोनामुळे जगातील सर्व अर्थव्यवस्था डबघाईला येऊन आर्थिक मंदी सुरु झालेली आहे अर्थव्यवस्थेचा विचार केला असता यामध्ये उद्योगधंदे, व्यापार, सेवाक्षेत्र, कृषी क्षेत्र या सर्वांवर अनिष्ट परिणाम जाणवत आहे. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे यापासून रोजगारावर जास्त परिणाम जाणवतो कारण उत्पादन करण्यासाठी रोजगाराची फार आवश्यकता असते लाकडाऊन नंतर कारखाने, उद्योगधंदे, दुकान इत्यादी बंद झाले, त्याचा परिणाम या लोकांच्या रोजगारावर झाला. रोजगार नसल्यामुळे मजुरांना राहण्याच्या जागेचे भाडे, किराणा, भाज्या अशा अनेक गोष्टी विकत घेण्याची त्यांची क्षमता नष्ट झाली आणि ते पुन्हा कधी सुरु होईल याची त्यांना शाश्वती नसल्यामुळे अनेकांनी आपल्या घराची वाट धरली. त्यांना त्यांच्या गावी परत जाण्यासाठी अनेक हाल-अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या.

भारतामध्ये बहुसंख्य लोक रोजंदारीवर काम करतात या लाकडाऊनचा गंभीर परिणाम भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर होईल आपल्या देशाची परिस्थिती वेगळी आहे. इतर देशांप्रमाणे आपल्याला लॉकडाऊन करून भागणार नाही तर ज्या ज्येष्ठांना धोका आहे त्यांना वेगळे करावे लागेल. हजारो स्थलांतरितांना आपले घरदार सोडून रस्त्यावर निघावे लागेल. जागतिक कामगार संघटनेच्या अहवालानुसार भारतातीलच नव्हे तर संपूर्ण जगातील अनेक लोकांच्या नोकऱ्या गेल्या आहेत आणि भविष्यातही अनेकांच्या नोकऱ्यावर टांगती तलवार असणार आहे कोरोनाव्हायरस मुळे लॉकडाऊन काळात कामाचे तास कमी होणे तसेच पगार कपात या गोष्टीमुळे बेरोजगारी वाढू शकते याचा सर्वात जास्त परिणाम विकसनशील देशांना बसेल.

बेरोजगारीमुळे सद्यस्थितीत अर्थव्यवस्था खिळखिळी झाली आहे म्हणजेच विकास दरात सातत्याने घसरण होत आहे कोरोना मुळे किती नोकऱ्या जातील आणि अर्थव्यवस्था

पुन्हा रुळावर कशी येईल याचा अंदाज लावणे सध्या तरी शक्य नाही. अशी परिस्थिती मंदी निर्माण करणारी आहे हीच स्थिती बराच काळ राहिली तर महामंदी निर्माण होऊ शकते.

सरकारला काही उपाययोजना कराव्या लागतील त्या अशा की कामाच्या ठिकाणी असलेल्या मजुरांना संरक्षण देणे, अर्थव्यवस्थेला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आणि असलेल्या नोकऱ्यांना टिकविणे या तीन स्तरावर कार्य करणे गरजेचे आहे. यासोबतच सर्वांना सामाजिक सुरक्षा देणे, नोकरदारांना पगारी रजा देणे, अनुदान देणे टॅक्समध्ये सूट देणे, शेतीसाठी अनुकूल पॅकेज जाहीर करणे इत्यादी गोष्टी देखील कराव्या लागतील. अशाप्रकारे उपाययोजना केल्या तर रोजगाराचा प्रश्न सुटू शकेल आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळेल

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी अर्थव्यवस्था समजली जाते भारतातील मजुरांना कृषी व्यवसायातून रोजगार प्राप्त होतो तसेच कोरोना मुळे शहरांमध्ये काम करणारे मजूर खेड्यांमध्ये परतले आहेत ते पुन्हा शहरांकडे परत येतील किंवा नाही याबद्दल शंकाच वाटते. यावर उपाययोजना म्हणून महात्मा गांधीजींच्या तत्वाप्रमाणे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास करणे आवश्यक आहे यासाठी कृषी क्षेत्राचा विकासासोबतच लघु आणि कुटीर उद्योगांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांसाठी सोयी सवलती, बी -बियाणे, औषधी, पाणीपुरवठा, पतपुरवठा करणे तसेच शेतमालाला हमीभाव मिळवून देणे गरजेचे आहे. कृषी मधून उत्पन्न होणारा कच्चा माल लघु आणि कुटीर उद्योगात वापरता येईल कृषी क्षेत्रासोबतच लघु आणि कुटीर उद्योगाच्या विकास होईल आणि यामध्ये रोजगाराचा प्रश्न सोडविण्यासाठी मदत होईल.

संदर्भ:-

- १) उच्चशिक्षणाची भरारी आणि आव्हाने प्रा डॉ. जे. एफ. पाटील, ज्येष्ठ शिक्षण अर्थतज्ञ
- २) <https://www.maharashtra.gov.in/>
- ३) <https://www.Balharaj-Bharaj.com/>

Use of N-LIST E-Resources By the Users in Affiliated Colleges in Nagpur District : A Survey

Badwaik Sachin T.,*

Khobaragade Ashokkumar S.**

Abstract

This research paper, describes use of N-LIST e-resources by affiliated college users in Nagpur District. The study aims to verify the optimum utilization of users for use of N-LIST e-resources in affiliated college in Nagpur District, Gender-wise distribution users, Age group wise users, place of access, sources of awareness of N-LIST, Purpose of use and level of satisfaction are the variables of this study to be find out. For this purpose, the researcher prepared a well-structured Google Form questionnaire as a tool of data collection for N-LIST Users (Faculty Members, PG Students and Research Scholars) and the same was analyzed and presented with tables and graphs. The article summarized the output results with highlighting major findings, conclusion and suggestions.

Keywords:

N-LIST e-resources;
N-LIST Programme;
Electronic Resources;
Library Consortium;
Library Users.

Copyright © 2020 International Journals of Multidisciplinary Research Academy. All rights reserved.

Author correspondence:

SachinTulshiramBadwaik,
Librarian, Arts and Commerce College, Bhisli.
Tah. Chimur, Dist. Chandrapur- 442903
Email: badwaiksachin020@gmail.com

1. Introduction:

The consortia has been defined as “a co-operative arrangement among group of institution. Library consortium provide a way for its member to conduct business on co-operative manner. During from last two decade, it seems that there have been noticeable

* Arts and Commerce College, Bhisli, Tah. Chimur, Dist. Chandrapur, Maharashtra (INDIA)

** Arts & Commerce Night College, Nagpur, Maharashtra (INDIA)

developments in libraries by consortium. Today, all resources mostly available in e-format and cloud based storage, if these trends are expand and continuous, one day we will have get only e-books and e-journals. For this types of situation, would be solved by established consortia based libraries. Many consortia are available on globally network, but we focused on only N-LIST (e-resources consortia) .

Being jointly executed by the UGC-INFONET Digital Library Consortium, INFLIBNET Centre and the INDEST-AICTE Consortium, IIT Delhi provides for i) cross subscription to e-resources subscribed by the two Consortia, i.e. subscription to INDEST-AICTE resources for universities and UGC-INFONET resources for technical institutions; and ii) access to selected e-resources to colleges. The N-LIST project provides access to e-resources to students, researchers and faculty from colleges and other beneficiary institutions through server(s) installed at the INFLIBNET Centre. The authorized users from colleges can now access e-resources and download articles required by them directly from the publisher's website once they are duly authenticated as authorized users through servers deployed at the INFLIBNET Centre.

N-LIST E-Resources are considered a vital part of academic college services in the 21st century. It has tremendously changed the way of seeking information towards electronic resources. It is today important to learn and know the assessing the use of N-LIST E-Resources among the Science faculties. The study reveals that N-LIST E-Resources are useful to academic users and elaborates on the problems faced while accessing and utilizing N-LIST E-Resources. The study helps in planning, developing and extending the N-LIST E-Resources to academic Colleges. N-LIST stands for "National Library and Information services Infrastructure for Scholarly Content". The programme is funded by the MHRD to extend access to selected e-resources to colleges covered under Section 2F/12B of UGC Act. More than 6,000 colleges covered under Section 2F/12B of UGC Act.

As on November 10, 2020, a total number of 3314 colleges have registered themselves with the N-LIST programme including 3172 Govt. / Govt.-aided colleges covered under the section 12B/2F of UGC Act as well as Non-Aided colleges. Login ID and password for accessing E-resources has been sent to the authorized users from these 3314 colleges. All N-LIST E-Resources subscribed for colleges under the N-LIST Programme are now accessible to these 3314 colleges through the N-LIST website(<http://nlist.inflibnet.ac.in>).

2. Objectives of the study :

The present study is an attempt to find out the accessibility of N-List E-Resources used by the affiliated colleges in Nagpur District Region. The study was conducted with the following objectives:

1. To know Catagogy wise N-LIST users in Colleges of Nagpur District Colleges to search Genderwise use of N-LIST e-resources.
2. To find, Agegroup wise distribution of N-list Users.
3. To know the frequency and place of access of N-List E-Resources.
4. To find out, the various sources of awareness of N-LIST Services.
5. To understand, the purpose for accessing N-List E-Resources.
6. To know, level of satisfaction of N-LIST users from information retrieval.

3. Methodology :

The survey method was adopted, using questionnaire as a tool for data collection for PG Students, Faculty Members and Research Scholars. A structured questionnaire was designed through Google Form and distributed link of Google form via Email, Whatsapp and other social media to the N-LIST users in Colleges of Nagpur District Region. Total 52 colleges were N-LIST members Colleges in Nagpur Districts. 43 Colleges were active college providing N-list services to its users. 645 questionnaire distributed among these 43 Active N-list Member College. Total 116 (17.98%) users were responded it.(52 faculty members, 35 Research Scholar and 29 PG Students)

To collect required information as a supplement to the questionnaire method Telephonic interview method and institutional website through observation method were also used to bring more clarity and required the data which are essential and use for analysis and interpretation of data.

4. Analysis and Interpretation of Data :

The data collected were analyzed and interpreted and same are presented in the following tables:

4.1 Category Wise Distributions of Questionnaire and Respondents

Sr. No.	Category of User	Questionnaires		Percentage
		Distributed	Respondents	
1.	Faculty Member	43*5 = 215	52	24.18%
2.	PG Students	43*5 = 215	29	13.48%
3.	Research Scholars	43*5 = 215	35	16.27%
Total		645	116	17.98%

Table No. 4.1 Category Wise Distributions Of Questionnaire And Respondents

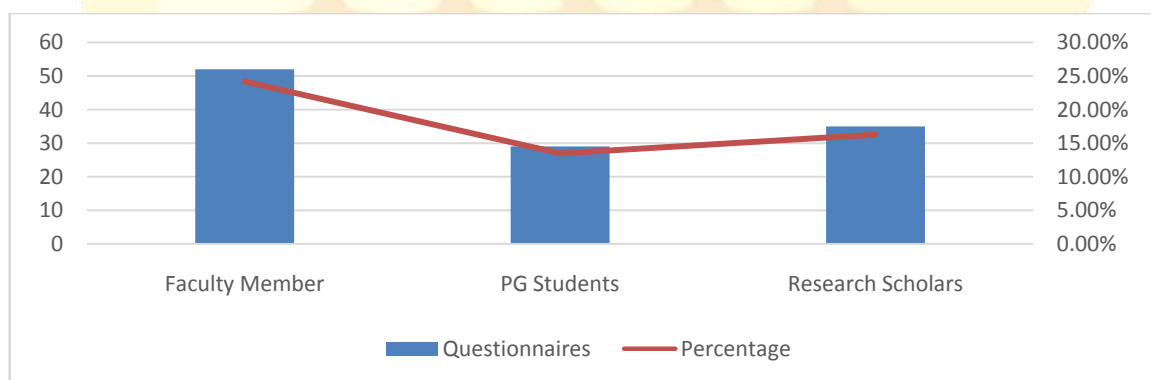

Figure 1: Category Wise Distributions of Questionnaire and Respondents

Above the table shows that the data regarding respondents accessing N-LIST E-Resources, Out of 215 questionnaires 52 (24.18%) questionnaires responses were received by Faculty Members. use N-LIST E-Resources, 29 (13.48 %) questionnaires responses were received by Post Graduate Students who use N-LIST E-Resources. And 35 (16.27 %) questionnaires responses were received by Research Scholars.

4.2: Gender wise distribution of respondents

Gender/Sex	Users Respondent	Respondent Percentage
Male	58	50 %
Female	58	50 %
Total Responses	116	100%

Table No. 4.2 Gender wise distribution of respondents

From above table it is found that out of 116 users, total female response rate is 58 (50 %) whereas male response rate is 58 (50%). So it is concluded that total male response rate and female response rate is equal in affiliated colleges in Nagpur District.

4.3 :Age Group of Users

Age Group	Respondent Users	Respondent Percentage
Below 25	22	18.96 %
26 to 30	38	32.75 %
31 to 35	14	12.06 %
36 to 40	12	10.34 %
41 to 45	20	17.24 %
Above 45	10	8.62%
Total Responses	116	100%

Table No. 4.3 : Age Group of Users

From the Age group of Users proportion, in study of N-LIST users it is found that out of 116 users, below 25 and 26 to 30 Age Group is higher users mean respectively 22 (18.96%) and 38 (32.75 %) users of N-LIST e-resources.

It is concluded that huge number of N-LIST users are below 25 and 26 to 30 age group and they are belong young generation- IT Era.

4.4 Place of Access of N-LIST Services

Place of access to N-LIST E-Resources used for E-Resources were college/university library, home internet café and research center of the colleges..

Sr. No.	Place	Responses	Percentage
1.	College / University Library	110	94.82%
2.	Home	99	85.34%
3.	Internet Café	28	24.13%
4.	Research Centre	5	4.31%

Table No. 4.4: Place of Access to N-LIST E-Resources

From above the table place of accessing N-LIST e-resources in affiliated colleges in Nagpur Colleges about in College/University Library 110 responses (94.82%), Home accessing 99 responses (85.34%), Internet Café 28 responses (24.13%) and Research Centre only 5 responses (4.31%) by users (Faculties, PG Students, and Research Scholars) in affiliated colleges in Nagpur District Region.)

Thus it is concluded that, College/University Library and Home are main place of access to N-LIST e-resources.

4.5. Sources of Awareness of N-LIST Services

Sources of Awareness	Respondent Users	Percentage
Orientation by University	48	41.37%
Orientation by College	108	93.10%
Institutional Website	96	82.75%
Library Professionals	12	10.34%
Colleagues/Friends other than Library Professionals	8	6.89%
Users Responses	116	

Table No. 4.5: Sources of Awareness of N-LIST Services

Above table 4.5 shows that out of 116 responses about Sources of N-LIST Service Awareness, 108 (93.10%) library users were aware about N-LIST services through orientation by College, 96 (82.75 %) library users were aware about N-LIST services through Institutional Website, 48 (41.37 %) user responses were replied for N-LIST awareness through Orientation by University, and 12 (10.34 %) library users were aware by Library Professionals whereas 8 (6.89%) were aware through colleagues/ Friends other than library professionals.

Thus, maximum library users have aware and alerts about N-LIST Services through Orientation Programme conducted by College and their Institutional Website.

4.6 : Purpose of Using N-LIST Services

Purpose of Using	Respondent Users	Percentage
For assignment	26	22.41%
For reading / writing research paper	106	91.37%
For preparing / accessing teaching resources	89	76.72%
For preparing project	13	11.20%
For collecting general information	03	2.58%
For reading articles to subject	09	7.75%
Users	116	

Table No. 4.6 Purpose of Using N-LIST Services

Above table shows that, 116 responses were received about Purpose of using N-LIST Services. 106 (91.37%) users were used N-LIST services for the purpose of reading /

writing research paper, 89 (76.72%) users were used this N-LIST for preparing /accessing teaching resources, 26 (22.41%) users were used the N-LIST Service for Assignment Purpose, 13 (11.20%) users were using N-LIST Services for the purpose of preparing Project, 3 (2.58%) users are use for collecting general information, whereas 9 (7.75%) user were using this N-LIST service for reading articles to subject.

Thus, maximum users are use the N-LIST services for the purpose of reading / writing research paper and For preparing / accessing teaching resources.

4.7 : Level of Satisfaction about Information Retrieval

Level of Satisfaction about Information Retrieval	Respondent User	Percentage
Extremely satisfied	02	1.72%
Satisfied	90	77.58%
Moderately satisfied	24	20.68%
Slightly satisfied	0	0%
Not satisfied	0	0%
Total	116	100%

Table No. 4.7: Level of Satisfaction about Information Retrieval

Above table indicates the Satisfaction Level of Users (PG Students, Research Scholars and Faculty Members) about Information Retrieved through N-LIST Services by the affiliated college libraries in Nagpur District Region.

It is depicted from the table that out of total 116Users, 90 (77.58%) users were 'Satisfied' and 24 (20.68%) users were 'Moderately Satisfied', and 2 (1.72%) user were 'Extremely Satisfied' response about it. And none of the users were rated about 'Slightly Satisfied' and 'Not Satisfied'.

Thus, maximum users means PG Students, Research Scholars and Faculty Members were rated 'Satisfied' about the level of satisfaction from information retrieved while accessing N-LIST e-resources of affiliated colleges in Nagpur District Region.

5. Findings and Conclusions:

The major findings of this study to improve the access and usage of these e-resources information have been summarized below:

1. Total 116 (17.98%) users were used N-LIST e-resources.
2. Majority of the faculty Members 52 (24.18%) were accessed N-LIST E-Resources better than other category of users (PG Students & Research Scholars).
3. 50-50% users were male and female.
4. Maximum number of N-LIST users were below 25 and 26 to 30 age group and they were belong young generation.
5. College/University Library and Home were main place of access to N-LIST e-Resources.

6. Maximum library users have aware and alerts about N-LIST Services through Orientation, Programme conducted by College and their Institutional Website.
7. Maximum users were use the N-LIST services for the purpose of reading / writing research paper and for preparing / accessing teaching resources.
8. Maximum users were rated 'Satisfied' about the level of satisfaction from information retrieved while accessing N-LIST e-resources.

Conclusions

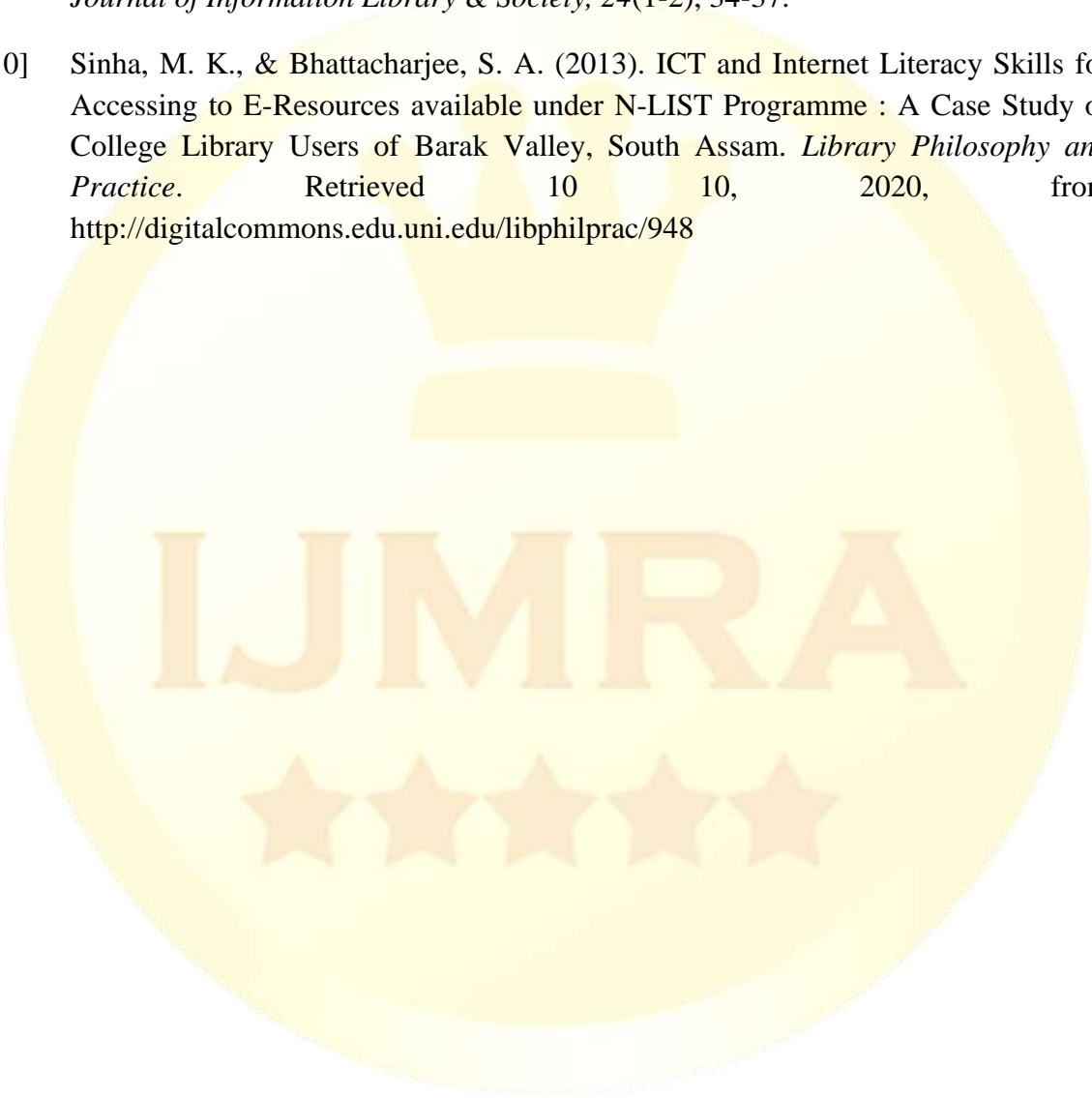
Information Communication Technology (ICT) has become tremendous inspirable changes in today's higher education policy. Due to rapid advancement in area of information technology, more and more educational e-resources are being produced, distribute and accessed in the e-format. The N-LIST users in affiliated colleges in Nagpur district should become friendly with N-LIST e-resources especially women user and youth generation. Satisfaction level is very high about the retrieval of information and optimum uses of e-resources.

References

- [1] (n.d.). Retrieved 11 10, 2020, from <http://nlist.inflibnet.ac.in>.
- [2] Ali, P. M. (2011). Use of e-journals among research scholars at Central Science Library, University of Delhi. [http://web.ebscohost.com/\(doi:10.1108/01604951111105023\)](http://web.ebscohost.com/(doi:10.1108/01604951111105023)). , 30(1), 53-60. Retrieved 10 15, 2020
- [3] Arora, J. (2010). *N-LIST User Guide and Tutorials on E-resources*. Ahmedabad: INFLIBNET Centre.
- [4] Bhattacharjee, S. B. (2011). An Analytical Study on N -LIST users in college libraries of Cachar District, Assam. *National seminar on applications in library and information centers: Issues and challenges* (pp. 163-172). S.K.Jain & Sons Publications, Kolkata.
- [5] Borthakur, J. D. (2010). UGC-INFONET :It's Availability and Use in Universities of Assam. *Re-engineering of Library and Information Services at Digital Era Proceedings of the Convention PLANNER-2010* (pp. 102-108). INFLIBNET Centre, Ahmadabad. Retrieved May 9, 2019
- [6] Gowda, B., & Shivalingaiah, D. (2016). Use of Information Resources by the Researchers in the University Libraries in Karnataka: A Survey. *Library/ Information Users in Digital Era : All India IASLIC Conference* (pp. 296-308). KIIT, Bhubaneshwar. Retrieved May 10, 2019
- [7] Puttamadappa, K. A. (2017). ICT of N-LIST e-resources by Science Faculty in First Grade Colleges affiliated to University of Mysore : A Study. *International*

Journal of Digital Library Services, 7(4). Retrieved May 8, 2019, from www.ijodls.in

- [8] Sharma, S., Singh, H., & Mishra, M. (2008). Use of Internet by Teachers and Research Scholars in Kurukshetra University. *Library Progress (International)*, 28(2), 155-160.
- [9] Sinha, M. K. (2011). Information Communication Technology (ICT) awareness amongst University and College Teachers of North Eastern Region of India. *Indian Journal of Information Library & Society*, 24(1-2), 34-37.
- [10] Sinha, M. K., & Bhattacharjee, S. A. (2013). ICT and Internet Literacy Skills for Accessing to E-Resources available under N-LIST Programme : A Case Study of College Library Users of Barak Valley, South Assam. *Library Philosophy and Practice*. Retrieved 10 10, 2020, from <http://digitalcommons.edu.uni.edu/libphilprac/948>

2021

- Volume – 11, Issue 08 (Special Issue)
- March 2021
- ISSN – 2230 - 9578
- Cosmos Impact Factor – 5.13

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL LEVEL

REFEREED JOURNAL (PEER REVIEWED)

Contemporary Challenges in **The Field of Science Literature and Society**

- SPECIAL ISSUE EDITOR -

Dr. Chandrashekhar D. Wani | Dr. Shivaji B. Patil

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

मराठी, हिन्दी

36. विनायक तुमराम यांच्या कवितेतील निसर्ग 125
प्रा. डॉ. सुधीर भगत
37. महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर चिंतनामध्ये धर्म आणि राजकारणाची परस्पर अनिवार्यता 128
डॉ. धैर्यवर्धन ह. पुंडकर
38. पंडित नेहरुंच्या उदारवादी परराष्ट्र नीतीचा परिणाम..... 130
डॉ. धैर्यवर्धन ह. पुंडकर
39. लाखांदूर तालुक्यातील धान लागवडीचे स्वरूप 132
प्रा. डॉ. श्रावण बळीराम कापगते
40. जिल्हा परिषद कर्मचारी व अधिकारी यांचे ताणतणाव व्यवस्थापन 135
श्री. नितिन मांगुलाल महाले
41. मोठी धरणे आणि पूरस्थिती : एक दृष्टीक्षेप (संदर्भ : सांगली-कोल्हापूर पूरस्थिती 2019, पश्चिम महाराष्ट्र) 140
प्रा. दीपक भिवसन सोनवणे
42. अनुसुचित जमातीतील कोलाम स्त्रियांचे लैंगिक शोषण : एक क्षेत्रीय अभ्यास 143
प्रा. डॉ. नंदा पांगुळ
43. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीना परीक्षेबाबत येणाऱ्या चिंतेचा अभ्यास 147
डॉ. योगिता भगीरथ बारी, डॉ. वैशाली रवींद्र सोनवणे
44. कोविड-19ची परिस्थिती आणि मी (एक अनुभव) 149
प्रा. डॉ. अरविंद भ. कटरे
45. चांगल्या आरोग्यासाठी सूर्यनमस्काराची गरज..... 152
प्रा. डॉ. देवकते यु.एस.
46. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील प्रथम वर्षातील विद्यार्थी शिक्षकांमधील 154
47. पर्यावरणाबाबत जाणीव जागृतीचा अभ्यास. 154
डॉ. वैशाली रवींद्र सोनवणे, डॉ. योगिता भगिरत बारी
48. डॉ. बाबासाहेबांचे स्त्रियांच्या सामाजिक स्थान विषयक विचार 156
डॉ. जे. एस. हटवार
49. भारतीय राष्ट्रनिर्माणातील डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या योगदानाचे एक विश्लेषणात्मक अध्ययन 160
डॉ. संभाजी संतोष पाटील
50. 'विचारशलाका' व सामाजिक चिंतन 164
प्रा. डॉ. कांचन मुळे
51. कोविड-19 लॉकडाऊन व कौटुंबिक हिंसाचार..... 168
प्रा. डॉ. राजेंद्र बैसाणे
52. समकालीन मराठी विज्ञान साहित्य: प्रेरणा आणि प्रवृत्ती 171
प्रा. डॉ. वंदना एस. लव्हाळे
53. मराठी संस्कृतीतील दैनंदिन पुजिल्या जाणाऱ्या अष्टविनायकाचे लोकसंगीतातुन वर्णन 175
प्रा. वंदना मधुकराव देशमुख, प्रा. डॉ. शिरीष कडू
54. "महाराष्ट्र राज्याच्या आर्थिक स्थितिचे अध्ययन" 179
डॉ. रेकचंद गोंगले

डॉ. बाबासाहेबांचे स्त्रियांच्या सामाजिक स्थान विषयक विचार

डॉ. जे. एम. हटवार

प्राचार्य,

आर्से अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज, चिटणीसपुरा, नागपूर

स्त्री आणि पुरुष हे लिंग जरी वेगवेगळे असले तरी ती प्रगतीच्या रथाची दोन चाकं आहेत. त्यातील एक चाक मोडले तर चालणार नाही. त्याचप्रमाणे समाजाला प्रगतीच्या दिशेने न्यावयाचे असेल तर स्त्री आणि पुरुष दोघांचाही समान विकास होणे आवश्यक आहे. बाबासाहेब आंबेडकर समाज सुधारक, थोर शिक्षणतज्ञ, थोर अर्थतज्ञ, भारतीय घटनेचे शिल्पकार, यांचा मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटलेला दिसतो. भारतीय स्त्रियांचे सामाजिक जीवनातील महत्त्व, समाज जीवनात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांना शास्त्रशुद्ध पद्धतीने व सखोल अभ्यास करून त्यावर भाष्य करणारे एक व्यासंगी व निस्पृह विचारवंत या नात्याने स्त्रियांचे सामाजिक जीवनातील बदल घडवून आणले, आज ते स्त्रियांच्या व भारताच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

मनुस्मृती हा हिंदूंचा पवित्र ग्रंथ आहे म्हणून हे स्त्रियांच्या एकंदर जीवनासंबंधी जे कायदे लिहून ठेवले ते श्री विकासाला पोषक न बनता बादक ठरले पुरुषसत्ताक पद्धती चालना मिळाली आणि स्त्री ही सेवा करण्यात धन्यता मानू लागली. मनुच्या स्त्री विषयक नियमांनी तिला दुय्यम पातळीवर पोहोचविले स्त्री ही मोहिनी, चंचल, निर्दय, विश्वासघातकी अशी उपाधी देऊन तिचे अवमूल्यन केले. परिणामी सामाजिक धार्मिक आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात केला महत्त्वाची वागणूक मिळाली. स्वतःचे स्वातंत्र्य हरवून चूल आणि मूल अशा गुलामीत राहू लागली. ज्योतिबा फुले यांनी ब्राह्मण भटजीला न बोलवता सिताराम जय आबाजी आणि मंजू यांचे पहिले सत्यशोधक लग्न पुण्यामध्ये लावले होते आणि तेव्हा मनुस्मृति नाकारली आणि त्याच दिवशी २५ डिसेंबर १९२७ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी रायगडच्या पायथ्याशी महाड येथे मनुस्मृती दहन केले होती.

भारतीय स्त्रीला गुलामगिरीच्या गर्तेतून बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केला त्यात बाबासाहेबांचे उच्च स्थान आहे. स्त्री सुधारणा चळवळीचा प्रारंभ १९व्या शतकाच्या मध्यास लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांच्यापासून सुरू झाली, पण महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याने या विचार प्रवाहाला कृतिशीलतेची जोड मिळाली. स्त्री शूद्रांना शिक्षण देण्याच्या विरोधात असणाऱ्या परंपरागत स्थितिशील उच्चवर्णीय संस्कृतीला महात्मा फुले यांनी जबरदस्त धक्का दिला. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या पुस्तकात स्त्री-पुरुष जन्मताच स्वतंत्र असून ते समान आहेत, त्यांना शिक्षण घेण्याचा समान अधिकार आहे व आपले हक्क मिळविण्याचा अधिकार आहे हे पटवून दिले. स्त्रियांचे अज्ञान दूर करण्यासाठी व निर्भिडपणे समाजात उभे राहण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे हे ओळखून त्यांनी स्त्री शूद्रांसाठी शाळा सुरू केल्या.

भारतातील ब्रिटीशकालीन राजवटीत म्हणजेच एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकापासूनच भारतीय समाजात उलथा पालथीला प्रारंभ झाला. बाळशास्त्री जांभेकर, आचार्य दादोबा पांडुरंग, राम बाळकृष्ण, लोकहितवादी, भांडारकर, न्यायमूर्ती म.गो.रानडे, विष्णुशास्त्री पंडित, आगरकर इ.सुधारकांनी स्त्री-शिक्षण, बालविवाह पद्धती, केशवपन यासारख्या स्त्रीदास्य विमोचनाच्या प्रश्नावर आपले

लक्ष केंद्रित केले आणि त्यावर वर्तमानपत्रातून आवाज उठविले. आगरकरांनी निर्भिडपणे स्त्रियांचे शिक्षण, बालविवाह, पोशाख इत्यादी संबंधी आधुनिक विचार मांडले. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी विधवा, अनाथ महिलांसाठी आश्रम, स्त्रियांसाठी शाळा, महाविद्यालय व विद्यापीठ सुरू करून स्त्री शिक्षणाचा पाया पक्का केला या परंपरेच्या पार्श्वभूमीवर स्त्रियांसाठी डॉ. बाबासाहेबांचे खूप वेगळे व सार्वत्रिक पातळीवरचे कार्य होते. डॉ. बाबासाहेबांनी सुरुवातीच्या काळापासूनच म्हणजे १९२४ पासून सामाजिक समतेसाठी व हिंदू समाज एकात्मतेसाठी धडपड आयुष्याच्या शेवटपर्यंत अव्याहत चालू ठेवली पण त्याचे महत्त्व त्यांच्या हयातीत जनतेला समजलेच नाही. उलट बाबासाहेबांच्या चळवळीला त्यांची चळवळ समजून त्यांना त्रास दिला व त्यांची अवहेलना केली.

डॉक्टर बाबासाहेबांचा स्त्रीमुक्ती विषयक दृष्टीकोण :

स्त्री समाज सुधारक महात्मा फुले, गौतम बुद्ध व कबीर यांच्या वैचारिकतेचे पाईक होऊन स्त्रीमुक्ती, स्त्री उन्नती व स्त्रियांची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी बाबासाहेब या चळवळीचे सहप्रवासी झाले. 'भारतातील जाती', 'हिंदू स्त्रीची उन्नती अवनती', 'पाकिस्तान अर्थात भारताची फाळणी', 'भगवान बुद्ध व त्यांचा धर्म' इत्यादी ग्रंथांमधून स्त्रियांच्या उत्पन्नाचे भूमिका मांडली. डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्रियांची अवनती घडविण्यात मनुस्मृति जबाबदार आहे हे दाखवून दिले म्हणूनच महाडच्या सत्याग्रहाच्या वेळी मनुस्मृतीचे दहन करून नव्या स्त्री क्रांतीला सुरुवात केली.

१) नैमित्तिक भाषणे व लेखनातून स्त्री जागृती :

डॉ. बाबासाहेबांनी १९२७ साली चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला. प्रत्येक नागरिकाला नैसर्गिक समानतेचा अधिकार मिळाला पाहिजे यासाठी पारंपारिक गुलामगिरी विरुद्ध बंड केले. स्त्री शूद्र अतिशुद्र या शोषितांना क्रांतिकारी केले. हिंदू धर्मातील गुलामगिरी विरुद्ध संघर्ष करण्याचा क्रांतिकारी मार्ग दिला. जेव्हा समाजामध्ये विधायक परिवर्तन कायद्याने घडवून आणले जातात तेव्हा की समाजामध्ये सार्वजनिक रुजण्याची मानसिक प्रक्रिया घडून येण्याच्या शक्यता वाढतात. कायद्यामुळे अनिष्ट रूढी परंपरांना पायबंद बसू शकतो हे जाणून आंबेडकरांनी अधिकाराची जागा मिळाल्यानंतर हिंदू

कोड बिलाची निर्मिती केली. स्त्रीच्या भविष्यकालीन उज्वल जीवनाचा वेध घेण्याचे प्रक्षेपण त्यांना लाभल्यामुळे घटनेच्या चौकटीत त्यांनी स्त्रियांना पुरुषाबरोबरचे सर्व समान अधिकार बहाल केले.

महिलांच्या संघटनेवर बाबासाहेबांचा पूर्ण विश्वास होता त्यामुळे स्त्रियांच्या चळवळी संघटित करून स्त्रीयांचे नेतृत्व विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. पुरुषांच्या परिषदे बरोबर स्त्रियांच्याही परिषद आयोजित केल्या, स्त्रियांचे कर्तृत्व पाहून त्यांना योग्य संधी दिली त्यांच्या जनतापत्र या वृत्तपत्राच्या कार्यकारिणीत दोन स्त्रियांचा समावेश केला. स्त्रियांनी समतेच्या लढाईत सामील झाले पाहिजे व त्यांच्या आव्हानाला साथ देत दलित स्त्रिया सत्याग्रह, मोर्चे, मिळावे, परिषदा व आंदोलनात मोठ्या संख्येने उपस्थित राहत. १९३०च्या काळाराम मंदिर सत्याग्रहात होणारी पहिली तुकडी स्त्रियांची होती. स्त्रियांना बाबासाहेबांनी त्यांच्या अस्तित्वाची, अस्मितेची जाणीव करून दिली म्हणूनच बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लढ्यातील स्त्रिया यासाठी लढत होत्या १९२७ च्या महाडच्या चवदार तळे सत्याग्रह आहात जवळ ७ पाच हजार स्त्रीयांची सभा घेतली व बाबासाहेबांनी स्त्रियांसमोर जे भाषण दिले ते स्त्रियांमध्ये आमूलाग्र क्रांती घडविणारे ऐतिहासिक भाषण ठरले. ते म्हणतात ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी साठीच नाहीत तर स्त्रीयांनाही आवश्यक आहेत. तुमच्या मुलांबरोबर मुलींना सुद्धा शिक्षण द्या. समाजक्रांतीच्या प्रक्रियेत स्त्रीची भूमिका निर्णायक आहे.

२० जुलै १९४२ रोजी बाबासाहेबांनी दलित स्त्रियांची परिषद नागपूर येथे घेतली. त्या परिषदेमध्ये वीस ते पंचवीस हजार स्त्रिया जमा झाल्या होत्या. त्यांचा मोठा आनंद बाबासाहेबांना झाला होता. त्यावेळी त्यांनी स्त्रियांना खालील प्रमाणे मार्गदर्शन केले. मुला-मुलींचे लग्न लवकर लावू नका, लग्नानंतर पत्नी ही नवऱ्याची सखी व समान अधिकार असलेली गृहिणी असली पाहिजे, नवऱ्याची ती गुलाम होता कामा नये, स्त्री ही एक व्यक्ती आहे आणि तिला व्यक्ती स्वातंत्र्य असले पाहिजे असा परखड विचार १९३८ साली विद्यार्थ्यांसमोर केलेल्या भाषणात मांडला. बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्य चळवळीत पुरुषाबरोबर स्त्रियांचा सहभाग म्हणून बाबा साहेबांनी सभा भरून स्त्री शक्तीला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. यातूनच स्त्री शक्तीचा आत्मविश्वास वाढला आणि स्त्री घराबाहेर पडून पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करू लागली आणि अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी संघर्ष करू लागली.

स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व :

स्त्रियांच्या प्रगतीवरच समाजाची प्रगती अवलंबून असते. स्त्रियांनी स्वच्छ राहण्यास शिकावे व सर्व दूर्गुणांपासून मुक्त राहावे. तुमच्या मुलांना शिक्षण द्या हळूहळू त्यांच्या मनात महत्त्वाकांक्षा जागृत करा. ते थोर पुरुष होणार आहेत असे त्यांच्या मनावर बेंबवा. डॉ. बाबासाहेबांचे यांचे स्त्रीविषयक कार्य हे केवळ उपेक्षित वंचित घटकातील स्त्रिया पुरतेच मर्यादित नव्हते तर देशातील सर्व स्त्री वर्गाच्या उद्वाराचे कार्य व्रत त्यांनी घेतले होते. जाती, वर्ग व स्त्रिया वर्गाचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी त्यांनी वेळोवेळी आपल्या लिखाणातून, भाषणातून व चळवळीतून विचार मांडलेले आहेत. एकूणच भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आपले

संपूर्ण आयुष्य खर्ची घालणारे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या आयुष्यात विद्यार्थीदशेपासूनच स्त्री स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते. कोलंबिया विद्यापीठात उच्च शिक्षण घेत असताना आपल्या वडिलांचे स्नेही सुभेदार शिवनाथ जमेदार यांना न्यूयॉर्कवरून ४ ऑगस्ट १९१३ रोजी पाठवलेल्या पत्रातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शिक्षणाबद्दलचा उदात्त दृष्टिकोन स्पष्ट होतो. आई बाप आपल्या मुलाला जन्म देतात कर्म देत नाही असे त्यांचे म्हणणे ठीक नाही आईबाप मुलांच्या आयुष्यात वळण लावू शकतात ही गोष्ट आपल्या लोकांच्या मनावर बिंबवून जर आपण मुलांच्या शिक्षणाबरोबरच मुलींच्या शिक्षणासाठी धडपड केली तर आपल्या समाजाची प्रगती झपाट्याने होईल दीनदलित येणारा एकमेव मार्ग म्हणजे त्यांचे शिक्षण होईल कार्यकर्त्यांनी शिक्षण प्रकार प्रसारासाठी झटले पाहिजे त्यांनी या पत्रात या नाटकातील खालील वचन केले होते आयुष्यात जेव्हा संधीची लाट येते तेव्हा तिचा योग्य प्रकारे उपयोग केला तर मनुष्यास वैभव प्राप्त होते. बाबासाहेबांनी सांगितलेला हा सोशल सोशल मुक्तीचा मार्ग जणू समाजवादी तत्त्वज्ञानाचे नवे रूप आहे यातून मुलांच्या बरोबरीने मुलींनी शिकावे असा त्यांचा प्रयोग दिसतो. शिक्षण समाज परिवर्तनाचे हत्यार आहे, त्याचा उपयोग झाला पाहिजे असे डॉ. आंबेडकर यांना वाटत असे. जो समाज अशिक्षित असतो तो प्रशिक्षणा अभावी सर्वस्व गमावलेला असतो. शिक्षणाने माणसात कर्तव्य आणि हक्काची जाणीव निर्माण होते. समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत शिक्षण गेले पाहिजे आणि आपल्या शिक्षणापासून वंचित समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व अत्यंत सोप्या भाषेत शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे ते जो प्राशन करील तो गुरगुरत्याशिवाय राहणार नाही. शिक्षणाचे महत्त्व ओळखणाऱ्या बाबासाहेबांनी २० जून १९४० साली मुंबई येथे सिद्धार्थ महाविद्यालय आणि १९ जून १९५० साली औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली.

मुला मुलींना शिक्षण द्या :

स्त्रीयांना उद्देशून तुम्ही मुला मुलींना शिक्षण द्या. त्यांना परंपरागत कामात गुंतवून नका. तुम्ही जे काम करता त्या कामात त्यांना पडू न देण्याची जबाबदारी घ्या. मुला मुलींना शिक्षण देण्यात कसूर करू नका. तुमची मुले शिक्षण घेऊन मोठमोठाल्या पदावर गेली पाहिजेत अशी तुमची इच्छा असली पाहिजे. तुम्ही तुमच्या मुलांना शिक्षण देण्यास कोणत्याही प्रकारची हयगय करता कामा नये. डॉ. बाबासाहेब म्हणाले की तुम्ही तुमच्या मुला मुलींना शिक्षण द्या. त्यांना खूप खूप शिकवा. त्यांचे शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत बालपणीच त्यांची लग्न करू नका. कारण शिक्षणाची प्रगती करू शकते. शिक्षणामुळे आचार विचारात बदल होऊ शकतो कारण शिक्षणातच ती शक्ती आहे. शिक्षण हा सर्व सुधारणांचा पाया आहे. प्रोफेसरांनी अध्ययन-अध्यापन व संशोधनाच्या कामी स्वतःला वाहून घ्यावे. इतके वाहून घ्यावे आपल्या घराकडे बघायला त्यांना जास्त वेळ मिळाला नाही पाहिजे. त्यांनी अंगावर घेऊन आपल्या जबाबदाऱ्यांचे क्षेत्र उगाच वाढवत जावे ही गोष्ट बाबासाहेबांना मान्य नव्हती. अध्यापन व अध्ययन यामध्ये संशोधनही आलेच. या तीन गोष्टीशिवाय प्रोफेसरांनी दुसरे कोणते काम करता कामा नये.

प्राथमिक शिक्षणाविषयी विचार :

केवळ बाराखड्या शिकविणे म्हणजे शिक्षण नव्हे तर मुलांची मने सुसंस्कृत करणारे दर्जेदार शिक्षण शाळांनी दिले पाहिजे इतका सूक्ष्म विचार बाबासाहेबांनी प्राथमिक शिक्षणाबाबत केला होता. त्यांच्यामते प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार हा राष्ट्रीय दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे. प्राथमिक शिक्षणाचा सर्व सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रश्न सोडविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यासाठी कित्येक शतके लागतील म्हणून प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत सक्तीचा कायदा करावा लागतो. आघाडीस आलेल्या जगातील सर्व देशांनी सक्तीचा कायदा करूनच लोकांची निरक्षरता हद्दपार केली असे आपणास दिसून येते. जे वर्ग आधीच शिक्षणाचा लाभ घेतात त्यांच्या शिक्षणासाठी अर्थातच शक्ती करावी लागत नाही. ज्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कळत नाही, त्याबाबतीत उदासीन असतात, त्यांच्याकरिता सक्तीच्या कायद्याची आवश्यकता असते. म्हणून या देशात शिक्षणामध्ये मागासलेले जे वर्ग आहेत त्यांच्या जिवाळ्याचा हा प्रश्न आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत कायद्याने सक्ती करावी.

उच्च शिक्षणाविषयी विचार :

जे व्यक्ती समूह बौद्धिकदृष्ट्या उच्च शिक्षणाचा महत्तम लाभ घेण्यास समर्थ आहेत पण त्यांची आर्थिक स्थिती योग्य नाही म्हणून किंवा काही अडचणी आहेत म्हणून असे वर्ग या शिक्षणाच्या लाभापासून वंचित आहेत त्यांना उच्च शिक्षणाच्या सुविधा पुरविण्यासाठी विद्यापीठ ही प्राथमिक स्वरूपाची यंत्रणा आहे असे बाबासाहेबांना वाटत होते. केवळ लिहिण्या वाचण्याचे ज्ञान पुरेसे ठरणार नाही तर शिक्षणाच्या उच्च टोकापर्यंत पोहोचले पाहिजेत म्हणजे त्यांच्याबरोबर वाटचाल करून संपूर्ण समाजाचा दर्जा उंचावेल. महाविद्यालयाच्या शिलान्यास प्रकरणी बोलताना बाबासाहेब म्हणतात हिंदू समाजाच्या खालच्या थरातून आल्यामुळे शिक्षणाचे महत्त्व किती आहे हे मी जाणतो, खालच्या समाजाची उन्नती करण्याचा प्रश्न आर्थिक असल्याचे मानण्यात येते पण हे चूक आहे कारण दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे पूर्वीप्रमाणे त्यांना सेवा करण्यास भाग पाडणे नव्हे खालच्या वर्गाची प्रगती मारून त्यांना दुसऱ्याचे गुलाम व्हावे लागत असल्यामुळे त्यांच्यात निर्माण होणारा न्यूनगंड नाहीसा करणे हे खरे शिक्षणाचे ध्येय आहे आमच्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर उच्च शिक्षण हे एकमेव औषध आहे.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विषयक विचार :

व्यवसाय उपयोगी शिक्षण म्हणजे विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखातील उच्चशिक्षण होय. परंतु हेही वास्तव आहे की अनुसूचित जातीतील बहुतांश लोक त्यांची स्थिती, त्यांच्याजवळ उपलब्ध संसाधने, त्यांची कार्यक्षमता, यांचा विचार करता विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखातील उच्च शिक्षण यांना खुले होणार नाही आणि याच कारणास्तव केंद्र सरकारने त्यांना या शाखेतील उच्च शिक्षणाकरिता अर्थसहाय्यासाठी पुढे येणे योग्य आवश्यक आहे. हिंदुस्तानात विद्यापीठात किंवा तत्सम विज्ञान आणि तंत्रशिक्षण संस्थात अनुसूचित जातीतील विद्यार्थी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखातील उच्च शिक्षण घेत असतील तर त्यांच्या शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती रूपाने हिंदुस्थान सरकारने वार्षिक अनुदान द्यावे. इंग्लंड, राष्ट्रकुल राष्ट्र युरोप आणि अमेरिका येथील विद्यापीठातून

अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शाखातील उच्च शिक्षणासाठी हिंदुस्थान सरकारने अनुदान द्यावे.

स्त्रीउद्धारासाठी हिंदू कोड बिल निर्मिती :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एक कुशल विचारवंत, थोर कायदेपंडित, उपेक्षितांच्या सामाजिक व राजकीय अधिकाराकरिता स्वतः संघर्ष करणारे थोर समाज क्रांतिकारक होते. एक भारतीय नागरिक म्हणून पुरुषाला जी अधिकार, हक्क असतात ते स्त्री ला असावेत असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे होते. स्त्री जीवनातील समस्या दूर करून समाज प्रवाहात स्त्रियांना सामाजिक मूल्य प्राप्त करून देण्यासाठी बाबासाहेबांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा 'हिंदू कोड बिल' निर्माण केले.

हिंदू कोड बिल हा देशातील विधिमंडळाद्वारे घेतलेला सर्वात मोठा सामाजिक सुधारणेचा निर्णय आहे. असा कायदा जो आधी कधीही झाला नाही आणि नजीकच्या भविष्यकाळात देखील येणाऱ्या कुठल्याही कायद्याची याची तुलना होणे शक्य नाही. वर्गा-वर्गात असलेले विषमता आणि वर्गा अंतर्गत शुद्धा स्त्री-पुरुष असा असणारा लिंगभेद हाच हिंदू समाजाचा आत्मा राहिलेला आहे. हा भेद, ही विषमता मिटविला शिवाय आर्थिक सुधारणेबाबत कायदे करणे म्हणजे शेणाच्या ढिगाऱ्यावर भारतीय संविधानाचा अवाढव्य महाल बांधण्याचा खोटा दिखावा करण्याइतका दांभिक प्रकार आहे.

हजारो वर्षापासून हिंदू धमनि नाकारलेले अधिकार या हिंदू कोडबिलामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जाणीवपूर्वक कायद्याच्या स्वरूपात मांडले. हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा, भारतीय तलाक कायदा बालिका विवाह प्रतिबंधक कायदा, विशेष विवाह कायदा, वेश्यावृत्ति, दोन मुलं कायदा, इत्यादी अनेक कायदे हिंदू कोड बिलात मांडले. हिंदू कोड बिल म्हणजे जणू काही स्त्रियांना मिळवून दिलेली मोठी देणगी आहे. पतिच्या छळापासून स्त्रीची सुटका, विधवा विवाहास मान्यता, मालमत्ता व वारसा हक्क इत्यादी अनेक मुक्तीस्वातंत्र्याचे, समानतेचे हक्क या बिलातून स्त्रियांना प्राप्त झाले. हिंदू कोड बिल स्त्री शिक्षण, कुटुंबनियोजन, सुधारणावादी विचार सुचविले. यावरून असे लक्षात येते की स्त्रियांचा सर्वांगीण विकास कसा साधता येईल हा दूरदृष्टीचा विचार बाबासाहेबांनी केला होता असे दिसते.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर पंडित नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली पहिले मंत्रिमंडळ तयार झाले व पहिल्या मंत्रिमंडळात कायदेमंत्री होण्याचा बहुमान डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांना मिळाला. त्यांनी हिंदू कोड बिल सादर केले त्यात खालील बाबी नमूद करण्यात आल्या १) एकपत्नीवास मान्यता २) घटस्फोटाचा अधिकार ३) पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही मिळावा, वडिलोपार्जित संपत्तीत मुलाइतकाच मुलीला वाटा असावा ४) दत्तक घेण्याचा अधिकार. आतापर्यंत पुरुष प्रधान संस्कृतीमध्ये दबून राहिलेल्या हिंदू स्त्रियांच्या प्रगतीची दारे उघडले जाणार होते पण त्याला विरोध केला. त्यानंतर संपूर्ण हिंदू कोड बिल सुट्या स्वरूपात संमत होऊन स्त्रीधन, घटस्फोट याबाबतीत स्त्रियांना कायदेशीर अधिकार प्राप्त झाले. त्याआधीच मतदान, शिक्षण व रोजगार याची घटनेची हमी द्यावी असे प्रयत्न करण्यात बाबासाहेब यशस्वी झाले होते.

कायद्याच्या चौकटीतून स्त्री सक्षमीकरण :

भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार म्हणून डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर हे जगप्रसिद्ध आहेत. स्वतंत्र भारताचे संविधान तयार करताना घटना समितीच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष झाल्यानंतर स्त्रियांना भारतीय संविधानात वारसा संपत्तीचा हक्क मतदानाचा हक्क, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या त्रिसूत्रीच्या आधारावर राज्यघटना तयार केली. या कारणावरून भेदभाव करण्यास राज्यघटनेत मनाई करण्यात आली. कायदा लिंग आधारित भेदभाव मिटविण्याचा प्रयत्न केला. सरकारी नोकरीत पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांना समान अधिकार व आरक्षण दिले. मोफत शिक्षण व सक्तीचे केले. स्त्रींवर लादलेली हजारो वर्षांपासूनची आर्थिक सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरी कायद्याच्या पातळीवर नष्ट करण्यात आली. स्त्रिया स्वावलंबी झाल्या पाहिजेत म्हणून त्यांच्या आर्थिक विकासासाठी समतेच्या तत्वाद्वारे कायदे करून त्यांना स्वातंत्र्य दिले. स्त्री उन्नतीसाठी कायद्याच्या शाखाचा सक्षम पणे वापर केलेला दिसून येतो. सामाजिक चळवळीचे अस्त्र व कायद्याचे शस्त्र वापरून स्त्रीला तेच्या वाटेवर उभा करण्याचा महान प्रयत्न केल्यामुळे त्यांना स्त्री-उद्धारक म्हणता येईल.

सारांश :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याचा भारतीय समाजावर एवढा प्रचंड परिणाम झाला की आज स्त्रिया सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने प्रबळ आहेत. पूर्णांशाने पुरुषी मानसिकता बदललेली नसली तरी हळूहळू त्याचे परिणाम दिसत आहेत. स्त्री मोठ्या आत्मविश्वासाने पावले टाकत आहे. स्त्री विकासाचे मार्ग मोकळे झाले आहेत पण अजूनही त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. अन्याय, अत्याचार होत आहेत पण त्यासाठी स्त्री सजग झाली आहे. अन्याय, अत्याचार विरोधात आवाज उठवत आहे, संघर्ष करत आहे. पारंपारिकतेला छेद देऊन नवीन आत्मसात करत आहे. स्त्रियांचा दर्जा व त्यांच्या भूमिकेत झालेले बदल पाहण्यासारखे आहेत. समाजाची मानसिकता बदलत आहे. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे. स्त्री स्वावलंबी बनत आहे. स्त्रियांसाठी उद्याचा भविष्यकाल त्यांच्यासाठी उजळत आहे.

आजच्या स्त्री मुक्ती चळवळीची बीजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातून, भाषणातून, लेखनातून आणि इतर कार्यामधून पदोपदी आपल्याला पहावयास मिळतात. त्यांचा स्त्रीमुक्तीचा विचार हा मूलभूत, परिवर्तनवादी व सर्व सर्वसमावेशक होता. भारतातील लोकशाही मूल्यावर, सामाजिक न्यायांवर आधारित नवीन कायदे संहिता भारतासाठी निर्माण करण्यात त्यांनी मोलाची कामगिरी केली. स्त्री-पुरुषांना समानतेने वागविणारी राज्यघटना भारताला प्रदान करून स्त्री जीवनातील अंधःकार दूर केला. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्रियांच्या ज्या चळवळी उभ्या राहिल्या, वेगवेगळ्या क्षेत्रात स्त्रिया जे प्रावीण्य मिळवित आहेत या सगळ्यांचे अधिष्ठान हे घटनेत स्त्रियांना दिलेल्या समान अधिकारात आहे. स्त्रियांना आपल्या न्याय हक्कासाठी लढा देण्यासाठी बाबतही जागृत केले. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायासाठी सर्व स्त्रियांनी संघटित स्वरूपात लढा दिला पाहिजे. अशा स्वरूपाचे परिवर्तनवादी विचार त्यांनी स्त्रियांना दिले. संघर्षाचे आणि कायद्यातील तरतुदीचे हत्यार देऊन स्त्रियांना सक्षम बनविले.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. महाराष्ट्रातील स्त्री विषयक सुधारणा वादाचे सत्ताकारण - नारायण भोसले
२. आंबेडकर तत्वज्ञान : प्रचिती आणि आविष्कार - खांडेकर ताराचंद्र
३. डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल - चांगदेव भगवान खैरमोडे
४. डॉ. आंबेडकर आणि स्त्री - संपादक : अरुणा सबाने
५. युग निर्माता डॉ. आंबेडकर - अर्जुन प्रसाद
६. IJCRT_189871.pdf
७. From in marathi.com-dilivere

- Volume – 10, Issue 13 (Special Issue)
- December 2020
- ISSN – 2230 - 9578
- Cosmos Impact Factor – 5.13

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL LEVEL

REFEREED JOURNAL (PEER REVIEWED)

New Trends in Research and Innovation Technology

- SPECIAL ISSUE EDITOR -

Dr. Chandrashekhar D. Wani | Dr. Shivaji B. Patil

- EDITOR -

Dr. R. V. Bhole

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

55. शालेय तसेच उच्च शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थ्यांचा वाचन सवयीचा अभ्यास 180
प्रा. किशोर पंढरीनाथ भोळे, डॉ. चंद्रशेखर घ. वाणी
56. कर्मयोगशास्त्र : एक सामाजिक संबंध व आर्थिक सुधारणांचे शास्त्र 183
धनंजय नारायण कोकीळ, लक्ष्मण रामजी राठोड
57. नागझिरा अभयारण्यातील पर्यटनाचा विकास 185
प्रा. डॉ. श्रावण ब. कापगते
58. गोसावी समाजातील स्त्रियांच्या समस्या आणि आव्हाने 189
प्रा. डॉ. नंदा पांगुळ
59. जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाचा भारतीय व्यवस्थेवर पडणारा प्रभाव-एक अध्ययन 193
डॉ. विनोद सुर्यभान डवले
60. विदर्भातील कापूस नगदी पीकांचे केंद्रीकरण (2001-2011) 195
डॉ. संदीप रू. मसराम
61. विदर्भाच्या राजकीय स्थितीचे विश्लेषणात्मक अध्ययन 198
श्री. विलास सुर्यभान टाले
62. संगीत शिक्षकांची परिस्थिती व सद्यस्थिती-एक दृष्टिक्षेप! 205
प्रा. डॉ. ज्वाला नागले
63. संत सूरदासांच्या काव्यातील संगीत तत्त्व 209
प्रा. डॉ. अर्चना सं. देशपांडे
64. 'नंतर आलेले लोक' मधील जागतिकीकरण 212
डॉ. सुलतान पिरू पवार
65. लघुअनियकालिकातील कवी 215
प्रा. डॉ. सुधीर भगत
66. भारतातील कृषी क्षेत्राचे बदलते स्वरूप 218
डॉ. जे. एस. हटवार
67. बहुसंस्कृतीवादाविषयी भालचंद्र नेमाडे यांचा सिध्दांत आणि देशीवाद 221
डॉ. हरिचंद नांगसू नरेटी
68. आधुनिक शिक्षण प्रणाली ई-लर्निंगचे महत्व 223
डॉ. प्रसन्न सुरेश देशमुख, प्रा. एम. एम. चव्हाण
69. महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदाय व संतांचे मौलिक कार्य 225
प्रा. डॉ. गणेश भि. मोहोड
70. ग्रामविकास व महिला सक्षमीकरणासाठी बचत गटासमोरील संधी व आव्हाने 229
प्रा. डॉ. राजेंद्र बैसाणे
71. जागतिकीकरणाचा भारतीय स्त्रियांचा सबलीकरणावरील परिणाम 231
प्रा. डॉ. शामराव भगवान वायसे
72. आदिशक्ती श्री संत मुक्ताबाईंचे जीवन - एक ऐतिहासिक अध्ययन 235
प्रा. पी. एम. सोनवणे
73. आधुनिक युगाचा शिशु-निकोलो मॅकिव्हली यांच्या विचारांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास 239
डॉ. संभाजी संतोष पाटील
74. वाशिम शहरातील वरिष्ठ महाविद्यालयातील प्राध्यापकांची ई माहिती साक्षरता : एक अभ्यास 242
प्रा. विजय आर. गायकवाड

भारतातील कृषी क्षेत्राचे बदलते स्वरूप

डॉ. जे. एस. हटवार

आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज
चिठणीसपुरा, नागपुर

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय कृषीचे स्वरूप अत्यंत मागासलेले होते. श्रमाची व शेतीची उत्पादकता अतिशय निम्न दर्जाची होती शेतीची लागवड परंपरागत व जुन्या पद्धतीने केल्या जात होती. शेतीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन फक्त उपजीविकेचे एवढाच मर्यादित होता. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारत सरकारने कृषी विकासासाठी नियोजनाचा मार्ग स्वीकारला. सरकारने कृषी क्षेत्राला उपजीविकेचे ऐवजी व्यावसायिक स्वरूप कसे प्राप्त होईल याकडे जास्त लक्ष दिले यातूनच यांत्रिक शेतीचा उगम झाला. यंत्र रासायनिक खते, कीटकनाशके, संकरित बी-बियाणे, सिंचन, विपणन व्यवस्था इत्यादींचा प्रचार व प्रसार करण्यात आला यातूनच आधुनिक शेतीचा उगम झाला.

कृषी परिवर्तनासंबंधी महत्त्वाचे मुद्दे :

- १) पूर्वी उदरनिर्वाह पूर्ती केली जाणारी शेती आता व्यवसाय स्वरूपाने केल्या जात आहे.
 - २) पूर्वी बलुतेदारी पद्धती असल्यामुळे शेतकऱ्यांचे मोबदला धान्याच्या स्वरूपात दिले जात असत परंतु आता रोख स्वरूपात मजुरी दिली जाते.
 - ३) पूर्वी शेतकरी केवळ अनुमानावर आधारित शेती करत असत आता शेतीला व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त झाल्यापासून शेतीतील जमाखर्चाच्या नोंदी ठेवल्या जातात त्यामुळे गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढू लागले आहे.
 - ४) यांत्रिक शेतीचे विकासावर भर दिल्यामुळे कृषी उत्पन्नात वाढ अपेक्षित आहे, ज्यामुळे कृषीविषयक आर्थिक व्यवहारांची उलाढाल वाढणार आहे.
 - ५) सेंद्रिय मालाची मागणी वाढल्यामुळे त्याला वाढत्या किमती सुद्धा मिळू लागले आहेत.
 - ६) कृषी क्षेत्रासह इतर अनेक संबंधित क्षेत्राचा विकास झाल्यामुळे कृषी व्यवसायाचे स्वरूप विस्तारले व सुधारले आहे उदाहरणार्थ कृषी पर्यटन, औषधी वनस्पती शेती, फळशेती, जोड व्यवसाय व प्रक्रिया व्यवसाय इत्यादी.
 - ७) शेतीच्या आधुनिकीकरणामुळे, संशोधनामुळे विदेशात भारतीय शेतीवर चर्चा होऊ लागल्या आहेत.
 - ८) सिंचन सोयी, जलसंधारण, नदी जोडो अभियान, पिक विमा, पशु विमा, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना, पारंपरिक कृषी विकास योजना, अल्पकालीन कर्जावरील व्याज माफी, ग्रामीण पायाभूत क्षेत्रांचा विकास करण्यासाठी राबविण्यात येणाऱ्या योजना इत्यादी.
 - ९) राष्ट्रीय कृषी बाजार समिती अंतर्गत कृषी व्यवहारांची आर्थिक उलाढाल वाढली आहे.
 - १०) शेतकऱ्यांचे उत्पन्न पाच वर्षात दुप्पट करण्याची योजना जाहीर केल्यामुळे आर्थिक उलाढाल वाढणार आहे.
- वरील मुद्द्यांवरून असे निदर्शनास येते की कृषी अर्थव्यवस्था

हा एक स्वतंत्र अभ्यास विषय झाला असून त्याचे क्षेत्र विस्तृत झाले आहे. कृषी विषयक अनेक क्षेत्रात संशोधन, सहउद्योग, शेतीचे विविध प्रकार, शेती विषयक नियोजन आणि व्यवस्थापन यामुळे कृषी क्षेत्राचे स्वरूप देखील बदलत चाललेले आहे.

कृषी परिवर्तनातील आव्हाने :

- १) **वाढता उत्पादन खर्च** : संकरित बी बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके, यंत्र व अवजारे यांच्या प्रचंड किमती वाढल्याने त्याचप्रमाणे मजुरीवरील खर्चातहि भरमसाठ वाढ झाल्याने शेतीच्या उत्पादन खर्चात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे त्यामुळे शेतकरी मेटाकुटीस आला आहे त्यासाठी सरकारने कृषी विद्यापीठांमार्फत उत्कृष्ट बियाण्यांची निर्मिती करून ते शेतकऱ्यांना रास्त किमतीला पुरविणे तसेच शेतकऱ्यांनी रासायनिक खतांऐवजी शेणखताचा वापर करावा जेणेकरून उत्पादन खर्चात कपात करणे शक्य होईल तसेच शासनाने रोजगार हमी योजनेवरील मजूर शेती कामावर पाठविल्यास व त्यांची मजुरी सदर योजनेतून दिल्यास शेतकऱ्यांवरील मजुरी खर्चाचा भार कमी होईल व वाढत्या उत्पादन खर्चाच्या समस्यास काही प्रमाणात आळा घालता येईल व शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी मदत होईल.
- २) **वाढता कर्जबाजारीपणा** : वर्तमान काळात शेतमाल उत्पादन खर्चात दिवसेंदिवस वाढ होत असल्याने शेतकरी कर्जबाजारी होत असल्याचे दिसून येते. शासकीय यंत्रणेकडून एकूण कृषी कर्जपुरवठा यापैकी केवळ ५७ टक्के कर्ज पुरवठा होतो व उर्वरित ४३% कर्जपुरवठा पुरवठ्यासाठी शेतकऱ्यांना सावकाराकडे धाव घ्यावी लागते. त्यातल्या त्यात अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या देशात सुमारे ८० टक्के असल्यामुळे त्यांना शासकीय यंत्रणेकडून केवळ २३ टक्के कर्ज पुरवठा होतो तर तब्बल ७७% कर्जपुरवठा त्यांना सावकाराकडून होत असतो. सावकाराचा व्याजदर वार्षिक सुमारे ६० ते ९० टक्के एवढा प्रचंड असल्याने शेतकरी कर्जाच्या सापळ्यात अडकत जातो त्यासाठी

शासनाने संपूर्ण देशातील शेतकऱ्यांना स्वतःच्या यंत्रणेमार्फत पर्याप्त व रास्त दराने (दोन ते तीन टक्के) कर्जपुरवठा करावा जेणेकरून भारतातील शेतकऱ्यांची कर्जबाजारीपणा तून सुटका करता येईल.

- ३) **सिंचनाची समस्या** : भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षे झाली असली तरी येथील शेतीला अजूनही सिंचनाच्या सोयी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध झालेल्या नाहीत. आजही देशामध्ये केवळ ४० टक्के शेतीलाच सिंचन व्यवस्था उपलब्ध असून तब्बल साठ टक्के जमीन कोरडवाहू स्वरूपाची आहे त्यामध्ये प्रादेशिक स्तराचा विचार करता अनेक राज्यांमध्ये सुमारे ८५ ते ९० टक्के जमीन कोरडवाहू असल्याचे दिसून येते. आधुनिक पद्धतीने शेती करण्यासाठी शेतीमध्ये सिंचन व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. संकरित बियाणे सिंचन सुविधा शिवाय चांगले उत्पादन देऊ शकत नाही, त्यासाठी शासनाने शेतकऱ्यांसाठी विनाविलंब अधिकाधिक सिंचन व्यवस्था उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. जलयुक्त शिवार योजना व्यापक स्वरूपात राबविणे आवश्यक आहे. प्रत्येक पावसाचा थेंब न थेंब जोपर्यंत आपण साठवून त्याचा नियोजन करणार नाही तोपर्यंत भारतातील सिंचित क्षेत्रात वाढ होणार नाही.
- ४) **नैसर्गिक आपत्ती** : शेती ही नेहमी निसर्गावर अवलंबून असते. अलीकडे हवामान बदलामुळे नैसर्गिक आपत्तींच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे, त्यामध्ये अवेळी पाऊस पडणे, गारपीट होणे, कोरडा दुष्काळ, वादळ इ. नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकरी हवालदिल झाला आहे. वेळेवर पाऊस न पडल्यामुळे त्याला दुबार - तिबार पेरणी करावी लागते. त्यामुळे उत्पादन खर्चात भरमसाट वाढ होते तसेच हंगामाच्या वेळी होणाऱ्या गारपिटीमुळे शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान होते. अशा संकटातून शेतकऱ्याला वाचविण्यासाठी शासनाने पर्याप्त निधीचा आपत्ती व्यवस्थापन कोश निर्माण करावे अशा संकटप्रसंगी शेतकऱ्याला त्या कोशातून वाजवी मदत द्यावी. त्याचप्रमाणे वेधशाळेत आधुनिक तंत्राचा वापर करून शेतकऱ्यांना हवामानाविषयी माहिती देण्याची व्यवस्था करावी जेणेकरून त्यांच्यावर उपायोजना करून काही प्रमाणात नुकसान टाळता येईल.
- ५) **अल्प उत्पादकता** : भारताची जगातील अन्य देशांशी तुलना केली असता असे निदर्शनास येते की भारतातील शेतमालाची उत्पादकता फारच कमी आहे त्याचप्रमाणे शेतमालाला मिळणारे भाव सुद्धा कमी आहे कारण भारतामध्ये आधुनिक पद्धतीने केल्या जाणाऱ्या शेतीचा विकास पाहिजे त्या प्रमाणात खेड्यापाड्यापर्यंत

पोहोचलेला नाही तसेच भारतामध्ये अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या जास्त असल्यामुळे भारतातील शेतकरी आधुनिक पद्धतीने शेती करू शकत नाही अल्पभूधारक शेतकऱ्यांनी सहकारी शेतीचा अवलंब केला तर शेतीची उत्पादकता वाढू शकते परंतु भारतात सहकारी पद्धतीने शेती करण्यासाठी अल्पभूधारक एकत्र येऊन शेती करण्यास सहमत नाहीत.

- ६) **शेतकरी आत्महत्या** : भारतीय शेतकऱ्यांचा शेतीकडे बघण्याच्या दृष्टिकोन बदलला असला आणि शेतीला व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त झाले असले तरीही शेतीवर नैसर्गिक प्रकोप वाढत असल्यामुळे हाती आलेले उत्पन्न निघून जाते यामुळे शेतकरी आवाज देत होतो अशातच दिवसेंदिवस शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या वाढत आहेत शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या चे प्रमाण कमी करण्यासाठी शासनाने विविध कृषी विकासाच्या व शेतकरी हिताच्या योजना राबविणे आवश्यक आहे यामध्ये शेतकऱ्यांना हमीभाव रास्त किमतीमध्ये रासायनिक खते कीटकनाशक बी-बियाणे यांचा पुरवठा करणे तसेच जलसिंचन व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे पिक्चर वरील सर्व व्यवस्था शेतकऱ्यांना मुबलक प्रमाणात उपलब्ध करून दिल्यास शेतकरी आत्महत्याचे प्रमाण नक्कीच कमी होईल.

शेतीकफायतशीरहोण्यासाठीपुढीलगोष्टीक्रांतिकारीकरित्या

घडणे आवश्यक आहे :

१. शेतीचा आकार वाढविणे : त्यासाठी (अ) तुकडेजोड (ब) गट शेती कुठल्याही कंपन्यांशी करार न करता प्रोत्साहित करणे आवश्यक.
२. शेतांशी जोडले जाणारे बारमाही रस्ते निर्माण करणे : ह्यातून शेतात उत्पादन घटक जाणे व शेतमाल खराब न होता गोदामे किंवा बाजारापर्यंत पोचल्यास १५-२०% उत्पादित मालाची नासधूस वाचून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल.
३. ग्रामपंचायत कार्यालयात कृषिसुविधा माहिती केंद्र सरकारच्या योजना, त्यांच्या अटी, प्रणाली इत्यादींची माहिती ई-माहितीद्वारा तत्क्षणी पोचून शासकीय यंत्रणा पोचली किंवा नाही ह्याची जबाबदारी कृषि विभागातील विस्तार अधिकार्यांपासून मंत्र्यांपर्यंत सगळे पार पाडतात की नाही ह्याचे पर्यवेक्षण व्हावयास हवे. पिकांच्या जाती, गावातील उत्पादकता हे शेतकऱ्यांना दिसले पाहिजे.
४. शेतीसंबंधी शिक्षण रेडिओ, टी.व्ही. कॅसेट्स ह्यांचेद्वारा स्त्रिया-पुरुष, शाळा-महाविद्यालयांचे विद्यार्थी ह्यांना मिळून त्यांना छोट्या पदविकांच्या परीक्षा ऑन-लाईन दिल्याचा आनंद मिळावा. हेच शेतमालाच्या प्रक्रिया उद्योगांसंबंधी घडावे.

५. शेतमालाचा उत्पादन खर्च मोजताना व किङ्गायतशीर किंमती ठरविताना शेतकर्यांचे अनुभव, त्या-त्या वर्षातील नैमित्तिक घटना इत्यादींचा खुल्या चर्चेने समावेश व्हावा.
६. बँकांमध्ये जशी लॉकर्स असतात तशा बँका, विमा कॉर्पोरेशनच्या सल्ल्याने गोदाम व्यवस्था चालविल्या जाव्यात.
७. संविधानाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये जे सुखकर जीवन आश्वासित आहे. त्याच्या किती जवळ गेलो (किंवा नाही) ह्याचा तपशिलात खुलासा हा राज्यांच्या व केंद्र सरकारच्या अर्थसंकल्पाचा आधार असला पाहिजे. हे सगळे करणे सोपे नाही, पण कठीणही नाही!

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. झामरे डॉ. जी. एन. 'भारतीय अर्थशास्त्र विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र' पिंपळापुणे अँड कं. पब्लिशर्स चौथी संशोधित आवृत्ती २००८
२. दत्त गौरव व महाजन अश्विनी (२०१४) 'भारतीय अर्थव्यवस्था' एस चंद अँड कंपनी प्रा. लि. नई दिल्ली.
३. देसाई डॉ. व भालेराव डॉ. (२०१३) 'भारतीय अर्थव्यवस्था' निराली प्रकाशन पुणे.
४. दत्त व सुंदरम (२०१४) 'भारतीय अर्थव्यवस्था'
५. डॉ. दि. व्य. जागीरदार (२०११) 'आर्थिक जगत' (खंड ३).

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS

IMPACT FACTOR

5.13

NEW TRENDS IN

RESEARCH

November-2020

34	राष्ट्रवादाची सैध्दांतिक मांडणीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	डा सभाजी सतोष पाटील	237-246
35	कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थावरील परिणाम	प्र. प्राचार्य डॉ. जे. एस. हटवार	247-254
36	ग्रंथालय आणि नॅक मूल्यांकन	डॉ. संजय नारायण मोरे	255-261
37	धुळे शहरातील धोंडो शामराव गरूड जिल्हा वाचनालयाचा इतिहास	प्रा. डॉ. पी. एस. सोनवणे, दुर्गेश मोतीलाल खैरनार	262-268
38	धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल (आदिवासी) समाजाची आर्थिक स्थिती - एक दृष्टांकषप	श्री. नितिन मंगलाल महाल	269-278
39	शेती व्यवसाय-हवामान बदलाचा परिणाम	Dr. Vasanti S. Nichkawade	279-284
40	भारताचा मानव विकास	प्रा. डॉ. विनोद बागवाले	285-289
41	महाराष्ट्रातील पाणलोट क्षेत्र व जलसंधनाचा विकास एक आढावा	प्रा. डॉ. एस. यु. अनपट	290-310
42	गोंदिया जिल्ह्यातील नगरपालिकांची स्थापना	प्रा. डॉ. राजेश एम. बन्सोड	311-320
43	समाजाचे साहित्यातील प्रतिबिंब	डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे	321-324
44	संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानात लोक सहभागाच्या उदासीनतेची कारणांचे अध्ययन: विशेष संदर्भ- हिंगोली जिल्हा	प्रा. अशोक सटवाजी हनवते	325-331
45	विकासशील देश में सूचना प्राप्ती हेतु डिजिटल ग्रंथालयों की भूमिका: एक अध्ययन	डॉ. वंदना एच. जामकर	332-338
46	सयाजीराव गायकवाड का ग्रंथालय एवं शिक्षा के क्षेत्र में योगदान: एक अध्ययन	डॉ. एस. एम. जाऊळकर	339-344
47	ओमप्रकाश वाल्मीकि की कहानियां: दलित चेतना का मूल आधार 'मानवतावाद'	डॉ. चंद्रभान लक्ष्मण सुरवाडे	345-351
48	आदिवासियों की बदलती अर्थव्यवस्था और उनके पारंपरिक और मानसिक जीवन पर उनका प्रभाव (विशेष संदर्भ पाल परिसर तहसील रावेर जिला जलगांव)	डॉ. नितिन रामदास बडगुजर	352-357
49	आदिवासी महिलाओं का दर्जा एवं भूमिका तथा मीडिया	प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन	358-363
50	सूचना प्रौद्योगिकी और हिंदी	प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार	364-371
51	पूर्व विदर्भ में मनरेगा का सामाजिक अंकेक्षण (अवधारणा एवं प्रक्रिया)	डॉ. सरला एन. शनवारे, मागेदर्शक बाबा मुरलीधर गेश्राम	372-378
52	A Study On Entrepreneurship Education A Need of the Hour	Dr. Nandini Milind Deshpande	379-385

कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

प्र. प्राचार्य डॉ. जे. एस. हटवार

आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज चिटणीसपुरा नागपूर

कोरोना या विषाणूमुळे संपूर्ण जगावर संकट कोसळले आहे. कोरोनाच्या महामारी मुळे झालेले आर्थिक नुकसान लवकर भरून निघण्याची शक्यता वाटत नाही. त्यासाठी बराच कालावधी वाट पाहणे अपरिहार्य आहे. कोरोना विषाणूच्या प्रसाराचा भारतासह संपूर्ण जगातील प्रत्येक घटकांवर अत्यंत वाईट आणि खोलवर परिणाम झालेला आहे. कोरोनाचे महासंकट आल्याने जगातील एक मोठा भाग व्यापला आहे आणि व्यापाराचा मार्ग पूर्णपणे थोपवून धरलेला आहे. याशिवाय कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी लागू केलेल्या लॉकडाऊनमुळे देशांतर्गत क्षेत्रावर अवलंबून असलेले उद्योग पूर्णपणे ठप्प झालेले आहे. अशा पस्परावलंबनाची आकडेवारी आज तरी पूर्णपणे उपलब्ध नाही. अल्पकालीन आणि मध्यकालीन भारतीय अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करणाऱ्या किंवा निर्माण करणाऱ्या संभाव्य घटकांचा विचार केला तरी जगभरातील अर्थक्षेत्रातील अनर्थ स्पष्ट दिसतो.

आत्मविश्वासाचे संकट

अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक अंदाज अचूक ठरवण्यासाठी प्रमुख डेटा म्हणजे मूलभूत मागणी आणि पुरवठ्याची स्थिती होय. तसेच त्यामध्ये सूक्ष्म तरलता हवी असते. अज्ञात किंवा अनिश्चित कालावधीत अर्थव्यवस्थाच लॉकडाऊन किंवा पूर्णपणे ठप्प करणारे हे वर्तमान कालीन संकट आत्मविश्वासाचे संकट ठरले आहे. वर्तमान काळातील संकट मात्र खूपच वेगळे आहे. कारण त्यामध्ये भीती, चिंता अनिश्चिता निर्माण झाली आहे. पूर्वीच्या सर्व परिस्थितीच्या उलट जिथे मागणी किंवा पुरवठा हे मूळ कारण होते आणि आत्मविश्वास हे संकट होते. मालाचे उत्पादन आणि पुरवठा किंवा वितरणाची साखळीच पूर्णपणे विस्कळीत झाली आहे. कारण अत्यावश्यक सेवा वगळता सर्वच कामे ठप्प झाली आहेत आणि लॉजिस्टिक सुविधा सुद्धा बंद झाले आहेत. जोपर्यंत या विषाणूचा प्रादुर्भाव कमी होत नाही तोपर्यंत अशीच वाट पहावी लागणार आहे आणि अशा प्रकारची परिस्थिती दीर्घकाळ राहिली तर याचे गंभीर परिणाम होऊन अर्थव्यवस्थेला पुन्हा उभारी घेण्यासाठी अधिक काळ लागू शकतो.

कोरोना मुळे निर्माण झालेल्या मोठ्या संकटामुळे अनेक क्षेत्र प्रभावित झालेले आहेत. त्यामध्ये तयार माल आणि उपकरणांच्या किंवा वाहनांच्या सुट्या भागांची निर्मिती करणाऱ्या

उद्योगांचा समावेश आहे एवढा विवेकित उत्पादन पावत्या बरोबरच जिथे अनेक बाबतीत उपकरणांच्या सुट्या भागांचे उत्पादन मूळ प्रकल्पांमध्ये घेता येत नाही, तसेच सुट्या भागांचा पुरवठा ठप्प होणे या बाबी संपूर्ण साखळी मांडून टाकू शकतात अशा प्रकारच्या अडथळ्यांमुळे आंतरराष्ट्रीय कराराचा भंग होऊ शकतो त्यात आंतरराष्ट्रीय बाजारात कंपन्या काढ्या यादीत टाकण्याच्या जोखमीचाही समावेश आहे कोरोनामुळे औद्योगिक उत्पादनावर विपरीत परिणाम झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात कामगार वर्गाच्या नोकऱ्या जात आहेत. सुरुवातीच्या टप्प्यातच वास्तविक आणि संभाव्य नोकऱ्या गमावण्याची आकडेवारी भीतीदायक आहे. विशेषता त्याचा तत्काळ परिणाम उत्पादन निर्मिती क्षेत्रावरच नव्हे हे तर हॉटेल, उद्योगासह वाहतूक, पर्यटन या सर्व घटकांवर झालेला आहे

लाकडाऊनचा कालावधी वाढल्याने भारतातील सर्वात मोठ्या सेवा क्षेत्रातील नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत बहुतेक सर्वच कंपन्यांनी वर्क फ्रॉम होम ही प्रक्रिया सुरु केलेली आहे आणि वस्तूची मागणी घटती तर उत्पादन निर्मिती क्षेत्राला मोठा फटका बसेल मूलभूत पुरवठा आणि मागणीत कोणतेही बदल झालेले नाहीत परंतु आलेले संकट आणि त्याच्या संभाव्य वाढीच्या शक्यतेमुळे गुंतवणुकीच्या निर्यातीवरील आत्मविश्वास उरलेला नाही तसेच दैनंदिन कामकाजामध्ये आत्मविश्वासही कमी झाला आहे यावर जोपर्यंत उचित तोडगा निघत नाही किंवा आत्मविश्वास पुन्हा निर्माण करण्यासाठी उपाय शोधले जात नाही तोपर्यंत मंदीचा काळ सुरुच राहील. देशाच्या मागील 2.9 ट्रिलियन डॉलरच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या आधारे विचार केला तर (संपूर्ण लॉक डाऊन ज्यामध्ये जीवनावश्यक वस्तूंचा समावेशासह) दिवसाला अंदाजे सकल राष्ट्रीय उत्पादनाच्या 8 अब्ज डॉलरचे नुकसान होण्याची शक्यता आहे हे महासंकट आणि गूहीत धरला तर सकल राष्ट्रीय उत्पादनात चे अंदाजे 240 अब्ज डॉलरचे म्हणजेच जवळपास 1.6 लाख कोटी रुपयांचे नुकसान होऊ शकते.

लाकडाऊनची परिस्थिती दीर्घ कालावधीपर्यंत चालू राहिली तर संपूर्ण अर्थव्यवस्था आपल्या अनुषंगिक परिणामांसह कमतरता यांचे कारण ठरू शकते. आर्थिक घडामोडींनी घातलेला खालचा स्तर आणि लाक डाऊन मुळे आर्थिक व्यवस्था ठप्प होऊ शकते. विशेषता छोटे उद्योग आणि कमकुवत उद्योग यांना जास्त फटका बसू शकतो. सध्याचे संकट हे भारतासह जगभरातील दुय्यम भांडवली बाजारात देखील (कर्ज आणि इक्विटी) दिसून येते हे मोठे नुकसान काही काळापुरते गुंतवणूकदारांच्या इच्छांना थोपवू शकते. सुरक्षिततेसाठी गुंतवणूकदारांचा अधिक कल आता सरकारी तिजोरी आणि चलना कडे असल्याचे दिसत आहे. परिणामी उद्योगमुख बाजारात अधिक मजबूत होत आहे

कोरोनाव्हायरस मुळे निर्गोण झालेले संकट दूर करण्यासाठी जगभरातील प्रमुख बँकांनी आक्रमकपणे दर कपात आणि तरलता निर्माण केली आहे या धोरणात्मक उपायांच्या कार्यक्षमतेचे मूल्यांकन किंवा निष्कर्ष इतक्या लवकर काढण्याची घाई केली जात असली तरी वर्तमान परिस्थिती पाहता अधिक यश मिळेल असे वाटत नाही. जेव्हा अंतर्गत गतिशीलता ठप्प होते तेव्हा रिझर्व बँकेच्या हस्तक्षेपाप्रमाणे बाहेर तरलता वाढविणे आवश्यक आहे दर कपात केली असली तरी विषाणूचा प्रादुर्भाव कमी होईपर्यंत आत्मविश्वासाचे हे संकट दूर होणे अशक्यच आहे बँकांकडून अवलंबलेल्या आर्थिक धोरणात्मक उपायांनी यावर सध्या तरी ताडगा निघालेला दिसून येत नाही कोरोना या अदृश्य व्हायरसमुळे हे संकट कोसळले आहे हे लक्षात घेता एक प्रभावी धोरणात्मक उपाय म्हणजे आमच्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर वैद्यकीय आणि आरोग्य विषयक कार्यक्रमांवर करण्यात येणाऱ्या खर्चात वाढ करणे जे केवळ जातीयपूर्ण उपचार नव्हे तर एक व्यापक अभियान देखील असेल, ज्यामध्ये चाचणी केंद्र आणि गुणवत्तेत वाढ होऊन बाधित व्यक्तींना शोधून त्याच्यावर तातडीने उपचार करावेत यामुळे खरोखरच आत्मविश्वास वाढू शकेल याच दरम्यान पुरवठा साखळी पूर्वपदावर आणण्यासाठी मर्यादित स्वरूपात विचारपूर्वक कार्यक्रम आखण्याबाबत विचार केला जाऊ शकतो

शेतीवरील आर्थिक परिणाम

लाकडॉउन मुळे कृषी क्षेत्रावर अनिष्ट परिणाम झाले आहेत. शेती स्तरावर पिक कापणी व त्याची विक्री देशभर संकटात आली आहे कारण क) सरकारी संस्थांकडून त्यांनी खरेदीत अडथळा निर्माण झालेला आहे ख) खाजगी व्यापार्यांनी शेतातून पिके काढून बाजारात पाण्यात अडथळे आहेत ग) रब्बीच्या पिकासाठी कामगारांची कमतरता घ) वाहतूक क्षेत्रात वाहन चालकांची कमतरता च) मुख्य महामार्ग ओलांडून कृषिमालाच्या वाहतुकीत नाकेबंदी छ) कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या कामातील अडथळे बंद किंवा त्यांचे मर्यादीत प्रमाणात होत असलेले कार्य आणि ज) किरकोळ कृषी बाजारात तपासणे इत्यादी घटकांमुळे द्राक्ष, टरबूज, वेळी, कस्तुरी, कापूस, मिरची, हळद, जिरे, कोथिंबीर, कांदा आणि बटाटे यांची खरेदी-विक्री करणाऱ्या समोर पेचप्रसंग निर्माण झाला आहे दुसरे कारण म्हणजे यामुळे कृषी क्षेत्रातील अनेक शेती वस्तूच्या किमती खाली आल्या आहेत महाराष्ट्रातील टोमॅटो उत्पादकांना प्रति किलो 2 रुपये सुद्धा भाव मिळत नसल्याची माहिती आहे. मागणी घटल्याने द्राक्ष उत्पादकांना या संकटामुळे एकूण 1000 कोटी रुपयांचा तोटा सहन करावा लागला आहे हे मध्यप्रदेशातील गव्हाचे दर 2200 रुपये प्रति क्विंटल पासून 1600 रुपये प्रति क्विंटल पर्यंत

असल्याची माहिती आहे व त्याच विकाराची जाहीर व नसल्या विमती विमाज आधारभूत विमतीपेक्षा कमी आहेत. पंजाब मध्ये 15 रुपये प्रति किलो विकला जाणारा भाजीपाला केवळ 1 रुपये प्रति किलोने विकला जात आहे. दिल्लीच्या मंडईमध्ये ब्रॉयलर कोंबडी ची किंमत 55 रुपये प्रति किलो वरून घसरून 24 रुपये प्रति किलो झाली आहे त्याच कालावधीत तामिळनाडू मध्ये अंड्यांचे दर 4 रुपये प्रति 2 रुपये पर्यंत घसरले आहेत काळ जसा पुढे जाईल तसे तसे पाश्चात्य देशातील अर्थव्यवस्थेत खरेदी आणि पुरवठ्यातील वाढलेल्या अडथळ्यांमुळे किमती वाढण्याची अपेक्षा केली जाऊ शकते शेतमालाचा भाव वाढला असला तरी शेतकऱ्यांना त्याचा लाभ मिळण्याची शक्यता जाणवत नाही. बहुतांश घाऊक, किरकोळ व्यापारी आणि दलाल यांनाच लाभ होईल

शेतीमध्ये काम करणारे मजूर स्थलांतरित असल्यामुळे त्यांचा घरी परत जाण्याचा अर्थ असा आहे की कापणीची कामे सहजतेने होत नाही शेतकऱ्यांना शेतात शेतमाल सडण्याचा भाग पाडले आहेत. अशा परिस्थितीत सर्वाधिक नुकसान शेतकऱ्यांचे होईल यामध्ये यांत्रिक पद्धतीने शेती करणे म्हणजेच यांत्रिक हार्वेस्टर चा वापर केला जाऊ शकतो, परंतु लाकडाऊन मुळे त्यांच्या हालचाली वरही निर्बंध लादले गेले आहेत काही ठिकाणी पीक कापणीसाठी लागणाऱ्या कुशल कामगारांची किंवा चालकांची कमतरता सुद्धा नोंदविली गेली आहे मशीन दुरुस्तीची दुकाने बंद असल्याने आणि मेकॅनिक कामासाठी उपलब्ध नसल्याने सुटे भाग सहज उपलब्ध होत नाहीत आणि त्यामुळे बऱ्याच मशीन विनावापर पडून आहेत. केरळच्या तांदूळ गिरण्यांमध्ये स्थलांतरित कामगारांची कमतरता दिसून येते आणि त्यामुळे या गिरण्या धान्याचा पुरेसा पुरवठा करू शकत नाहीत एक तर शेतकऱ्यांनी एकदाही पीक घेतलेले नाही किंवा पीक शेतातच सोडून यायची वेळ त्यांच्यावर आलेली आहे. बहुतेक सर्व दुधावर प्रक्रिया करणारे प्लांट्स, कोल्ड स्टोरेज युनिट आणि गोदामामध्ये सुद्धा कामगारांची कमतरता जाणवत आहे.

भारतातील अनेक वस्तू पुरवठा साखळ्या विस्कळीत झाले आहेत. लाकडाऊन संदर्भातील पहिल्या अधिकृत सूचनेप्रमाणे पुरेसा विचार झालेला दिसत नाही त्यामुळे अनेक गोष्टी जीवनावश्यक वस्तूंच्या यादीतून वगळले गेले आहेत. मालवाहतुकीची अनेक ठिकाणी कमतरता आहे आणि त्यामुळे देशातील मालाची ने-आण करण्यास अडथळे निर्माण झाले आहेत. एमपीएससी मंडळी दररोज कार्यरत नाहीत काही बंद पडली आहेत तर काही आठवड्यातून दोन-तीन वेळाच कार्यरत आहेत शेतीशी संबंधित पूरक व्यवसाय (दुग्ध

व्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्य पालन) केले जातात. लाकडाउन मध्ये वाहतुकीची साधने बंद असल्यामुळे या व्यवसायाला सुद्धा फार मोठ्या प्रमाणात फटका बसलेला आहे.

शिक्षणावरील प्रभाव

शिक्षणामुळे मानवाने खूप मोठ्या प्रमाणावर उत्क्रांती साध्य केलेली आहे. शिक्षण घेतल्यामुळे मानवाला आपल्या मूलभूत हक्कांचे महत्व व सामाजिक कर्तव्य याची जाणीव होते परंतु देशावर ओढवलेल्या या कोरोनाशी संकटाचा सामना करण्यासाठी सरकारने लॉक डाउन सुरू केले आहे. परिणामी देशातील सर्व शाळा बंद राहू लागल्या. विद्यार्थ्यांच्या परीक्षासुद्धा रद्द झाल्या. विद्यार्थी घरातच बसून राहू लागले. पुढच्या वर्गाचा अभ्यास कसा करावा? काय करावे? असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आणि मग त्यावर ऑनलाइन शिक्षण ही संकल्पना पुढे आली. विद्यार्थ्यांना या ऑनलाइन शिक्षणाचा आनंद वाढू लागला

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे

ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांतील संवाद वाढला. कमीत कमी खर्चात मोबाईल, टॅबलेट, दूरदर्शन, लॅपटॉप, सगणक इत्यादी द्वारे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळू शकते. गरज वाटेल तेव्हा शिक्षकांकडून फोनद्वारे आपल्या अडचणींचे निराकरण करू शकतात. शिक्षणव्यवस्थेत शाळेत शिक्षक ज्या पद्धतीने शिकवतात त्याच पद्धतीने शिक्षण घ्यावे लागते, परंतु ऑनलाइन पद्धतीत मात्र विद्यार्थी आवडेल त्या पद्धतीने शिक्षण घेऊ शकतात. शाळेत नियोजित वेळेत अभ्यासक्रम शिकवून पूर्ण करणे ही शिक्षकाची जबाबदारी असल्यामुळे (Interaction Evaluation and Feedback) इंटरॅक्शन व्हॅल्युएशन अंड फीडबॅक यासारख्या महत्वाच्या शैक्षणिक कृतींवर शिक्षक फार कमी वेळ देतात. त्यामुळे प्रयत्नपूर्वक व शोधक वर्तनामुळे शिकविणे ही पद्धत फारच कमी वापरल्या जाते. म्हणून वर्गात विद्यार्थी तासिकेला जांभया येतात, डेक्स, बेंच, पेन इत्यादी वाजविणे, डुलक्या मारणे, वारंवार वाशरूम ला जाणे, खिडकीबाहेर बघणे. समोरच्याला डिवचणे इत्यादी वर्तन करताना दिसतात. शिक्षककेंद्री पद्धतीत शाळेत रटाळ वाणी होऊन वेगळेपणाचा आनंद लुटता येत नाही.

ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीत योग्य नियोजन केले तर आपल्या वेळेची बचत होईल तसेच शिक्षकांच्या कामाचा ताण कमी होऊ शकतो वरील सर्व फायद्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली विद्यार्थ्यांना नक्कीच आनंददायी वाटत असेल यात शंकाच नाही

ऑनलाईन शिक्षणाचे तोटे.

ऑनलाईन क्लासेस ही पद्धत आज खूप लोकप्रिय झालेली आहे. विशेषतः आई-वडिलांसाठी ही पद्धत तर फारच समाधानी व कौतुकाचे ठरलेली आहे आपला पाल्य निमुटपणे आपल्या डोळ्यासमोर स्वप्रयत्नाने ज्ञान घेतो हे जणू त्यांना भूषणच वाटते. आज घडीला शाळा महाविद्यालय व विद्यापीठांनी डिजिटल क्लासरूम ही ही सुविधा सुद्धा सुरू केलेली आहे. जगाच्या कानाकोपऱ्यातील काहीही, कधीही, कितीही वेळा आपण शिकू शकतो अशी ही काळ, वेळ, स्थळ असे निर्बंध नसलेली मुक्त सुविधा आहे परंतु हेच तंत्रज्ञान शाप युक्त सुद्धा ठरू शकते.

जेव्हा विद्यार्थी अभ्यासाव्यतिरिक्त इतर वेबसाईट सर्च करतात तेव्हा त्याचे घातक परिणाम त्यांच्या जीवनावर होतात. नको ते ज्ञान कमी वयात मिळाल्यामुळे आत्मकेंद्री अबोल, बेदर निर्ढावलेला होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. त्याचप्रमाणे त्याचा विपरीत परिणाम मुलांचे डोळे, डोके व मेंदूर होत असतो. विद्यार्थ्यांच्या ऑनलाईन शिक्षणामुळे दिवसेंदिवस विद्यार्थी कम्प्युटर आणि मोबाइल याचा वापर करतात. यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम झालेला आहे. त्यामुळे डॉक्टर कडे दवाखान्यात जाण्याचे प्रमाण वाढल्याचे काही दिवसांपूर्वीच बातमी वर्तमानपत्रात आली होती, शिवाय यूट्यूब वर सर्व गोष्टी मिळत असल्यामुळे विद्यार्थी आपली बुद्धी वापरतच नाहीत. हवी तेवढीच माहिती घेण्याच्या प्रवृत्तीमुळे सखोल पूरक ज्ञान मिळविणे ही कल्पनाच त्यांना पटत नाही. अवांतर वाचनाचे फायदे या इंटरनेट मुळे विद्यार्थी सर्व विसरून गेलेत आजच्या पिढीला सर्वकाही त्वरित तयार गोष्टी पुरवून त्यांना संयम, सखोल विचार, धडपड इत्यादी बाबींपासून दूर करित आहोत. कष्टाने मिळालेले ज्ञान कसे चिरकाल लक्षात राहते ही गोष्ट आजच्या विद्यार्थ्यांना माहित नाही. पण ऑनलाईन द्वारे घेतलेले तेवढ्यापुरते ठरते, शेवटी काय पालथ्या घागरीवर पाणी असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

चांगल्या शिक्षकाची जागा तंत्रज्ञान कधीच घेऊ शकत नाही. पारंपारिक शिक्षणाबरोबरच आजच्या ऑनलाईन क्लासेसची जोड देणे अत्यावश्यक आहे हे खरे आहे, परंतु सातत्यपूर्ण, चिरकाल टिकणारी प्रगती साधण्यासाठी ही आधुनिकता पुरेशी नाही. तंत्रज्ञानाच्या अवास्तव वापरामुळे बाह्य जगातील व्यावहारिक लक्ष कमी झाले आहे. मोबाईल आणि संगणक वापरणाऱ्यांना पाठ दुखी, खांदे दुखणे, बोटे बधीर होणे, डोळ्यांची आग होणे, डोकं दुखणे, दृष्टी कमकुवत होणे इत्यादी विकार वरचेवर होतात. सतत इंटरनेटवर असल्यामुळे झोप न

येणे, झोपेतून मध्येच जाग येण्याचे प्रकार आढळून येतात यामुळे कायमचा निद्रानाश सुद्धा होऊ शकतो. व्यायामाचा अभाव असल्यामुळे मधूमेह, उच्च रक्तदाब, हृदयविकार अशा अनेक नव्या जीवनशैलीचे आजार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात.

सारांश

कोरोना हा एक जैविक स्वरूपाचा वायरस मानला जातो. या व्हायरस मुळे संपूर्ण जगावर संकट कोसळले आहे. या व्हायरसचा प्रसार चीन या देशांमधून झालेला आहे कारण अशा प्रकारचा व्हायरस आतापर्यंत जगात कुठेच आढळून आलेला नाही. या व्हायरसचे अनिष्ट परिणाम मानवाच्या आरोग्यावर, मानसिकतेवर, समाजव्यवस्थेवर तसेच अर्थव्यवस्थेवर होत आहेत कोरोनामुळे जगातील सर्व अर्थव्यवस्था डबघाईला येऊन आर्थिक मंदी सुरु झालेली आहे अर्थव्यवस्थेचा विचार केला असता यामध्ये उद्योगधंदे, व्यापार, सेवाक्षेत्र, कृषी क्षेत्र या सर्वांवर अनिष्ट परिणाम जाणवत आहे. सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे यापासून रोजगारावर जास्त परिणाम जाणवतो कारण उत्पादन करण्यासाठी रोजगाराची फार आवश्यकता असते लाकडाऊन नंतर कारखाने, उद्योगधंदे, दुकान इत्यादी बंद झाले, त्याचा परिणाम या लोकांच्या रोजगारावर झाला. रोजगार नसल्यामुळे मजुरांना राहण्याच्या जागेचे भाडे, किराणा, भाज्या अशा अनेक गोष्टी विकत घेण्याची त्यांची क्षमता नष्ट झाली आणि ते पुन्हा कधी सुरु होईल याची त्यांना शाश्वती नसल्यामुळे अनेकानी आपल्या घराची वाट धरली. त्यांना त्यांच्या गावी परत जाण्यासाठी अनेक हाल-अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या.

भारतामध्ये बहुसंख्य लोक रोजंदारीवर काम करतात या लाकडाऊनचा गंभीर परिणाम भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर होईल आपल्या देशाची परिस्थिती वेगळी आहे. इतर देशांप्रमाणे आपल्याला लॉकडाऊन करून भागणार नाही तर ज्या ज्येष्ठांना धोका आहे त्यांना वेगळे करावे लागेल. हजारो स्थलांतरितांना आपले घरदार सोडून रस्त्यावर निघावे लागेल. जागतिक कामगार संघटनेच्या अहवालानुसार भारतातीलच नव्हे तर संपूर्ण जगातील अनेक लोकांच्या नोकऱ्या गेल्या आहेत आणि भविष्यातही अनेकांच्या नोकऱ्यावर टांगती तलवार असणार आहे कोरोनाव्हायरस मुळे लॉकडाऊन काळात कामाचे तास कमी होणे तसेच पगार कपात या गोष्टीमुळे बेरोजगारी वाढू शकते याचा सर्वात जास्त परिणाम विकसनशील देशांना बसेल.

बेरोजगारीमुळे सद्यस्थितीत अर्थव्यवस्था खिळखिळी झाली आहे म्हणजेच विकास दरात सातत्याने घसरण होत आहे कोरोना मुळे किती नोकऱ्या जातील आणि अर्थव्यवस्था

पुन्हा रुळावर कशी येईल याचा अंदाज लावणे सध्या तरी शक्य नाही. अशी परिस्थिती मंदी निर्माण करणारी आहे हीच स्थिती बराच काळ राहिली तर महामंदी निर्माण होऊ शकते.

सरकारला काही उपाययोजना कराव्या लागतील त्या अशा की कामाच्या ठिकाणी असलेल्या मजुरांना संरक्षण देणे, अर्थव्यवस्थेला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे आणि असलेल्या नोकऱ्यांना टिकविणे या तीन स्तरावर कार्य करणे गरजेचे आहे. यासोबतच सर्वांना सामाजिक सुरक्षा देणे, नोकरदारांना पगारी रजा देणे, अनुदान देणे टॅक्समध्ये सूट देणे, शेतीसाठी अनुकूल पॅकेज जाहीर करणे इत्यादी गोष्टी देखील कराव्या लागतील. अशाप्रकारे उपाययोजना केल्या तर रोजगाराचा प्रश्न सुटू शकेल आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळेल

भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषी अर्थव्यवस्था समजली जाते भारतातील मजुरांना कृषी व्यवसायातून रोजगार प्राप्त होतो तसेच कोरोना मुळे शहरांमध्ये काम करणारे मजूर खेड्यांमध्ये परतले आहेत ते पुन्हा शहरांकडे परत येतील किंवा नाही याबद्दल शंकाच वाटते. यावर उपाययोजना म्हणून महात्मा गांधीजींच्या तत्वाप्रमाणे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास करणे आवश्यक आहे यासाठी कृषी क्षेत्राचा विकासासोबतच लघु आणि कुटीर उद्योगांना प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांसाठी सोयी सवलती, बी -बियाणे, औषधी, पाणीपुरवठा, पतपुरवठा करणे तसेच शेतमालाला हमीभाव मिळवून देणे गरजेचे आहे. कृषी मधून उत्पन्न होणारा कच्चा माल लघु आणि कुटीर उद्योगात वापरता येईल कृषी क्षेत्रासोबतच लघु आणि कुटीर उद्योगाच्या विकास होईल आणि यामध्ये रोजगाराचा प्रश्न सोडविण्यासाठी मदत होईल.

संदर्भ:-

- १) उच्चशिक्षणाची भरारी आणि आव्हाने प्रा डॉ. जे. एफ. पाटील, ज्येष्ठ शिक्षण अर्थतज्ञ
- २) <https://www.maharashtra.gov.in/>
- ३) <https://www.Balharaj.com/>

Use of N-LIST E-Resources By the Users in Affiliated Colleges in Nagpur District : A Survey

Badwaik Sachin T.,*

Khobaragade Ashokkumar S.**

Abstract

This research paper, describes use of N-LIST e-resources by affiliated college users in Nagpur District. The study aims to verify the optimum utilization of users for use of N-LIST e-resources in affiliated college in Nagpur District, Gender-wise distribution users, Age group wise users, place of access, sources of awareness of N-LIST, Purpose of use and level of satisfaction are the variables of this study to be find out. For this purpose, the researcher prepared a well-structured Google Form questionnaire as a tool of data collection for N-LIST Users (Faculty Members, PG Students and Research Scholars) and the same was analyzed and presented with tables and graphs. The article summarized the output results with highlighting major findings, conclusion and suggestions.

Keywords:

N-LIST e-resources;
N-LIST Programme;
Electronic Resources;
Library Consortium;
Library Users.

Copyright © 2020 International Journals of Multidisciplinary Research Academy. All rights reserved.

Author correspondence:

SachinTulshiramBadwaik,
Librarian, Arts and Commerce College, Bhisni.
Tah. Chimur, Dist. Chandrapur- 442903
Email: badwaiksachin020@gmail.com

1. Introduction:

The consortia has been defined as “a co-operative arrangement among group of institution. Library consortium provide a way for its member to conduct business on co-operative manner. During from last two decade, it seems that there have been noticeable

* Arts and Commerce College, Bhisni, Tah. Chimur, Dist. Chandrapur, Maharashtra (INDIA)

** Arts & Commerce Night College, Nagpur, Maharashtra (INDIA)

developments in libraries by consortium. Today, all resources mostly available in e-format and cloud based storage, if these trends are expand and continuous, one day we will have get only e-books and e-journals. For this types of situation, would be solved by established consortia based libraries. Many consortia are available on globally network, but we focused on only N-LIST (e-resources consortia) .

Being jointly executed by the UGC-INFONET Digital Library Consortium, INFLIBNET Centre and the INDEST-AICTE Consortium, IIT Delhi provides for i) cross subscription to e-resources subscribed by the two Consortia, i.e. subscription to INDEST-AICTE resources for universities and UGC-INFONET resources for technical institutions; and ii) access to selected e-resources to colleges. The N-LIST project provides access to e-resources to students, researchers and faculty from colleges and other beneficiary institutions through server(s) installed at the INFLIBNET Centre. The authorized users from colleges can now access e-resources and download articles required by them directly from the publisher's website once they are duly authenticated as authorized users through servers deployed at the INFLIBNET Centre.

N-LIST E-Resources are considered a vital part of academic college services in the 21st century. It has tremendously changed the way of seeking information towards electronic resources. It is today important to learn and know the assessing the use of N-LIST E-Resources among the Science faculties. The study reveals that N-LIST E-Resources are useful to academic users and elaborates on the problems faced while accessing and utilizing N-LIST E-Resources. The study helps in planning, developing and extending the N-LIST E-Resources to academic Colleges. N-LIST stands for "National Library and Information services Infrastructure for Scholarly Content". The programme is funded by the MHRD to extend access to selected e-resources to colleges covered under Section 2F/12B of UGC Act. More than 6,000 colleges covered under Section 2F/12B of UGC Act.

As on November 10, 2020, a total number of 3314 colleges have registered themselves with the N-LIST programme including 3172 Govt. / Govt.-aided colleges covered under the section 12B/2F of UGC Act as well as Non-Aided colleges. Login ID and password for accessing E-resources has been sent to the authorized users from these 3314 colleges. All N-LIST E-Resources subscribed for colleges under the N-LIST Programme are now accessible to these 3314 colleges through the N-LIST website(<http://nlist.inflibnet.ac.in>).

2. Objectives of the study :

The present study is an attempt to find out the accessibility of N-List E-Resources used by the affiliated colleges in Nagpur District Region. The study was conducted with the following objectives:

1. To know Catagogy wise N-LIST users in Colleges of Nagpur District Colleges to search Genderwise use of N-LIST e-resources.
2. To find, Agegroup wise distribution of N-list Users.
3. To know the frequency and place of access of N-List E-Resources.
4. To find out, the various sources of awareness of N-LIST Services.
5. To understand, the purpose for accessing N-List E-Resources.
6. To know, level of satisfaction of N-LIST users from information retrieval.

3. Methodology :

The survey method was adopted, using questionnaire as a tool for data collection for PG Students, Faculty Members and Research Scholars. A structured questionnaire was designed through Google Form and distributed link of Google form via Email, Whatsapp and other social media to the N-LIST users in Colleges of Nagpur District Region. Total 52 colleges were N-LIST members Colleges in Nagpur Districts. 43 Colleges were active college providing N-list services to its users. 645 questionnaire distributed among these 43 Active N-list Member College. Total 116 (17.98%) users were responded it.(52 faculty members, 35 Research Scholar and 29 PG Students)

To collect required information as a supplement to the questionnaire method Telephonic interview method and institutional website through observation method were also used to bring more clarity and required the data which are essential and use for analysis and interpretation of data.

4. Analysis and Interpretation of Data :

The data collected were analyzed and interpreted and same are presented in the following tables:

4.1 Category Wise Distributions of Questionnaire and Respondents

Sr. No.	Category of User	Questionnaires		Percentage
		Distributed	Respondents	
1.	Faculty Member	43*5 = 215	52	24.18%
2.	PG Students	43*5 = 215	29	13.48%
3.	Research Scholars	43*5 = 215	35	16.27%
Total		645	116	17.98%

Table No. 4.1 Category Wise Distributions Of Questionnaire And Respondents

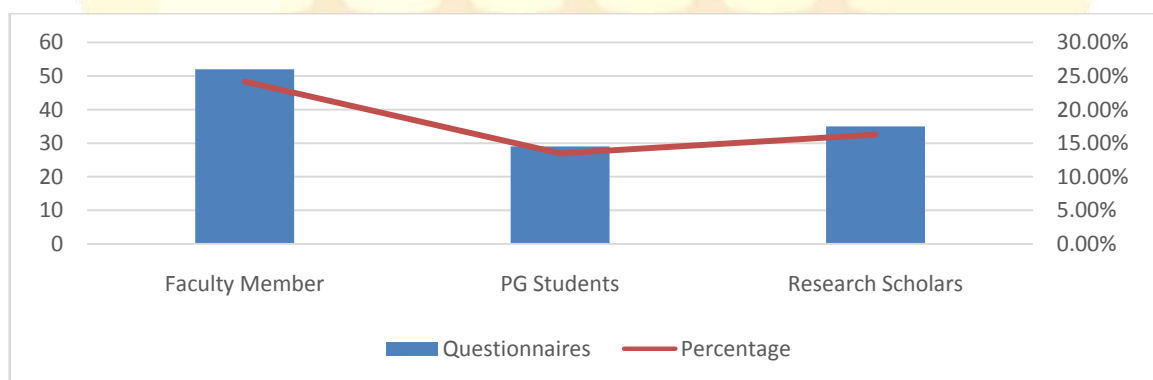

Figure 1: Category Wise Distributions of Questionnaire and Respondents

Above the table shows that the data regarding respondents accessing N-LIST E-Resources, Out of 215 questionnaires 52 (24.18%) questionnaires responses were received by Faculty Members. use N-LIST E-Resources, 29 (13.48 %) questionnaires responses were received by Post Graduate Students who use N-LIST E-Resources. And 35 (16.27 %) questionnaires responses were received by Research Scholars.

4.2: Gender wise distribution of respondents

Gender/Sex	Users Respondent	Respondent Percentage
Male	58	50 %
Female	58	50 %
Total Responses	116	100%

Table No. 4.2 Gender wise distribution of respondents

From above table it is found that out of 116 users, total female response rate is 58 (50 %) whereas male response rate is 58 (50%). So it is concluded that total male response rate and female response rate is equal in affiliated colleges in Nagpur District.

4.3 :Age Group of Users

Age Group	Respondent Users	Respondent Percentage
Below 25	22	18.96 %
26 to 30	38	32.75 %
31 to 35	14	12.06 %
36 to 40	12	10.34 %
41 to 45	20	17.24 %
Above 45	10	8.62%
Total Responses	116	100%

Table No. 4.3 : Age Group of Users

From the Age group of Users proportion, in study of N-LIST users it is found that out of 116 users, below 25 and 26 to 30 Age Group is higher users mean respectively 22 (18.96%) and 38 (32.75 %) users of N-LIST e-resources.

It is concluded that huge number of N-LIST users are below 25 and 26 to 30 age group and they are belong young generation- IT Era.

4.4 Place of Access of N-LIST Services

Place of access to N-LIST E-Resources used for E-Resources were college/university library, home internet café and research center of the colleges..

Sr. No.	Place	Responses	Percentage
1.	College / University Library	110	94.82%
2.	Home	99	85.34%
3.	Internet Café	28	24.13%
4.	Research Centre	5	4.31%

Table No. 4.4: Place of Access to N-LIST E-Resources

From above the table place of accessing N-LIST e-resources in affiliated colleges in Nagpur Colleges about in College/University Library 110 responses (94.82%), Home accessing 99 responses (85.34%), Internet Café 28 responses (24.13%) and Research Centre only 5 responses (4.31%) by users (Faculties, PG Students, and Research Scholars) in affiliated colleges in Nagpur District Region.)

Thus it is concluded that, College/University Library and Home are main place of access to N-LIST e-resources.

4.5. Sources of Awareness of N-LIST Services

Sources of Awareness	Respondent Users	Percentage
Orientation by University	48	41.37%
Orientation by College	108	93.10%
Institutional Website	96	82.75%
Library Professionals	12	10.34%
Colleagues/Friends other than Library Professionals	8	6.89%
Users Responses	116	

Table No. 4.5: Sources of Awareness of N-LIST Services

Above table 4.5 shows that out of 116 responses about Sources of N-LIST Service Awareness, 108 (93.10%) library users were awared about N-LIST services through orientation by College, 96 (82.75 %) library users were awared about N-LIST services through Institutional Website, 48 (41.37 %) user responses were replied for N-LIST awareness through Orientation by University, and 12 (10.34 %) library users were awared by Library Professionals whereas 8 (6.89%) were aware through colleagues/ Friends other than library professionals.

Thus, maximum library users have awared and alerts about N-LIST Services through Orientation Programme conducted by College and their Institutional Website.

4.6 : Purpose of Using N-LIST Services

Purpose of Using	Respondent Users	Percentage
For assignment	26	22.41%
For reading / writing research paper	106	91.37%
For preparing / accessing teaching resources	89	76.72%
For preparing project	13	11.20%
For collecting general information	03	2.58%
For reading articles to subject	09	7.75%
Users	116	

Table No. 4.6 Purpose of Using N-LIST Services

Above table shows that, 116 responses were received about Purpose of using N-LIST Services. 106 (91.37%) users were used N-LIST services for the purpose of reading /

writing research paper, 89 (76.72%) users were used this N-LIST for preparing /accessing teaching resources, 26 (22.41%) users were used the N-LIST Service for Assignment Purpose, 13 (11.20%) users were using N-LIST Services for the purpose of preparing Project, 3 (2.58%) users are use for collecting general information, whereas 9 (7.75%) user were using this N-LIST service for reading articles to subject.

Thus, maximum users are use the N-LIST services for the purpose of reading / writing research paper and For preparing / accessing teaching resources.

4.7 : Level of Satisfaction about Information Retrieval

Level of Satisfaction about Information Retrieval	Respondent User	Percentage
Extremely satisfied	02	1.72%
Satisfied	90	77.58%
Moderately satisfied	24	20.68%
Slightly satisfied	0	0%
Not satisfied	0	0%
Total	116	100%

Table No. 4.7: Level of Satisfaction about Information Retrieval

Above table indicates the Satisfaction Level of Users (PG Students, Research Scholars and Faculty Members) about Information Retrieved through N-LIST Services by the affiliated college libraries in Nagpur District Region.

It is depicted from the table that out of total 116Users, 90 (77.58%) users were 'Satisfied' and 24 (20.68%) users were 'Moderately Satisfied', and 2 (1.72%) user were 'Extremely Satisfied' response about it. And none of the users were rated about 'Slightly Satisfied' and 'Not Satisfied'.

Thus, maximum users means PG Students, Research Scholars and Faculty Members were rated 'Satisfied' about the level of satisfaction from information retrieved while accessing N-LIST e-resources of affiliated colleges in Nagpur District Region.

5. Findings and Conclusions:

The major findings of this study to improve the access and usage of these e-resources information have been summarized below:

1. Total 116 (17.98%) users were used N-LIST e-resources.
2. Majority of the faculty Members 52 (24.18%) were accessed N-LIST E-Resources better than other category of users (PG Students & Research Scholars).
3. 50-50% users were male and female.
4. Maximum number of N-LIST users were below 25 and 26 to 30 age group and they were belong young generation.
5. College/University Library and Home were main place of access to N-LIST e-Resources.

6. Maximum library users have aware and alerts about N-LIST Services through Orientation, Programme conducted by College and their Institutional Website.
7. Maximum users were use the N-LIST services for the purpose of reading / writing research paper and for preparing / accessing teaching resources.
8. Maximum users were rated 'Satisfied' about the level of satisfaction from information retrieved while accessing N-LIST e-resources.

Conclusions

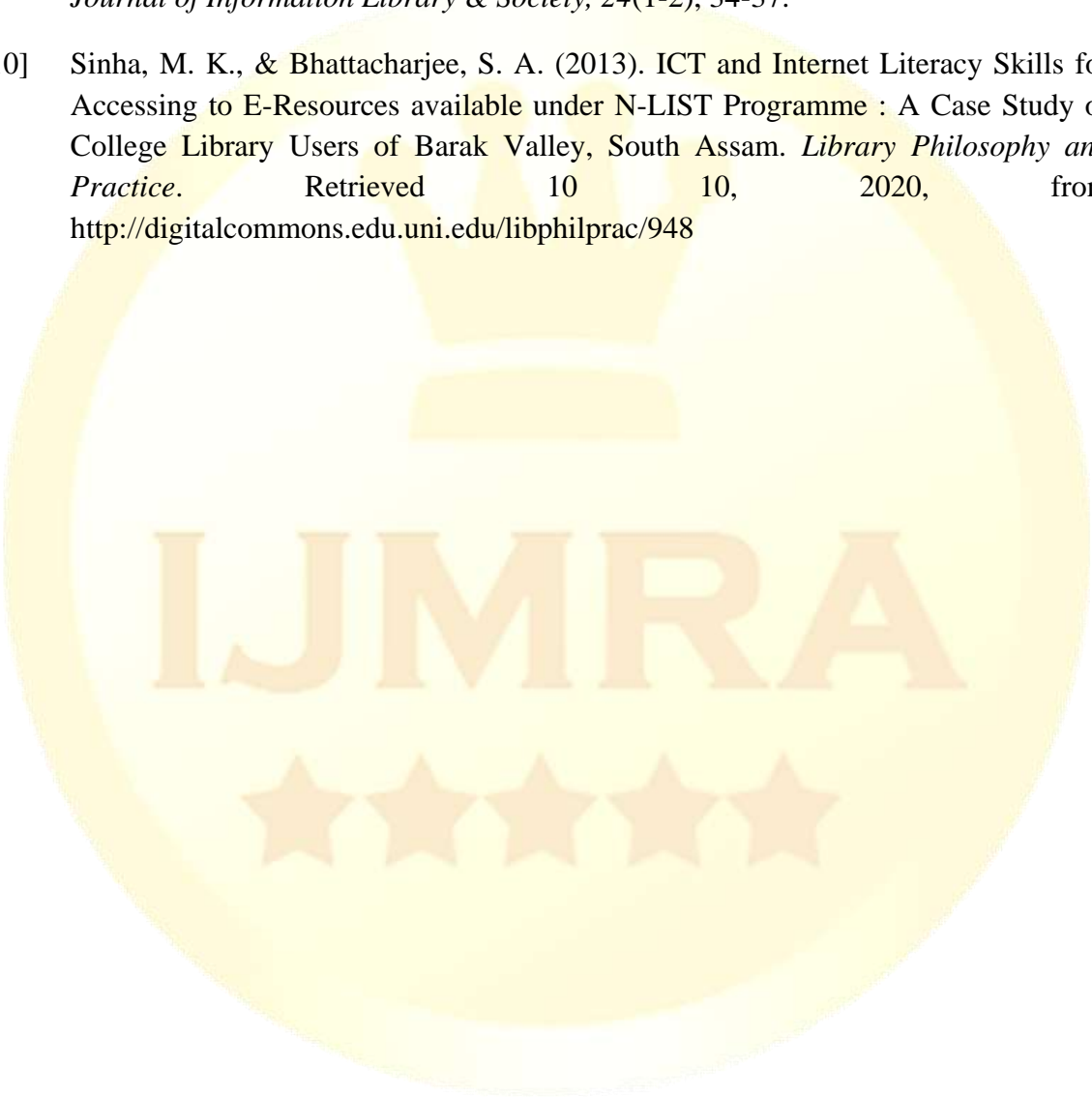
Information Communication Technology (ICT) has become tremendous inspirable changes in today's higher education policy. Due to rapid advancement in area of information technology, more and more educational e-resources are being produced, distribute and accessed in the e-format. The N-LIST users in affiliated colleges in Nagpur district should become friendly with N-LIST e-resources especially women user and youth generation. Satisfaction level is very high about the retrieval of information and optimum uses of e-resources.

References

- [1] (n.d.). Retrieved 11 10, 2020, from <http://nlist.inflibnet.ac.in>.
- [2] Ali, P. M. (2011). Use of e-journals among research scholars at Central Science Library, University of Delhi. [http://web.ebscohost.com/\(doi:10.1108/01604951111105023\)](http://web.ebscohost.com/(doi:10.1108/01604951111105023)). , 30(1), 53-60. Retrieved 10 15, 2020
- [3] Arora, J. (2010). *N-LIST User Guide and Tutorials on E-resources*. Ahmedabad: INFLIBNET Centre.
- [4] Bhattacharjee, S. B. (2011). An Analytical Study on N -LIST users in college libraries of Cachar District, Assam. *National seminar on applications in library and information centers: Issues and challenges* (pp. 163-172). S.K.Jain & Sons Publications, Kolkata.
- [5] Borthakur, J. D. (2010). UGC-INFONET :It's Availability and Use in Universities of Assam. *Re-engineering of Library and Information Services at Digital Era Proceedings of the Convention PLANNER-2010* (pp. 102-108). INFLIBNET Centre, Ahmadabad. Retrieved May 9, 2019
- [6] Gowda, B., & Shivalingaiah, D. (2016). Use of Information Resources by the Researchers in the University Libraries in Karnataka: A Survey. *Library/ Information Users in Digital Era : All India IASLIC Conference* (pp. 296-308). KIIT, Bhubaneshwar. Retrieved May 10, 2019
- [7] Puttamadappa, K. A. (2017). ICT of N-LIST e-resources by Science Faculty in First Grade Colleges affiliated to University of Mysore : A Study. *International*

Journal of Digital Library Services, 7(4). Retrieved May 8, 2019, from www.ijodls.in

- [8] Sharma, S., Singh, H., & Mishra, M. (2008). Use of Internet by Teachers and Research Scholars in Kurukshetra University. *Library Progress (International)*, 28(2), 155-160.
- [9] Sinha, M. K. (2011). Information Communication Technology (ICT) awareness amongst University and College Teachers of North Eastern Region of India. *Indian Journal of Information Library & Society*, 24(1-2), 34-37.
- [10] Sinha, M. K., & Bhattacharjee, S. A. (2013). ICT and Internet Literacy Skills for Accessing to E-Resources available under N-LIST Programme : A Case Study of College Library Users of Barak Valley, South Assam. *Library Philosophy and Practice*. Retrieved 10 10, 2020, from <http://digitalcommons.edu.uni.edu/libphilprac/948>

2022

New Challenges and Trends in Commerce Education in India

Dr. Jagdish S. Hatwar

Principal Arts and Commerce Night College Nagpur

Abstract:

Business education, popularly known as commerce education, is a significant area of study in India. It is that area of training that develops the knowledge, views, and skills required for successful giving of exchange, trade, and industry. The information it provides empowers one to satisfy the demands of the current, severely competitive corporate environment. There is a proclamation of its growing recognition as a source of awareness, improvements of technology, and the world around it just by the size of the area. The new commerce curriculum is created along these lines. The topic of the current paper is innovative business ventures. The development of the economy of the nation is greatly influenced by successful commerce. This paper explains by analysing the various information and highlighting the major problems, the current state of commerce education in India and government initiatives and ideas for upgrading commerce education.

Keywords: Emerging trends, Higher Education, Commerce students, Indian system, Professionals, Growth

Introduction:

In Chennai, the first commerce school was founded in 1886 by the Trustees of Pachiyappa's Charities. The Presidency College in Kolkata began offering commerce courses in 1903. The first institution of higher learning in commerce was founded in 1913 and is now known as the Sydenham College of Commerce and Economics. (anilpinto.blogspot.com)(1)

Education in the field of commerce has become one of the most promising careers in the post-Independence era as a result of industrialization, economic growth, and the techno-managerial revolution. Education in commerce has been impacted by the expanding trends of globalisation, liberalisation, and privatisation. New aspects have been made possible by the technology revolution. E-banking, E-marketing, E-commerce, E-finance, and E-investment involve trading with less paper. and governance has become more significant all across the world. In order to adapt to these developments, additional training and skills are needed. The foundational components of commerce education must incorporate the most recent technical developments. The purpose of commerce education is to create the human resources necessary to meet the difficulties facing business and commerce. The basic goal of education is to create human resources that can handle any obstacles in life. Despite the fact that the modern age is rightly referred to as one of disruption and difficulties. Due to the environment's rapid change, the impact of technology, and competitive pressures, the connection between the past and present is steadily disappearing in many domains.

This paper aims to shine a spotlight on the modern aspects of business education. Only a qualitative improvement in the system will allow the goals of higher education to be achieved. The product of commerce education should be diversified and fully competitive on the international level. But we must realize that graduates in the field of commerce lack technical experience.

Fredrik G. Nichols defined as - "Commerce education is a type of training which, while playing its part in the achievement of the general aims of education of any given level, has for its primary objective the preparation of people to enter upon a business career, or having entered upon such a career, to render more efficient service therein and to advance from their present levels of employment to higher levels."

Review of Literature:

- 1) The report of National Knowledge Commission (2006) also recommended the various public and private sources of financing of higher education and also feels that it should be the collective responsibility of both the public and private sectors. Among the various possible source of financing: government support; better asset management; rationalization of fees; philanthropic contributions; private investment; public-private partnerships and international students have been recommended. Even, the Yash Pal Committee (2009) recommended state funding as a major source of financing of higher education, however, student loan at low interest rates and free education for poor students will also move side by side.(2)
- 2) Vaizey and Sheehan (1968) pointed out the dramatic changes which had happened in the British education system and indicated the true trends in educational expenditures in that country from 1920-1965. The study observed that the share of educational expenditure in the country's GNP had risen from 2.5 per cent between the two World Wars to five per cent in the mid-1960s. During the same period, its share in total government expenditure had also increased from 13.5 per cent to 18.9 per cent.(3)
- 3) D. J. Balamurugan and L. Priya Bharsini (19 Feb, 2017) In their research paper they mentioned the challenges regarding the future development such as innovative teaching, training employability Skills information and communication technology. (4)
- 4) Dr. M.k. Ghadoliya, Shri. khushal Das (08 August, 2019) their research paper related to future prospectus . So the said that technology play a vital role in commerce and management education sector. So the Commerce education must contain knowledge, Skills and Practices etc.(5)

Objectives of the Study:

The primary objectives of this research are as follows:

1. To identify the issues facing commerce education
2. To determine upcoming trends in business education.
3. To learn about the difficulties in the field of business education
4. To determine potential changes in commerce education.
5. The qualitative and quantitative development of the educational system is quite rapid.

Research Methodology:

The study is mainly based on secondary data. The secondary data is taken from the books, annual reports of higher education, journal and news papers.

Education in Commerce in India:

In the discipline of commerce education, one of the most prevalent employment options in India is commerce. The cornerstone of the growing economy and continued development is commerce education. This education emphasizes the importance on improving people's lives and using resources efficiently. Several aspects of business and society are explored in commerce education. It will find a place for themselves in the employment market. This is necessary to keep up with expanding complexity.

In India, commerce plays a crucial role in the educational system. The cornerstone of the commerce stream is comprised of disciplines including accounting, economics, business law, and management. Multiple courses, such as B.Com, M.Com, BBA, MBA, BMS, MMS, CFA, CA, ICWA, CS, and many others are available for the field.

Opportunities After graduation commerce students:

A commerce student has a lot of possibilities, and by choosing a PGDM, MMS, or MBA degree, he can choose a specific course or specialisation by taking into account the current employment market conditions. Career options after studying commerce A person's aptitude for finance, marketing, human resources, operations, or supply chain management may influence the specialty they choose. Specialization choice may also be influenced by current employment market trends. Due to the numerous professional alternatives, including CA, CS, and MBA, that can be chosen after graduating, a commerce degree is widely respected an MBA programme gives students the chance to select their preferred job path by selecting Marketing, Finance, Human Resources, Production, International Business, Operations, or Information Technology. In India and globally, the prominence of commerce as a future career is rapidly growing. Its popularity among Indian students is escalating constantly.

Role of Commerce Education for Commerce Students:

The study of commerce focuses on fostering the information, abilities, and attitudes needed to manage trade, commerce, and industry. Chartered Accountant, Cost and Works Accountant, Company Secretary, and Business Administrator are some of the newer careers in commerce education. Education in commerce is entirely different from education in other disciplines.

The importance of commerce education has increased, which has resulted in a significant change in how management education is valued in India. The College of Commerce is dedicated to training tomorrow's managers, professionals, and leaders through teaching, research, and service.

Globalization is providing a wide range of opportunities for our commerce undergraduate and graduate students, and we continue to expect that it is going to pose a challenge to our commerce education by forcing that we start preparing our students with a diverse range of skills in order to meet the demands of the global job market every corner of the world

Opportunities and Challenges:

The various areas of job possibilities for a commerce graduate are Banking Institutions Financial companies and offices Firms providing financial outsourcing Companies engaged in the Insurance sector Private and public Audit firms Industrial Accountancy firms Offices in multipurpose companies Various Government undertakings Planning and Budget departments Ministerial affairs offices Schools and Colleges Hospitals (Accounting Staff) Hotels (Accounting Staff) Factories (Accounting Staff) Financial Teaching institutes

The existing state of commerce education prohibits individuals from obtaining employability skills and enabling them to deal with commercial difficulties. The most significant factor is a lack of analytical, interpersonal, and confidence abilities, as well as a lack of aptitude or capability to put in long hours and energy.

New Issues and Patterns in Commerce Education:

In its widest sense, education is any activity or event that develops a person's mind, character, or physical capabilities. The following are the key components of these changes:

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Peer Reviewed and Indexed Journal

ISSN 2348-638x

Impact Factor 7.331

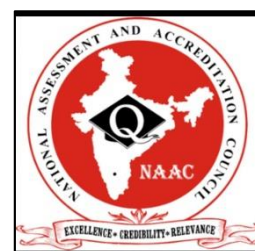
*Theme of Special Issue Proceedings of NAAC Sponsored National Seminar
On*

Challenges and Future Prospects in Online Submission of SSR

(Special Issue : No. 108, 30 April 2022)

**Dayanand Arya Kanya
Mahavidyalaya, Jaripatka,
Nagpur**

Chief Editor

Mr. Pramod P Tandale

Executive Editor

Dr Shraddha Anilkumar

Convener and Principal

Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Jaripatka, Nagpur

Co-Editors

Dr Sujata Chakravorty

Organising Secretary and Head Dept. of English

Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Jaripatka, Nagpur

Dr Mugdha Deshpande

Organising Secretary and Asso. Prof. Dept. of Commerce

Dayanand Arya Kanya Mahavidyalaya, Jaripatka, Nagpur

Dr Sudhakar Thool

Head-Learning Resource Centre,

Yashoda Girls' Arts & Commerce College, Nagpur

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Urmila Dabir	NAAC Accreditation and Assessment in New Revised Framework	1
2.	Dr Jyoti Patil	Roadmap of NEP 2020 and Robust Strides of NAAC towards Transforming Indian Higher Education System into Education 4.0	5
3.	Dr. Shraddha Anilkumar	Quality Standardization in Higher Education in India : Process of Accreditation and Evaluation	12
4.	Dr. Dhanraj Shete Dr. Anand T Chahande	Some Important Aspects of Institutional A & A Process	16
5.	Dr.R.Hemalatha Dr.G.Nirmala	Importance of Academic and Administrative Audit (AAA) In SSR preparation	19
6.	Dr. Jitendra Aherkar Dr. Aruna Singham	Enhancing Accreditation Process by Practicing Good E-Governance in Higher Education	24
7.	Dr Sujata Chakravorty	An Effective Mentor-Mentee System: The Foundation of a Strong Institution	27
8.	Prof. Abdul Shamim	Role of IQAC Coordinator: Challenges & Strategies to deal with Revised Annual Quality Assurance Report (AQAR)	31
9.	Dr. Mugdha Deshpande	Shortfalls of a Standardized Method of Quality Assessment	35
10.	Prof. (Dr.) Ashok S. Khobaragade Dr. Vandana H. Jamkar	Essential Learning Resource Center webpages for NAAC Assessment and Accreditation	38
11.	Dr. S. G. Rokade	Role of Librarian's in NAAC process of the institution	42
12.	Dr. Harish Mohite	Online Submission of SSR – Practical Problem and Solution	47
13.	Dr. Ritu Tiwari	Objectives and Relevance of Feedback system in Higher Institutions	51
14.	Prof. Dr. Subhashree Mukherjee	Future of Accreditation in Digitised World	55
15.	Dr. Sangita Rajendra Chore	Role of Librarian Beyond Libraries for NAAC	59
16.	Dr. Leena B. Chandnani	NAAC Accreditation Process and Ground Realities in Higher Education Institutions	62

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
34.	Dr. Premlata P. Kurhekar	NAAC Accreditation and Responsibility of College Libraries	125
35.	Dr. Girish Kawale	Vision and Mission: The Roadmap to the Quality Education	128
36.	Dr. Eknath B. Raut	Institutional Repositories is the Key Role for Online Submission of SSR	132
37.	Dr. V. G. Bawankule	NAAC: Accreditation of HEIS, Quality Excellence, Issues & Challenges	135
38.	Mrs. Naina S Peters	Implementation of Best Practices in Learning Resource Centre, Hislop College, Nagpur	137
39.	Dr. Archana Bobade/Shelke	Role of Library in NAAC Process	141
40.	Prof. Sharad Bakhade	Developing Sports Infrastructure for Better Performance	145
41.	Prof. Vaibhav Dharmadhikari Dr. Reeta V. Sontakay	The Impacts & Benefits of Technology on Sports Science	148
42.	Dr. Vandana H. Jamkar Prof. (Dr.) Ashok S. Khobaragade	NAAC for Excellence of Library and Institution	154
43.	Ajay Dongarwar, Pralay Barhewar, Rahul Choudhari, Pravin Kukudkar	Role of Library in Online Submission of SSR	157
44.	Dr. Sandeepkumar Nandlalji Saraiya	Quality of Higher Education in India: A Role of NAAC	162
45.	Dr. B. K. Thawakar Dr. Sudhakar Thool	Best Practices in Higher Education: An Overview	166
46.	Prof. Rohit Pawar	Importance of MOUs for Assessment and Accreditation	169
47.	Dr. Meena Balpande	Future of Accreditation in The Light of Digitalization	172
48.	Dr. Chetna H. Pathak	Quality Assurance NAAC Assessment and Value Education in Higher Education Institutions	176
49.	Mrs. Shilpa N. Hirekhan	Role of NAAC Accreditation in College Libraries Improvement for Maintaining Quality	179
50.	Dr. Dhananjay Wamanrao Deote Mrs. Pradnya Arvind Bhagat	Role of Learning Resource Center in College: An Important Tool to Improve Quality of SSR	183

Essential Learning Resource Center webpages for NAAC Assessment and Accreditation**Prof. (Dr.) Ashok S. Khobaragade**

College Librarian (Professor Grade)

Arts and Commerce Night College, Nagpur

Dr. Vandana H. Jamkar

College Librarian

Yashwantrao Gudadhe (Patil) Memorial College
of Arts, Commerce & Science, Nagpur**Introduction**

Quality in higher education has turned out to be the primary agenda at universal level. Education is the key to creating, adapting and spreading knowledge in all disciplines and subjects. Education plays a vital role in the development of any nation. Higher education is a powerful tool to build knowledge for an information based society. It is a powerful instrument for creating knowledge and information based society. Therefore, the higher education is to be the best on both quantity and quality. The mission and vision of higher education is to educate, train, and undertake research activities and service to the community. Higher education is nothing but production and dissemination of knowledge. Therefore, the higher education is to be the best on both quantity and quality. The past few decades have witnessed a sea change in higher education. The Indian higher education system is in a constant state of change and flux due to the increasing needs of expanding access to higher education, impact of technology on the delivery of education, increasing private participation and the impact of globalization. Being a heart or a part of educational institution, libraries or Learning Resource centers or Information Knowledge Centers are not exception to this. With the technological application the users of these centers are expecting more demands in the form of its services either free or even fee based also.

National Assessment and Accreditation Council (NAAC)

“To make quality the defining element of higher education in India through a combination of self and external quality evaluation, promotion and sustenance initiatives” The National Assessment and Accreditation Council (NAAC) was established in 1994 as an autonomous institution of the University Grants Commission (UGC) to ensure that quality assurance is an integral part of the operation of Higher Education Institutions. NAAC has identified the following seven criteria to serve as the basis of its assessment procedures:

1. Curricular Aspects
2. Teaching-Learning and Evaluation
3. Research, Innovations and Extension
4. Infrastructure and Learning Resources
5. Student Support and Progression
6. Governance, Leadership and Management
7. Institutional Values and Best Practices

NAAC Parameters for Library and Information Centres

As a Library professional, keeping in view of better accreditation of College/ University, there is a need to ensure the optimum score and prepare to meet all the parameters as enunciated by the NAAC It goes without saying that the establishment of NAAC has improved the image and importance of college and university libraries in India by focusing on the Library. The adequacy and optimal use of an institution's facilities are critical for maintaining the quality of academic and other programmes on campus The fourth Criteria – “Infrastructure and Learning Resources” has 100 marks, that contains four indicators i.e.

- Physical Facilities (30 marks)
- Library as a Learning Resource (20 marks)
- IT Infrastructure (30 marks)
- Maintenance of Campus Infrastructure (20 marks)

The university or college must prepare the data in advance in terms of formats and data templates in accordance with the NAAC quality indicator framework, which is available in the NAAC Manual.

For any College or University, Library is a Central facility considered as Heart of University or College campus and every academician i.e. students, research scholars and faculty members have to make use of library resources to support the academics and research activities, Though Library has very significant in higher educational institutions, unfortunately, only 20 marks are assigned, accounting for only 2% of the total marks of 1000 marks involved in accreditation. Nonetheless, the Library, directly or indirectly, must play a significant role in other criteria as well, and the librarian should keep in mind that even a percentage point plays a significant role in obtaining better accreditation.

Library website

A website (also written as web site) is a collection of web pages and related content that is identified by a common domain name and published on at least one web server. Notable examples are wikipedia.org, google.com, and amazon.com. All publicly accessible websites collectively constitute the World Wide Web.

Library Website means a website owned, maintained, and/or used by or for the Library for the purpose of providing information to Patrons and/or the general public about the Library and its various content offerings, policies, objectives, initiatives, and procedures.

About The Library

Library is like a Knowledge center and is the heart of the institute. The user's satisfaction is the main motto of library services and it is a key success of the library. The main role college library is to satisfy the needs of its users. The Library always attracts students, teachers, researchers, educational administrators and other users from different branches of the college towards its collections may be physical or digital .

The primary objective of any library is to support the educational and research programs of the institute by providing physical and online access to information, consistent with the present and the anticipated educational and research functions of the institute.

The Library should be well-protected with fire alarm, CCTV-Surveillance. It should have specialized collections of Books, Journals and e-resources like E-Books, E-Journals, and Back volumes and CDs/DVDs.

The various parameters to be included under the heading Library: The Vision, Mission and Objectives of Library

Vision:

To be an excellent storehouse for easy access to information resources for college learning and research through professional integrity and social responsibility.

Mission:

To support the academic and research needs of the students and staff on par with national and international benchmarks.

Objectives:

- To provide right information to the right user at the right time.
- To motivate readers to improve their reading habits.
- Provide easy access to learning resources.
- To provide updated information to the library users.
- To achieve maximum user satisfaction
- To provide the best library services with utmost users satisfaction library should used computerized applications like software, barcoding and any other automation methods.

Essential webpages in Library Website

- Library webpages should have following contents :
Library vision, mission and objective statements
- Blog
Blog itself is a mirror of library websites. It may have abstracted a to z information about library.
- Brochure

A summarised information about salient features of library like library services , facilities, timing , collections and general rules .

- Research support services and facilities

Library provides research support for all researchers in the college by various ways like helping them in finding related study material from different resources. Sometimes referral and Inter Library loan facility also made available to them. Also some information about Library Portal, Consortia, (e-journals, e-ShodhSindhu, e-books., Databases)

Book Transactions, Photocopying facility, Research Tutorials, Reference Service, Information Literacy Programs, Research Paper writing support, Citation Tools is also attached herewith

- Library Automation

The status of library automation; partial or full automation with library software

- Library Staff

The name, qualificatin, experience and designation of library staff

- E- Newsletter,

publications of library, if any

- Staff Publications

Books, Edited Books, Book chapters, research paper,

- Library Services

Computerized Issue- return, Reference Service, Referral Service, Newspaper Clipping, Indexing Service, Access to Open access resources , Current Awareness Service, Selective Dissemination of Information Service, Bibliographic Service, Documentation Service, User Orientation/Information Literacy

- Extension Services and Facilities available in the library

Reading hall ,Book Bank Facility, Competitive Exam cell, Book Exhibitions, Book Review Club, Earn While Learn, Reprographic, Scanning, Softcopy of Syllabus & Question papers, Open Access System, OPAC, Internet, Library Website, Digital Information centre, Online Library Newsletter, Institutional repository

- Library Collection

Books, periodicals,CDs/DVDs, E-Resources, College Magzines

- Institutional Memberships

categories of members, The rules and subscription amount of membership

- Institutional Repositories

the various research contributions of College Teaching Staff

- Facility to challenged students

stairs railing, wheel chair facility, separate room/section, Audio Books Braille Books, free online books available online for the blind students

- Library Notice Board

Various notices of library for students and staff members

Future Plans of the Library To take efforts to increase students interest in reading and research

- To enrich the collection of library
- To conduct live sessions for patron education
- To make use of open source tools for online education
- To enrich the digital resources in the Digital information centre
- To organize online exhibitions or virtual book tour for patrons
- To generate resources through external membership and information services
- To take membership of more libraries and share their resources.

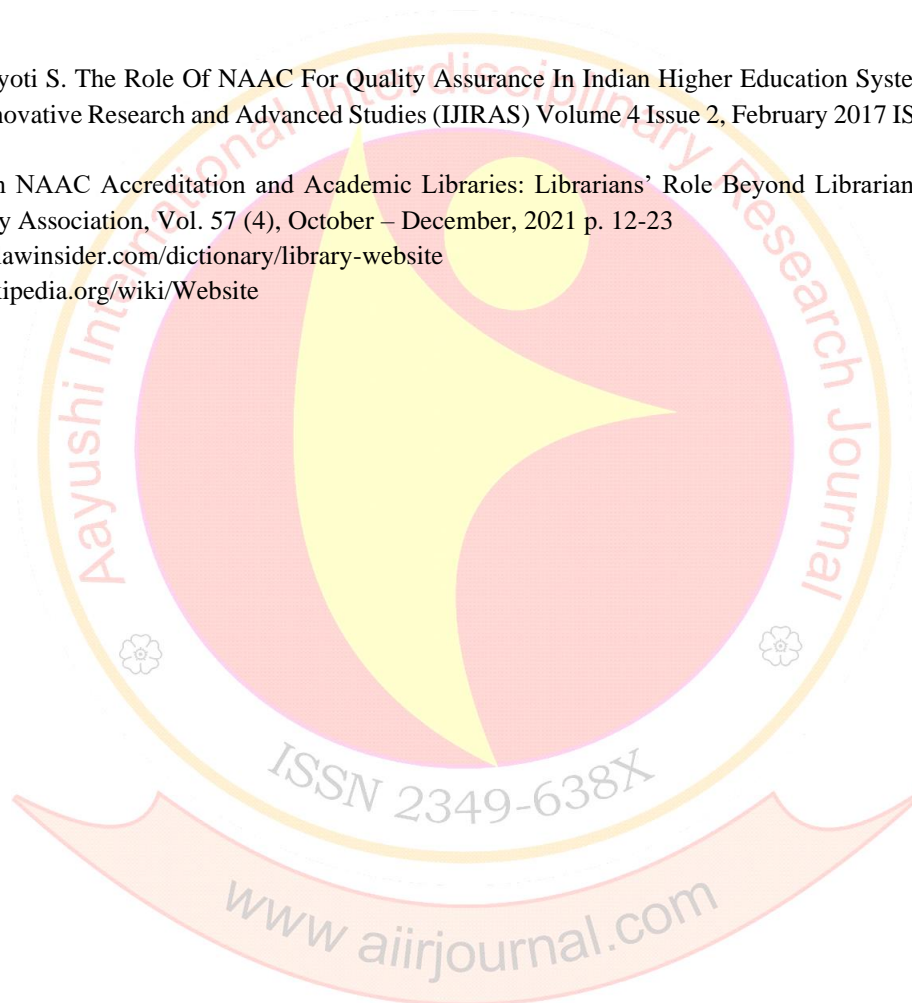
Conclusion

Today's age is information age and in this age every organization or its center posts its relevant information on its website. The same information is useful for various applications. For maintaining quality in higher education institution, it requires that the institution should follow norms of regulating bodies with posting authentic information of the college with various parameters. If the information is more then the relevant information uploaded on websites with providing hyperlinks so that NAAC easily search that information on net and evaluate college total performance with CGPA grades

For scoring more weight age points on library related information; library related information is always posted on websites with appropriate qualitative and quantitative aspects as required. The library web pages is always supported with statistical or qualitative information. This qualitative and quantitative aspects of information is more demanded by NAAC. It is also expected that every library should maintain this information in predefined formats as it is used for NAAC accreditation and educational assessment process and in various further uses.

References

1. Kawalekar, Jyoti S. The Role Of NAAC For Quality Assurance In Indian Higher Education System International Journal of Innovative Research and Advanced Studies (IJIRAS) Volume 4 Issue 2, February 2017 ISSN: 2394-4404 .p.213-215
2. Jange, Suresh NAAC Accreditation and Academic Libraries: Librarians' Role Beyond Librarianship Journal of Indian Library Association, Vol. 57 (4), October – December, 2021 p. 12-23
3. <https://www.lawinsider.com/dictionary/library-website>
4. <https://en.wikipedia.org/wiki/Website>

NAAC for Excellence of Library and Institution**Dr. Vandana H. Jamkar**

College Librarian

Yashwantrao Gudadhe (Patil) Memorial College
of Arts, Commerce & Science, Nagpur**Prof. (Dr.) Ashok S. Khobaragade**

College Librarian (Professor Grade)

Arts and Commerce Night College, Nagpur

Introduction

NAAC stands for National Assessment and Accreditation Council. NAAC is an autonomous body established by UGC to assess & accredit institutions of higher education institutions in the country. The system of higher education in India has expanded rapidly during the last fifty years. In spite of the built-in regulatory mechanism, there has been some criticism so to avoid such criticism & to ensure a satisfactory level of quality in the functioning of higher education. NAAC committee was established on 16th Sept. 1994 under the UGC act. NAAC is a member of INQANA (International Network for Quality for Assurance Agencies in Higher Education)

In all, there are four such assessment agencies for verification of educational institution and ensure its quality level-

1. UGC (University Grant Commission)
2. AICTE (All India Council of Technical Education)
3. NBA (National Board of Accreditation)
4. NAAC (National Assessment and Accreditation Council)

In India, there are over 1000 Universities, 45000-degree colleges, around 34.3 million students, and 1.13 million teachers. State Government takes the inspection and audit work of these universities. The accreditation agency governs the quality level and the assessment agency has the right to financial grants.

Vision & Mission

Vision and mission of NAAC is to focus on making quality assurance an important part of the functioning of higher education institutes.

Need for Accreditation

Accreditation is to review the quality of higher education. It is a status granted to an educational institution found to meet educational quality.

Process of Accreditation

Accreditation process involves continuous assessment and evaluation of programs using standards. Its key features are -

1. Preparation of Self-study Report by institution, its submission to NAAC.
2. Peer Team visits an institution for validation of self-study Report.
3. Grading, Certification, and Accreditation based on evaluation report by peer team.

Benefits for Accreditation

1. Promotes intra and inter-institutional interactions.
2. Gives institutions a new sense of direction and identity.
3. Provides society with reliable information on the quality of education offered.
4. Outcome provides funding agencies objective data for performance funding. It assures the public that a graduate individual from an accredited school has quality education.
5. It helps an institution to know its strength, weaknesses & opportunities through an informed review process.
6. To identify internal areas of planning and resource allocation.

Criteria for Assessment

NAAC has identified the following 7 criteria to serve

1. Curricular Aspects.
2. Teaching, learning, and evaluation.
3. Research, Consultancy & Extension
4. Infrastructure and Learning Resources
5. Student Support and Progression
6. Organization and Management
7. Healthy Practices.

Criteria of NAAC

The institution whose accreditation and quality assessment has to be done that institution has

- Corresponding with NAAC.
- Information of institution, statistical and graphical information of an institution. The previous gradation of an institution.
- Autonomous status and continuous affiliation of an institution.
- Educational status and result of an institution.

NAAC works in correlation with UGC for the education process after undergoing all such processes, grading of institutions is done by the NAAC committee.

Gradation of NAAC Committee

95-100	A++	80-85	B++	65-70	C++
90-95	A+	75-80	B+	60-65	C+
85-90	A	70-75	B	55-60	C

Accreditation is given under such a gradation system. Affiliation given by NAAC after an evaluation is for 7 years but according to the gradation system and institution has to regard itself after every 5/3 yrs. It is not necessary that in the second gradation system the grade must increase it may vary.

The institution that has to be graded that institution has to submit the following to NAAC

- Self-study report for evaluation of sections of the institution.
- After submission of the self-study report.
- To present an executive before NAAC committee and annual report of institution.

After undergoing all the above processes and finding satisfactory results NAAC committee evaluates the quality and give them accreditation.

Accreditation of LIS in India

Accreditation is a process of attaining quality education. The education system should be restructured and reformulated at each and every level as a part of accreditation: NAAC also takes into consideration of library facilities and services of institutions. Recently the NAAC has a meeting of LIS experts. In these meetings, the NAAC has developed broad guidelines and criteria for assessing the guiding library services.

Areas of Accreditation in LIS

- Curriculum
- Teaching faculty
- Admission procedure and intake
- Student
- Physical Resources and facilities.

The absence of accreditation leads to inconsistency in the course contents infrastructure, intake capacity, examination, apprenticeship requirement nomenclature, it may lead to substandard education, malpractices, and unethical activities in the profession.

Role of Librarian in NAAC Process

The place of the library in the institution has its own importance. The library and librarian can contribute a job in the development of institutions and accreditation. The libraries play a major role in catering to the information needs of an educational community. Libraries and librarians are the base of academic productivity, with the potential to expand both the range and depth of creative work carried out by the faculty and students in corresponding disciplines.

Librarian has to play basic two roles, first as a member of the college team and the second as a leader of the library. They (librarians) can actively participate in –

- HEI (Higher Education Institution) Registration.
- Information for quality assessment (IIQA) submission.
- Self-Study Report (SSR) submission
- Quantitative metrics (QM) Assessment for Pre-Qualification.
- Peer Team Visit (PTV) Management process

Librarians can also be a part of Management viz. President, Vice President, Secretary, members, etc., and act accordingly. Further Librarians are also working on the peer team of NAAC. NAAC has given several guidelines to improve the library.

Conclusion

Quality is a buzzword in today's world of education. It has become an important ideology of education. There are some genuine apprehensions among academics and social critics on the negative impact of the adoption of managerial and market approaches to quality processes in education. There are fears that these quality processes may result in loss of academic autonomy and creativity, that standardization may become the order and that 'appearance' may assume more importance than 'substance'. These apprehensions may not be without basis. But to neutralize the negative impact, the positive side of quality assurance needs further strengthening. Quality makes education more relevant to its socially transformative and individual development role. We may go on listing any number of steps/measures to ensure the quality of higher education. But we must understand that all these have transitory characteristics and need to be continuously changing to meet the changing educational goals.

References

1. Guidelines on Quality Indicators in Library and information services: affiliated /Constituent Colleges:
2. NAAC News April 2003 Vol.III
3. NAAC News October 2005 Vol.V
4. Agashe, PAT and Rajyalkshmi, D. Need for assessment and accreditation of higher learning institute NUCLA conference-2003 held at Wardha, 2003.
5. www.naac-india.com/colleges.asp2